

ნათია ჯალაბაძე, ლავრენტი ჯანიაშვილი, ნიკა ლოლაძე

NATIA JALABADZE, LAVRENTI JANIASHVILI, NIKA LOLADZE

საქართველო-რუსეთის საზღვრის დაღესტნის მოსაქვეთი (წარსული და თანამედროვეობა)

THE DAGESTAN SECTION OF THE GEORGIAN–RUSSIAN BORDER
(PAST AND PRESENT)

თბილისი 2025

Tbilisi, 2025

ნათია ჯალაბაძე,
ლავრენტი ჯანიაშვილი,
ნიკა ლოლაძე

საქართველო-რუსეთის საზღვრის დაღესვნის მონაკვეთი (წარსული და თანამედროვეობა)

კავკასიის ხალხთა სართაშორისო სამეცნიერო
კვლევითი ინსტიტუტი

შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდი

შოთა რუსთაველის ეროვნული
სამეცნიერო ფონდი
SHOTA RUSTAVELI NATIONAL
SCIENCE FOUNDATION

NATIA JALABADZE,
LAVRENTI JANIASHVILI,
NIKA LOLADZE

THE DAGESTAN SECTION OF THE GEORGIAN-RUSSIAN BORDER

(PAST AND PRESENT)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH INSTITUTE OF THE PEOPLES OF
THE CAUCASUS

SHOTA RUSTAVELI NATIONAL SCIENTIFIC FOUNDATION

შოთა რუსთაველის ეროვნული
სამეცნიერო ფონდი

SHOTA RUSTAVELI NATIONAL
SCIENCE FOUNDATION

მონოგრაფია გამოცემულია სსიპ შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით, საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონების შემსწავლელი სამეცნიერო კვლევითი პროექტების ხელშეწყობის კონკურსში გამარჯვებული პროექტის, „ეთნოისტორიული პროცესები რუსეთის ფედერაციასთან მოსაზღვრე რეგიონში (დაღესტნის მონაკვეთი)“ (BRG-I-24-617) ფარგლებში.

წინამდებარე მონოგრაფიაში გამოთქმული ნებისმიერი მოსაზრება ეკუთვნის ავტორებს და შესაძლოა არ ასახავდეს ფონდის შეხედულებებს.

რედაქტორი: **ვალერიან ვაშაკიძე**

ყდის დიზაინი: **იკატერინა შავთელი**

© შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდი, 2025

© კავკასიის ხალხთა საერთაშორისო სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი, 2025

© ვალერიან ვაშაკიძე, ნათია ჯალაბაძე, ლავრენტი ჯანიაშვილი, ნიკა ლოლაძე, 2025

ISBN 978-9941-523-75-5

This monograph has been published with the financial support of the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia under the framework of the research project “Ethno-historical Processes in the Borderline Region with the Russian Federation (Dagestan Section)” (BRG-I-24-617), which was awarded a 2024 grant by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia for the promotion of research projects and international scientific events on the study of Georgia’s border regions.

Any opinions expressed in this monograph are those of the authors and may not reflect the views of the Foundation.

Editor: **VALERIAN VASHAKIDZE**

Cover design: **EKATERINE SHAVTELI**

© Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia, 2025

© International Scientific Research Institute of the Peoples of the Caucasus, 2025

© Valerian Vashakidze, Natia Jalabadze, Lavrenti Janiashvili, Nika Loladze, 2025

ISBN 978-9941-523-75-5

საკრებო/ CONTENTS

რედაქტორისაგან	9
შესავალი	11

თავი I

ნიკა ლოლაძე

მეთოდოლოგიურ-თეორიული ჩარჩო საქართველოსა და დაღესტინის საზღვრის კვლევისთვის	17
1. საზღვარი როგორც პროცესი	17
2. საზღვრის კვლევების ტრანზიცია და მეთოდოლოგიური პლურალიზმი	23
3. ინტერდისციპლინური თეორიული ჩარჩო: საზღვრის ინსტიტუციონალიზაცია და „თხელი“ და „მსხვილი“ (სა) ზღვრების კონცეფცია	27

თავი II

ლავრენტი ჯანიაშვილი

ქართულ-დაღესტნური ურთიერთობის ისტორიიდან	
1. ზოგიერთი რამ უძველესი წარსულიდან	31
ქართული ეკლესიის მისიონერობა და ეთნორელიგიური დილემა დაღესტანში	43
3. ლეკიანობა - ქართლ-კახეთის წალეკვის საფრთხე	51
4. თუშები და დაღესტნელები	70

თავი III

ლავრენტი ჯანიაშვილი, ნათია ჯალაბაძე

1. დაღესტნელები კახეთში (ჩამოსახლება და ტრადიციული ყოფა)	92
---	----

თავი IV

ნათია ჯალაბაძე

1. საქართველო-დაღესტნის საზღვრისპირა ზოლი და მასთან დაკავშირებული ეთნოპოლიტიკური ვითარება	108
2. ყვარლის რაიონის ხუნძები, ავარეთ-კახეთის გზა	129
ყვარლის რაიონის ლეკები და განათლების პრობლემა	146
დასკვნა	158

From the Editor	164
Introduction.....	165

CHAPTER I

Nika Loladze

1. Border as a Process: A Methodological and Theoretical Framework for Research on the Border of Georgia and Dagestan	171
2. Transition and Methodological Pluralism in Border Studies.....	176
3. Interdisciplinary Theoretical Framework: Institutionalisation of the Border and the Concept of “Thin” and “Thick” Boundaries	179

CAPTER II

Lavrenti Janiashvili

From the History of Georgian-Dagestani Relations	182
1. Fragments from the Ancient Past	182
2. Missionary Activities of the Georgian Church and the Ethno-religious Dilemma in Dagestan	192
3. <i>Lekianoba</i> - The Threat of Destruction to Kartli and Kakheti.....	199
4. The Tush and the Daghestanis.....	215

CHAPTER III

Lavrenti Janiashvili, Natia Jalabadze

1. The Dagestanis in Kakheti: Settlement Patterns and the Traditional Way of Life	234
--	-----

CHAPTER IV

Natia Jalabadze

The Georgia-Dagestan Borderline and Related Ethnopolitical Situation	248
1. The Border Problem between Tusheti and Dagestan	248
2. The Khunzi People of Kvareli district, Avaro-Kakheti Road	266
3. The Lezgins of Kvareli District and the Problem of Education	280

CONCLUSION	291
------------------	-----

დანართი:.....	295
---------------	-----

რუკები

რუკა 1 საქართველო-რუსეთის ფედერაციის დაღესტნის რესპუბლიკის საზღვარი	295
რუკა 2 თუშეთი დაღესტნის საზღვრის მონაკვეთი.....	296
რუკა 3 საქართველო იმერეთის გუბერნია (1845წ.)	297
რუკა 4 ტიფლისის გუბერნიის ეთნოგრაფიული რუკა	298
რუკა 5 საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მიერ კონტროლირებადი ტერიტორია 1921 წლის თებერვლის დასაწყისში	299
რუკა 6 საქართველოს სსრ, აზერბაიჯანის სსრ, სომხეთის სსრ, 1947 წელი.....	300
რუკა 7 საქართველოს ხელისუფლების მიერ კონტროლირებადი ტერიტორიები 2008 წლის ომამდე და ომის შემდეგ	301
რუკა 8 საქართველოს ხელისუფლების მიერ კონტროლირებადი ტერიტორიები 2008 წლის ომამდე და ომის შემდეგ (ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი).....	302

MAPS

Map 1 – Border of Georgia and the Russian Federation’s Republic of Dagestan.....	295
Map 2 – Tusheti–Dagestan border section.....	296
Map 3 – Georgia, Imereti Governorate (1845).....	297
Map 4 – Ethnographic map of the Tiflis Governorate	298
Map 5 – Territory controlled by the Democratic Republic of Georgia at the beginning of February 1921	299
Map 6 – Georgian SSR, Azerbaijani SSR, Armenian SSR, 1947	300
Map 7 – Territories controlled by the Government of Georgia before and after the 2008 war.....	301
Map 8 – Territories controlled by the Government of Georgia before and after the 2008 war (former South Ossetian Autonomous District).....	302

აქაქოქოქისაქაქ

ქართული ხალხი კავკასიის მკვიდრი მოსახლეობაა, რომლის საცხოვრისის ისტორიული საზღვრები ბუნებისაგან გამოკვეთილ მიჯნებს გასდევდა: ჩრდილოეთიდან ძირითადად დიდი კავკასიონის წყალგამყოფ ქედს, სამხრეთიდან – მცირე კავკასიონის მთების სისტემას, დასავლეთიდან – შავ ზღვას, ხოლო აღმოსავლეთიდან – მდ. მტკვრის შენაკადებს (ძეგამი და ალაზან – აგრი-ჩაი). სხვა მიზეზებთან ერთად, სწორედ ამ ბუნებრივი პირობების წყალობაა, რომ ქართველმა ერმა ბევრჯერ თავისზე გაცილებით მრავალრიცხოვანი გარეშე მტრის მოგერიება და ეროვნული თვითმყოფადობის შენარჩუნება შეძლო. ჟამთა სიავემ (ხშირად დიდი იმპერიების ზეადმტებულმა ძალამ, ზოგჯერ საკუთარმა ბედოვლათობამ) თავისი მსახვრალი ხელი დაატყო ჩვენი სამშობლოს ისტორიულ სამანებს... არადა, ეროვნული ტერიტორია იქ მოსახლე ეთნოსის მრავალსაუკუნოვანი შემოქმედებაა, მისი კოლექტიური მეხსიერების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ხატია, რომლის შელახვა, თუნდაც ნაწილობრივი, თაობების ეთნოფსიქოლოგიაში ხელშესახებ ცვლილებებს იწვევს.

ყოველი ეთნოსი ჰარმონიულადაა შერწყმული იმ ბუნებრივ გარემოსთან, სადაც მას ცხოვრება და საქმიანობა უწევს. სხვანაირად წარმოდგენელია, რადგან ის არის ამ ხალხის საიმედო თავშესაფარი, მარჩენალი, ცხოვრების წესის მიმცემი, ეროვნული ხასიათის განმსაზღვრელი; ეს მამა-პაპის მიწაა, სამშობლოა... ამიტომაც მისი თვალის ჩინივით მოვლა და დაცვა ყველა ეპოქაში ღვთისაგან დაკისრებულ მოვალეობად ითვლებოდა. გამონაკლისს არც ქართველი ერი წარმოადგენს. „ქართლის ცხოვრება“ გადმოგვცემს, რომ ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ტერიტორიის ხელყოფისას იყო „გლოვად და მწუხარებად ყოველთა ზედა ქართველთა“. და ეს ერთი შემთხვევა არ არის. ჩვენი წინაპარი, რომელიც ასე მტკივნეულად აღიქვამდა მარცხს, არასდროს ეგუებოდა მომხდურისაგან თუნდაც გოჯი მიწის მიტაცებას, მოძალადეს ჯეროვნად უხვდებოდა და თავგანწირვით იბრძოდა წართმეულის დაბრუნებისათ-

ვის. ასე მოვედით უძველესი დროიდან მოკიდებული დღემდე.

წინამდებარე ნაშრომში მონოგრაფიულადაა შესწავლილი ის რთული პოლიტიკური, ეკონომიკური, ეთნო-სოციალური და კულტურული პროცესები, რომლებიც საქართველო-რუსეთის სახელმწიფო საზღვრის დაღესტნის მონაკვეთისთვის არის დამახასიათებელი. დიდი გამოცდილებისა და თავის საქმის უბადლოდ მცოდნე მკვლევართა ჯგუფი (ნ. ჯალაბაძე, ლ. ჯანიაშვილი, ნ. ლოლაძე) უახლესი მეთოდოლოგიით მიუდგა ისეთ მრავალფეროვან და კომპლექსურ ფენომენს, როგორიც თანამედროვე საზღვარია. მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურის, ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების გამოყენებით, სავსე-ეთნოგრაფიული მასალის მოძიებითა და ანალიზით შესაძლებელი გახდა ყველა იმ პრობლემის წარმოჩენა, რაც ზემოხსენებულ სასაზღვრო მონაკვეთზე არსებობს. ეს კი იმის დამსახურებაა, რომ ზემოხსენებული კვლევა ინტერდისციპლინური ხასიათისაა. შესაბამისად, კოლექტიურ მონოგრაფიაში გამოთმული დასკვნები და რეკომენდაციები მრავალმხრივ საყურადღებოა. სწორედ ამიტომ ნაშრომი მხოლოდ მეცნიერული და სასწავლო ღირებულებისა არ არის და მას დიდი პრაქტიული დანიშნულება აქვს. ეს მაფიქრებინებს, რომ წიგნი აუცილებლად მიიპყრობს არამხოლოდ სპეციალისტების, არამედ მკითხველი საზოგადოების ინტერესს.

შესავალი

წინამდებარე კოლექტიური მონოგრაფია შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის 2024 წლის საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონების შემსწავლელი სამეცნიერო კვლევითი პროექტების ხელშეწყობისა და საერთაშორისო სამეცნიერო ღონისძიებების საგრანტო კონკურში გამარჯვებული პროექტის (BRG-I-24-617 _ ეთნოისტორიული პროცესები რუსეთის ფედერაციასთან მოსაზღვრე რეგიონში (დაღესტნის მონაკვეთი)) ბაზაზე განხორციელებული კვლევის შედეგია და ამ მიმართულებით ავტორთა ხანგრძლივი საქმიანობის ერთგვარ გაგრძელებას წარმოადგენს.¹

სასაზღვრო რეგიონების შესწავლა მჭიდროდ უკავშირდება სახელმწიფო უსაფრთხოების საკითხს. ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენა და საზღვრებზე მშვიდობისა და სტაბილურობის უზრუნველყოფა ქართული სახელმწიფოსთვის უმთავრეს ამოცანად რჩება, რის გამოც ამ ტიპის კვლევას არამარტო სამეცნიერო-თეორიული, არამედ პრაქტიკული დანიშნულებაც აქვს. დღევანდელ საქართველოში, ისევე როგორც მთლიანად კავკასიაში და ზოგადად პოსტსაბჭოთა სივრცეში, სახელმწიფო საზღვრის საკითხი უკავშირდება სუვერენიტეტს, ტერიტორიულ მთლიანობას და ეროვნულ იდენტობას. შესაბამისად, საზღვრის მნიშვნელობა ცდება მხოლოდ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ განზომილებას და იძენს სოციო-პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ დატვირთვას. სახელმწიფო საზღვრები, რომლებიც ტრადიციულად აღიქმე-

1 ჯალაბაძე ნ., ვაშაკიძე ვ., ჯანიაშვილი ლ., ურუშაძე ვ. საზღვრისპირა მოსახლეობა ძველად და ახლა (კახეთი), თბ. 2022; ჯანიაშვილი ლ., მელიქიშვილი ლ., მამარდაშვილი გ., ურუშაძე ვ., ეთნიკურ ჯგუფთა ინტეგრაცია ქვემო ქართლში (სომხები და აზერბაიჯანელები), თბ. 2021; თოფჩიშვილი რ., ბაგრატიონი, გაგომიძე გ., გოგოჭური გ., ჯალაბაძე ნ., ჯანიაშვილი, ლ., ავთანდილაშვილი გ., თრუსო - ისტორიული და ეთნოკულტურული პრობლემები, თბ. 2021; ჯანიაშვილი ლ., ოსთა საკითხი ყაზბეგის რეგიონში, თბ. 2017; ჯალაბაძე ნ., ყაზბეგის რაიონის ოსები ქართულ-ოსური ურთიერთობის კონტექსტში: ქართულ-ოსური ურთიერთობის პერსპექტივა ყაზბეგის რაიონში, თბ. 2017 და ა.შ.

ბოდა როგორც ფიქსირებული, ბუნებრივ ან კონვენციურ ხაზებზე დაფუძნებული გამყოფები, თანამედროვე კვლევებში უფრო და უფრო ხშირად განიხილება როგორც ისტორიულად კონსტრუირებული, პოლიტიკურად მართული და სოციალურ-ეკონომიკურ პრაქტიკებზე დამოკიდებული ფენომენი.

განსაკუთრებულ გამოწვევას წარმოადგენს ჩვენი ქვეყნის ჩრდილოეთი საზღვარი, რადგან რუსეთის ფედერაცია ქართული სახელმწიფოს არსებობის უმთავრეს საფრთხედ აღიქმება; მას ქვეყნის 20% აქვს ოკუპირებული და ჰიბრიდული ომის გზით ცდილობს საქართველოს საკუთარი გეოპოლიტიკური გავლენის ქვეშ მოქცევას. ამასთანავე, სხვა მეზობელი სახელმწიფოებისაგან განსხვავებით, დიპლომატიური ურთიერთობა რუსეთთან სრულიადაა შეწყვეტილი და არც საზღვრის დელიმიტაცია-დემარკაციის პროცესი მიმდინარეობს, რაც ზრდის საზღვრის თვითნებურად გადმოწევის რისკს. ოკუპირებული რეგიონების გარდა, ტერიტორიების უკანონო მიტაცებას რუსეთის მიერ ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთშიც ჰქონდა ადგილი; კერძოდ, ჭანჭახოვანის ხეობაში (თუშეთი) მდებარე სოფლებში ჭეროსა და ინწუხში. ისტორიულად ეს სოფლები, რომელებიც დაღესტნის რესპუბლიკის წუნტის რაიონს ესაზღვრება, ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ მე-19 საუკუნეში ლეკიანობის შედეგად დაიცალა. 1990-იან წლებში აქ რუსი და ქართველი მესაზღვრეები მორიგეობით პატრულირებდნენ, 2006 წელის შემდეგ კი აღნიშნულ ტერიტორიას მთლიანად რფ აკონტროლებს. აღსანიშნავია, რომ რუსების მხრიდან პროვოკაციული ქმედებები სხვა დროსაც არაერთხელ მომხდარა, მაგ., 2018 წლის 28 ივნისს ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტში საქართველო-რუსეთის დაღესტნის მონაკვეთზე რუსებმა ორი ქართველი მესაზღვრე გაიტაცეს, ასევე ცნობილია ქართველი მწყემსების გატაცების შემთხვევებიც. ქართულ საზოგადოებაში შემოფოთება გამოიწვია, რამდენიმე წლის წინ, რუსული მხარის მიერ დაგეგმილმა „ავარეთ-კახეთის“ გზის მშენებლობა-რეაბილიტაციამ. ეს გზა, გეოპოლიტიკური თვალსაზრისით, მეტად მომგებიანია რფ-სათვის, მაგრამ არსებულ ვითარებაში სრულიად მიუღებელი ქართული

მხარისათვის. საკვლევი საკითხი კიდევ უფრო მეტ აქტუალობას იძენს საქართველოში არსებული ცვალებადი პოლიტიკური განწყობებისა და საერთაშორისო გეოპოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით.

კვლევა განხორციელდა კახეთის ოთხ მუნიციპალიტეტში (ახ-მეტა, თელავი, ყვარელი და ლაგოდეხი). ამ სასაზღვრო ზოლზე რამდენიმე უღელტეხილი (მათ შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ყადორი) არსებობს, მაგრამ სამანქანო გზა საბჭოთა პერიოდშიც არ გაკეთებულა და ამიტომ კახეთის და დაღესტნის მოსახლეობა ერთმანეთს საცალფეხო ბილიკებით უკავშირდებოდა. ქართველები ყველა დაღესტნელს ლეკს ეძახდნენ და მათთან დამოკიდებულებას მეტ-ნაკლებად აგებენ ისტორიული მეხსიერებაში ჩაკირულ ნარატივებზე. გასათვალისწინებელია, რომ საბჭოთა სახელმწიფოს დანგრევის შემდეგ ნოყიერი ნიადაგი შეიქმნა ეთნიკური და რელიგიური ნიშნებით განსხვავებულ ჯგუფთა დაპირისპირებისა და ღია კონფრონტაციისათვის. ზემოაღნიშნულს თან ერთვის ისტორიული რაკურსი: კახეთის ქრისტიან მოსახლეობაში დაღესტნელი/ლეკი აღიქმებოდა (დღესაც ნაწილობრივ ასეა) როგორც მტერი, ყაჩაღი და მოძალადე.

დღევანდელი კახეთი ძირითადად ძველი ქართული ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციების: თუშეთის, კახეთის, კუხეთისა და ჰერეთის ტერიტორიებზე ჩამოყალიბდა. მისი საზღვრები ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში გარკვეულ ცვლილებებს განიცდიდა. უძველესი დროიდან ეს იყო საკონტაქტო ტერიტორია, სადაც შეხება ჰქონდა ქართველური და სხვა კავკასიური, მათ შორის დაღესტნური, მოდგმის მოსახლეობას. ადრე შუასაუკუნეებში მთიან დაღესტანს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ქართლის სამეფოსთან, რომელიც ბიზანტიასა და ალბანეთთან ერთად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ჩრდ. კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელებაში. ქართლის მესვეურები ლეკებს აქტიურად იყენებდნენ საგარეო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაშიც, რაც მკაფიოდ დასტურდება ქართული წერილობითი წყაროებით. გარკვეულ პერიოდში კი ხუნძები ნომინალურად ქართულ პოლიტიკურ სივრცეშიც შემო-

დიოდნენ. კავკასიაში თემურ ლენგის ლაშქრობებმა და ერთიანი საქართველოს დაშლამ სათავე დაუდო ქართული სამყაროსგან დაღესტნის პოლიტიკურ და კულტურულ დისტანცირებას. ამის შემდეგ ლეკთა გამუდმებულმა თავდასხმებმა, აღმოსავლეთ კახეთში მათმა მასობრივმა ჩამოსახლებამ და მეკობრეობამ („ლეკიანობამ“) გაუსაძლისი ფორმა მიიღო. ეს მტკივნეული პროცესი მეტ-ნაკლები ინტენსივობით სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის იმპერიის გაბატონებამდე გაგრძელდა. გვიან შუასაუკუნეებში მწვავე დაპირისპირების ხასიათი შეიძინა ქართველი და დაღესტნელი მთიელების ურთიერთობამაც. ეს რელიგიური ფაქტორის გარდა განპირობებული იყო ქართლის მთიანეთში ცენტრალური ხელისუფლების გავლენის შესუსტებით და ფორმალური სამართლის სისტემის თითქმის მთლიანად ჩვეულებითი სამართლით ჩანაცვლებით. მთაში გვარის, თემის, სოფლის და მეზობელი საზოგადოებების ურთიერთობათა ხასიათი და ეთიკური ღირებულებათა სისტემა ბარის რეგიონისაგან განსხვავდებოდა. აქ ცხოვრების წესად იქცა მეკობრეობა, მეზობელი ხალხის, სოფლისა თუ თემის ქონების დაპატრონება ძალადობრივი გზით. ქართველ მთიელებსა და მათ ჩრდ. კავკასიელ მეზობლებს შორის ურთიერთობას ეს გარემოება მნიშვნელოვნად განსაზღვრავდა. არც ქართველებს და არც მათ მეზობელ მთიელებს ცხვარ-ძროხისა და ცხენების გამორეკვა-მოტაცება სამარცხვინოდ არ მიაჩნდათ, პირიქით ასეთი ქცევა დიდ ვაჟკაცობად ითვლებოდა და ამგვარ ქმედებას ხშირად საგმირო ლექსებსაც უძღვნიდნენ.

XVII საუკუნეში ჰერეთის აღმოსავლეთში (კაკი/კახი) ჩამოყალიბდა ავარიელი და წახურელი ლეკების „თავისუფალი თემები“ და შეიქმნა ორი პოლიტიკური ერთეული: ჭარ-ბელაქნისა (კაკ-ენი-სელი) და ელისუს სასულთნოები. მოგვიანებით, ჭარ-ბელაქნისა და ელისუს სასულთნოების გარდა, დაღესტნელთა მცირე ნაწილი ყვარლის მიდამოებშიც დამკვიდრდა. ეს ლეკები კახეთის ზამთრის საძოვრებით სარგებლობდნენ და ბეჟანინანის მინდორზე (დღევანდელი ახალსოფლის მიდამოები) მდინარე შოროხევის სანაპიროზე გამოსაზამთრებლად გადმოდიოდნენ. თავდაპირველად

ისინი აქ სეზონურად ცხოვრობდნენ, საძოვრების გამოყენებისათვის „საბალახეს“ იხდიდნენ და ცხვრის ფარებს მხოლოდ მწყემსები მოჰყვებოდნენ; მოგვიანებით ოჯახებით დაიწყეს სიარული, საკარმიდამო ნაკვეთები დაისაკუთრეს და რამდენიმე დროებითი დასახლებული პუნქტი შექმნეს. ეს პროცესი XX საუკუნის 50-იან წლებამდე გაგრძელდა (დღეისათვის ხუნძები ცხოვრობენ ყვარლის სოფლებში: ჩანთლისყურე, თივი, სარუსო).

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ კავკასიაში შექმნილმა სიტუაციამ და რუსეთის ფედერაციის პოლიტიკამ სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიის რიგ ხალხს შორის ხიდი გაურკვეველი დროით ჩატეხა. პოსტსაბჭოთა პერიოდში მიმდინარე ტრაგიკული მოვლენების გამოისობით (რუსეთ-ჩეჩნეთის ორი ომი, ე.წ. სამხრეთ ოსეთის, აფხაზეთის და ყარაბაღის კონფლიქტები, 2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომი, მისი თანმდევი ბორდერიზაცია და სხვა.), ქართველი და ჩრდილოეთ კავკასიელი ხალხების ურთიერთობა, საბჭოთა პერიოდთან შედარებით, სრულიად განსხვავებული მიმართულებით წარიმართა. რუსეთის ფედერაციის შემადგენლობაში დარჩენილმა ჩრდილოეთ კავკასიის პოლიტიკურმა სუბიექტებმა საქართველოსგან იზოლაციის უარყოფითი შედეგები არამარტო პოლიტიკური და სოციო-კულტურული, არამედ ინტერეთნიკური კავშირების კუთხითაც გამოსცადეს. ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიის ხალხთა შორის ფიზიკური და, შესაბამისად, სოციო-კულტურული კავშირების ხელოვნურად შეფერხება/გაწყვეტა იმ კანონზომიერების დარღვევა იყო, რაც ისტორიულად საფუძველს უქმნიდა კავკასიელი ხალხების ერთობას. ეს ვითარება თავისებურად აისახა კახეთში მცხოვრებ ლეკებზეც. გასული საუკუნის 90-იან წლებში ხუნძების ნაწილი დაღესტანში გადასახლდა. ყვარლის რაიონში 4 ათასზე მეტი ლეკიდან დაახლოებით 2 ათასი ადგილზე დარჩა და მეზობელ ქართველებთან ერთად მოუწია სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ კრიზისთან გამკლავება.

მონოგრაფია ინტერდისციპლინურია (ისტორია, ეთნოლოგია, გეოგრაფია), სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოდის ახალი ემპირიული მასალა; გამოიკვეთა საკვლევ სასაზღვრო რეგიონში მიმდი-

ნარე სოციოკულტურულ, დემოგრაფიულ, ეკონომიკურ ტრანსფორმაციათა თავისებურებები; შემუშავდა ახალი თეორიული მიდგომები. მუშაობის პროცესში ვისარგებლეთ საარქივო მონაცემებით, სამეცნიერო ლიტერატურით, საველე-ეთნოგრაფიული მასალით და ინტერნეტრესურსებით. საველე სამუშაოები ჩატარდა კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდის გამოყენებით, რაც მოიცავს უშუალო დაკვირვებასა და ინტერვიუებას. ინტერდისციპლინური მიდგომა განაპირობებს გამოკვლევის ინოვაციურობასაც. წიგნს აქვს როგორც სამეცნიერო-თეორიული, ასევე საგანმანათლებლო და პრაქტიკული დანიშნულება.

მადლობას ვუხდით ჩვენს კოლეგებს: ნ. აზიკურს, გ. იჩუაიძეს, ნ. იდოიძეს, რომელთაც კონსულტაცია გაგვიწიეს წიგნზე მუშაობისას. ასევე ჩვენს მთხრობლებს.

თავი I

ნიკა ლოლაძე

გეოგრაფიკ-თეორიული ჩაჩო საქათველოსა და ღალესწინის საზღვის კვლევისთვის

1. საზღვარი როგორც პირობა

თანამედროვე სამყარო საზღვრების სამყაროა, სადაც ტერიტორიული, პოლიტიკური, იურიდიული და ეკონომიკური საზღვრები უშუალოდ ზემოქმედებენ ცხოვრების სოციალურ ასპექტებზე. მიუხედავად გლობალიზაციური პროცესების, საზღვრების გახსნისა და გლობალური მობილობის ზრდისა - დღევანდელ მსოფლიოში საზღვრების რაოდენობა და ნაირსახეობა ისტორიულ მაქსიმუმზეა.

უკანასკნელი ოცი წლის განმავლობაში, მსოფლიოს მასშტაბით ასობით ახალი საზღვარი გაჩნდა: ტერიტორიების გასამიჯნად გაივლო ათასობით კილომეტრი მავთულხლართი/ღობი; აღიმართა მილიონობით კუბური მეტრი ბეტონის კედელი (მექსიკა - აშშ, ისრაელი - პალესტინა), აშენდა/ამოქმედდა ათასობით მიგრანტთა დროებითი განთავსების ცენტრი,¹ გაიზარდა დეპორტაციების რიცხვი. შეიქმნა და დაიხვეწა საპასპორტო მონაცემთა ბაზები, საზღვრის კვების უსაფრთხოების ტექნოლოგია და პროცედურული მექანიზმები.²

დღევანდელ მსოფლიოში საზღვრების მნიშვნელობაზე საუბრისას, აღსანიშნავია COVID-19-ის პანდემიისა და ლტოლვილთა, დევნილთა და ეკონომიკურ მიგრანტთა გაზრდილი ნაკადების მნიშვნელობა და შედეგები, რამაც საზღვრების კვლევის მიმართულებითაც მნიშვნელოვანი ზეგავლენა მოახდინა. მკაცრმა საკარა-

¹ GDP (Global Detention Project), ხელმისაწვდომია: <https://www.global-detentionproject.org/detention-centres/list-view> ნანახია 18.10.2025.

² Nail, Thomas., Theory of the border. Oxford University Press. 2025.

ნტინო ზომებმა და გადაადგილების შეზღუდვებმა საზღვრები გადააქცია „ფილტრებად“, რომლებიც არეგულირებდნენ არამხოლოდ ადამიანთა გადაადგილებას, არამედ ვირუსის გავრცელების შიშთან დაკავშირებულ სოციალურ ურთიერთობებსაც. აღნიშნულმა გამოცდილებამ თვისებრივად შეცვალა სასაზღვრო ინსტიტუციების დამოკიდებულება და კონტროლის მექანიზმები კიდევ უფრო კომპლექსური გახდა.¹

ამავდროულად, დღევანდელ საქართველოში, ისევე როგორც კავკასიაში და ზოგადად პოსტსაბჭოთა სივრცეში, სახელმწიფო საზღვრის საკითხი მძაფრად უკავშირდება სუვერენიტეტის, ტერიტორიული მთლიანობისა და იდენტობის საკითხებს. შესაბამისად, საზღვრის მნიშვნელობა სცდება მხოლოდ ფიზიკურ გეოგრაფიულ განზომილებას და იძენს სოციო-პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ დატვირთვას. სახელმწიფო საზღვრები, რომლებიც ტრადიციულად აღიქმებოდა როგორც ფიქსირებული, ბუნებრივ ან კონვენციურ ხაზებზე დაფუძნებული გამყოფები, თანამედროვე კვლევებში უფრო და უფრო ხშირად განიხილება როგორც ისტორიულად კონსტრუირებული, პოლიტიკურად მართული და სოციალურ-ეკონომიკურ პრაქტიკებზე დამოკიდებული ფენომენი. მსგავსი მიდგომა აქტუალურია ისეთი მკაფიო ფიზიკური და ისტორიული საზღვრის შემთხვევაშიც კი როგორიც კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედია.

წინამდებარე ნაშრომის საკვლევი საკითხი საქართველოსა და რუსეთის ფედერაციის (დაღესტნის რესპუბლიკის) კავკასიონის ქედზე გამავალი საზღვრის მონაკვეთია. მისი სიგრძე 143 კმ.-ს შეადგენს და დიკლოს მთიდან სამხრეთით ბუციაბის ქედის თხემით მიემართება მ. სარმაღელესკენ (2596 მ.) და გადასასვლელის გავლით კვეთს მდ. ანდის - ყოისუს, ახატლის ქედის თხემით და მ. პატარანაბადის (3252 მ.), მ. ენჩოს (3304 მ.), მ. შავიკოდის (3578 მ.) გავლით მიუყვება კავკასიონის ცენტრალური ქედს, კვეთს ყადორის (2363 მ.) გადასასვლელს და მ. ნინიკას-ციხიდან (3116 მ.) უხ-

¹ Paasi, A., *Geographies of borders and bordering*. წიგნში Border Studies (გვ. 47-67). Edward Elgar Publishing. 2025.

ვევს სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით და მთავრდება აღმოსავლეთით ტინოვროსოს მთაზე (იხ. რუკა 1).¹

საქართველოსა და დაღესტნის რეპუბლიკას შორის მოქცეული საზღვრის ხაზზე განლაგებული გადასასვლელებიდან აღსანიშნავია ვანთლიაშეთის (2441მ.), სარმაღელეს (2596მ.), ყადორის (2363 მ.), ხიმრიკის (2760 მ.), მსხალგორის (2940მ.), მაჩხალროსოს (3066 მ.), მუშაკის (2675მ.), დურუჯის (2884მ.) უღელტეხილები და ხუბიარას (2402მ.) და ახტალის (3162მ) გადასასვლელები.² ჩამოთვლილთაგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ვანთლიაშეთისა და ახატლის გადასასვლელები, სადაც სატელიტური ფოტოებიდან ცხადად ფიქსირდება დაღესტანის მხრიდან გაჭრილი გზები (იხ. რუკა 1-2).

რადგან ნებისმიერი საზღვარი, თავისი არსით, დინამიკურია - ხოლო “ბუნებრივს” და “ისტორიულს” არ გააჩნია ერთმნიშვნელოვანი საზღვრის ფუნქცია, სხვა, ერთი შეხედვით “მაფიო ბუნებრივი და ისტორიული საზღვრების” მსგავსად, აღნიშნული საზღვარიც არაერთხელ გამხდარა სადავო და ქცეულა პოლიტიკური მანიპულაციების საგნად. მეტიც, ამ რეგიონში საზღვარი არასდროს ყოფილა სტატიკური.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველო-რუსეთის სახელმწიფო საზღვარი დღემდე არ არის დემარკირებული, რაც ქმნის სამართლებრივი გაურკვევლობის და საზღვრის მორიგი თვითნებური ცვლილებების საფრთხეს. აღნიშნული ვითარება განსაკუთრებით მწვავედ ვლინდება მცოცავი ოკუპაციის პროცესებში, რომლებიც ფიქსირდება როგორც ოკუპირებული ტერიტორიების მიმდებარედ, ასევე უშუალოდ ჩვენ საკვლევ მონაკვეთშიც, ჭანჭახოვანის ხეობასა და იქ მდებარე სოფლების — ჭეროსა და ინწუხის შემთხვევაში, რომლებსაც 2006 წელს მომხდარი ინციდენტის შემდეგ, საქართვე-

¹ კეკელია, ჯ., საქართველოს ტერიტორია და საზღვრები (მე-2 გამოცემა). გამომცემლობა ინტელექტი. თბილისი 2006. გვ 78.

² იქვე, გვ, 84-85. შენიშვნა: წყაროში მოხსენიებულია მხოლოდ ვანთლიაშეთის, სარმაღელეს, ყადორის, ხიმრიკის, მსხალგორის, მაჩხალროსოს გადასასვლელები. დანარჩენი გადასასვლელები დამატებულია ავტორის (ნ. ლოლაძის) მიერ, სავლელ სამუშაოებსა და გეოინფორმაციულ მონაცემებზე დაყრდნობით

ლოს ხელისუფლება ვედარ აკონტროლებს (იხ. რუკა 2).¹

რუსეთის ფედერაციის გაფართოების პოლიტიკის, მიმდებარე ხეობებში სამხედრო ობიექტებისა და გზების ინტენსიური მშენებლობის ფონზე, განსაკუთრებული გამოწვევის წინაშე დგას თუშეთი. გარემოებას კიდევ უფრო ამძიმებს საგზაო ინფრასტრუქტურის არარსებობა, რაც თუშეთის 7–8 თვიან იზოლაციას იწვევს. აღნიშნულზე ყურადღება გამახვილებულია საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროს მიერ დაკვეთილ სივრცით-ტერიტორიული დაგეგმვის 2018 წლის დოკუმენტშიც.²

კავკასიონის ქედზე გამავალი სასაზღვრო ზოლის დინამიკა, განსაკუთრებით XIX საუნიდან, რუსეთის იმპერიის მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ ხდება აქტიური. უახლეს ისტორიაში - საბჭოთა წარსულმა, შემდგომ კი პოსტსაბჭოთა პოლიტიკურმა რეალიებმა ეს დინამიკა კიდევ უფრო გაამძაფრა. მაგალთად, ქარ-ბელაქნის ოლქი (გვიანდელი საინგილო), რომლის ჩრდილოეთი საზღვარი გადიოდა კავკასიონის წყალგამყოფ ქედზე, XIX საუკუნის დასაწყისიდან განსხვავებული სტატუსით (მაზრა, ოლქი, სამხედრო ოკრუგი) მონაცვლეობდა უშუალოდ რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა ადმინისტრაციული ერთეულის, მათ შორის საქართველო-იმერეთის გუბერნიის შემადგენლობაში. იგი მოგვიანებით, საქართველოს პირველ რესპუბლიკაში შედიოდა, ხოლო საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ გადაეცა აზერბაიჯანს (იხ. რუკა 3, 4, 5).³ გარდა ამისა, იმავე XIX საუკუნეში, 1859 წლის 19 ივნისს კავკა-

1 კვახაძე, ა., სადავო საზღვრები ჩრდილოეთ კავკასიაში და მისი გამოძახილი საქართველოში. საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა კვლევის ფონდი. ხელმისაწვდომია: [2 აბულაძე, გ., გოცირიძე, გ., ახმეტის მუნიციპალიტეტისა და თუშეთის სივრცით-ტერიტორიული დაგეგმვის პროექტი. საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტრო. ხელმისაწვდომია: <https://moi.gov.ge/ka/about/საქმიანობა/სივრცითი-მოწყობა/ახმეტა>](https://gfsis.org.ge/ge/publications/view/2699?__cf_chl_tk=9.L_s9FgCxtSBovRaU9P8_Ds2t1GA0XfclY7nJKQNTk-1673455782-0-gaNycGzNCL0; ჯალაბაძე, ნ., ჯანიაშვილი, ლ., ლოლაძე, ნ., ბორდერიზაცია და ქართულ-ოსური ურთიერთობები ოკუპირებულ რეგიონში. თბ.2022.</p></div><div data-bbox=)

3 ვარდოსანიძე, ს., გურული, ვ., ხარაძე, კ., ჯიქია, ლ., კვარაცხელია, მ., საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის ისტორია (1917-1957).

სიის მეფისნაცვალმა ა. ბარიატინსკიმ კავკასიონის წყალგამყოფ ქედს მიღმა მდებარე საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე, დვალეთი (ტიფლისის გუბერნიის ოსეთის ოკრუგის ნარის უბანი) - თერგის ოლქს შეუერთა. შედეგად, საზღვარმა კავკასიონის წყალგამყოფ ქედზე გადმოინაცვლა.¹

უახლეს ისტორიაში კავკასიონის ქედზე გამავალი სახელმწიფო საზღვრის ცვლილების გამორჩეულ შემთხვევას წარმოადგენს 1943-1955 წლებში, საქართველოს სსრ-ის შემადგენლობაში შესული ჩრდილოეთ კავკასიაში მდებარე ტერიტორიები: ქლუხო-რის და ახალხევის რაიონები (რუკა 6).² ხოლო XXI საუკუნის ტრაგიკულ მაგალითს წარმოადგენს რუსეთის ფედერაციის მიერ აფხაზეთისა და ყოფილი სამხრეთ ოსეთის (ყსოაო) ავტონომიური ოლქის ტერიტორიების ოკუპაცია, ცალმხრივი აღიარება და ბორდერიზაციის პროცესი, რომელიც დღემდე გრძელდება (იხ. რუკა 7-8).

მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ თანამედროვე საქართველოს სახელმწიფო საზღვრების დელიმიტაცია-დემარკაციის ამთავრებამდე გარკვეული ტერიტორიული ცვლილება/კორექტირება გარდაუვალია და სადავო ტერიტორიების მცირე მასშტაბის მიუხედავად, გასათვალისწინებელია, რომ საზღვრის ცვლილების ნებისმიერი პროცესი კავკასიის რეგიონში ყოველთვის მტკივნეულად აღიქმება.³

ამ ეტაპზე, საქართველოს ოთხი მოსაზღვრე სახელმწიფოდან, დელიმიტაცია-დემარკაცია მხოლოდ თურქეთის რესპუბლიკის მონაკვეთზეა დასრულებული, დანარჩენ მეზობლებთან აღნიშნული პროცესი ჯერ კიდევ მიმდინარეობს ან შეჩერებულია გაურკვეველი დროით; მაგალითად, საქართველოს და აზერბაიჯანს შეთანხმებული აქვთ სახელმწიფო საზღვრის დაახლოებით 2/3 და ერთ-

გამომცემლობა “ქართული უნივერსიტეტი”, 2015. გვ. 125-131.

1 თოფჩიშვილი, რ., დვალეთი და დვალეები: საქართველოს დაკარგული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე და ქართველთა გამქრალი ეთნოგრაფიული ჯგუფი. თბილისი, გამომცემლობა “უნივერსალი”. 2016. გვ 39-40.

2 ვარდოსანიძე, ს., გურული, ვ., ხარაძე, კ., ჯიქია, ლ., კვარაცხელია, მ., საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის ისტორია (1917-1957). გვ. 254-279

3 აღ. კვახაძე, დასახ. ნაშრომი

ერთ მნიშვნელოვან სადავო მონაკვეთად დავით-გარეჯის სამონასტრო კომპლექსი რჩება.¹

საქართველოსა სომხეთის საზღვრის მონაკვეთის დაახლოებით ნახევარია (110 კილომეტრი) დელიმიტირებული. სახელმწიფოს ოფიციალური წარმომადგენლების განცხადებით, ქვეყნებს შორის საზღვრის დელიმიტაცია-დემარკაცია ერთ-ერთი უმთავრესი საკითხია და უახლოეს მომავალში უნდა დასრულდეს.²

რაც შეეხება საქართველოსა და რუსეთის ფედერაციის სასაზღვრო მონაკვეთს, მათ შორის საქართველო-დაღესტნის საზღვარს - დელიმიტაცია/დემარკაციის პროცესი ოფიციალურად შეწყვეტილია აფხაზეთისა და ყსოაო-ს დეოკუპაციამდე.³ მტრულად განწყობილ ქვეყანასთან არსებული სასაზღვრო ზოლის აღნიშნული გაურკვეველი მდგომარეობა ქმნის არა მხოლოდ სამართლებრივ და დიპლომატიურ არასტაბილურობას, არამედ პირდაპირ აისახება იმ ადამიანების ყოველდღიურობაზე, სოციალურ, კულტურულ თუ ეკონომიკურ ქცევაზე, რომლებიც ამ ზოლში ცხოვრობენ. სოფლებში, რომლებიც ახლოს მდებარეობს არადემარკირებულ საზღვართან, ადგილობრივების წარმოდგენები იმაზე, თუ სად მთავრდება საქართველო და სად იწყება რუსეთი, გარკვეულ შემთხვევებში, სცდება ოფიციალურ რუკებს. სწორედ ამ სივრცეში იკვეთება საზღვრის როგორც ფიზიკური ხაზის და როგორც სოციალური გამოცდილების განსხვავება. სახელმწიფო პოლიტიკები, უსაფრთხოების რეჟიმები, ადგილობრივი მოსახლეობის ისტორიული მეხსიერება, ეკონომიკური დამოკიდებულებები

1 რადიო თავისუფლება., საქართველომ და აზერბაიჯანმა საზღვრის დელიმიტაცია-დემარკაციის საკითხის განხილვა დაგეგმეს., 2023. ნანახია 18.10.2025 ხელმისაწვდომია: <https://www.radiotavisupleba.ge/a/32466303.html>.

2 საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტრო., "საქართველოსა და სომხეთის რესპუბლიკას შორის პოლიტიკური კონსულტაციების მორიგი რაუნდი გაიმართა", 2024. ხელმისაწვდომია: <https://mfa.gov.ge/ka/news/967140-saqartvelosa-da-somkhetis-respublikas-shoris-politikuri-konsultatsiebis-morigi-raundi-gaimarta> ნანახია: 7.10.2025.

3 ნეტგაზეთი - რუსეთთან დელიმიტაცია-დემარკაცია დამთავრდება ერთიანი საქართველოს საზღვრების ფარგლებში — ღარიბაშვილი., 2021. ხელმისაწვდომია: <https://netgazeti.ge/news/569455/> ნანახია 8.10.2025.

და სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურა ქმნის კომპლექსურ ქსელს, რომელიც განსაზღვრავს იმ სოციალურ პრაქტიკებს, რომლითაც საზღვარი დინამიკაში მოდის და ყოველდღიურ რეალობად იქცევა.

დღესდღეობით ჩვენი საკვლევი საქართველო-დაღესტნის საზღვრის გარშემო არსებული ბუნდოვანება დიდი გეოპოლიტიკური გამოწვევების მნიშვნელოვანი ფრაგმენტია. ამავდროულად, ეს ბუნდოვანება ქმნის საინტერესო საფუძველს იმგვარი თეორიული ანალიზისთვის, რომელიც საზღვარს განიხილავს არამხოლოდ როგორც ფიზიკურ და პოლიტიკურ ხაზს, არამედ როგორც ცოცხალ სოციალურ სივრცეს, რომელიც მუდმივად იქმნება და იცვლება. კვლევაში გამოყენებული თეორიული სინთეზი ემყარება საზღვრის კვლევების კრიტიკულ მიდგომას, განსაკუთრებით კი მობილობის, სივრცისა და ძალაუფლების ურთიერთქმედების გააზრების მნიშვნელობას. ემპირიული მასალა მოიცავს ინტერვიუებს სასაზღვრო სოფლებში მცხოვრებ ადამიანებთან, რომლებიც აღწერენ საკუთარ ყოველდღიურ ყოფას, აღქმებსა და საზღვართან დაკავშირებულ გამოცდილებებს.

ამრიგად, წინამდებარე ნაშრომი მიზნად ისახავს საქართველო-დაღესტნის საზღვრის მონაკვეთის ისტორიული, გეოგრაფიული და სოციალური თავისებურებების თეორიული ჩარჩოს/წინამძღვრების ჩამოყალიბებას იმ ფონზე, როცა საზღვარი განიხილება არა როგორც ფიქსირებული ხაზი რუკაზე, არამედ როგორც სივრცე და პროცესი, რომელიც აქტიურად მონაწილეობს იდენტობის, ძალაუფლებისა და მესხიერების ფორმირებაში.

2. საზღვრის კვლევების ზიანზიზი და მეთოდოლოგიური პრაქტიკა

საზღვრის კვლევების აკადემიური მიმართულება თავდაპირველად გეოპოლიტიკისა და პოლიტიკური გეოგრაფიის სპეციალიზირებულ სფეროდ ჩამოყალიბდა და ტრადიციულად საზღვრებს მხოლოდ სახელმწიფოთაშორის გამყოფ “ბუნებრივ” და “ხელოვნ-

ნურ” ელემენტად განიხილავდა.¹ თუმცა, ბუნებრივსა და ხელოვნურ საზღვრებს შორის ის განსხვავება, რომელსაც ადრეული თეორეტიკოსები² გვთავაზობდნენ, დღეს აქტუალურად აღარ ითვლება. საქმე იმაში არ არის, რომ დღევანდელი საზღვრები რადიკალურად განსხვავდება წარსულისაგან; პრობლემა ისაა, რომ ისტორიის მანძილზე „ბუნებრივი“ გამყოფები, როგორც საზღვრები, ყოველთვის “ხელოვნურად” ანუ ადამიანების/საზოგადოებების მიერ იყო შეთანხმებული, დელიმიტირებული, დადგენილი და უზრუნველყოფილი. მდინარე, ქედი, მთა და ა.შ. მხოლოდ მაშინ ფუნქციონირებს საზღვრად, როცა ამ სტატუსს კონკრეტული სოციალური ეფექტი ახლავს, მაგალითად: ინფრასტრუქტურა, გზა, ხიდი, საბაჟო და, რაც მთავარია, საზოგადოებრივად აღიარებული დაყოფა.³

1990-იანი წლებიდან მოყოლებული, მსოფლიოს საზღვრების რაოდენობის ზრდამ, რაც დაკავშირებულია დიდ გეოპოლიტიკურ ძვრებთან, სუვერენიტეტთან, ომებთან, პანდემიებთან, მოქალაქეობის საკითხებთან, უსაფრთხოებასთან, მიგრაციასთან, სოციალურ სამართალთან და სხვა სოციალურ-პოლიტიკურ და ეკონომიკურ საკითხებთან, სოციალურ და ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში საზღვრის კვლევების მნიშვნელოვანი გაფართოება განაპირობა. შესაბამისად, თუკი საზღვრის კვლევა ადრე ერთმნიშვნელოვნად გეოპოლიტიკურ ჭრილში განიხილებოდა, თანამედროვე მდგომარეობაში

1 Nail, T., *Theory of the border*. Oxford University Press. 2025 გვ. 7

2 Giddens, A., *The Nation-State and Violence*. Berkeley: University of California Press, 1987, გვ. 50.

Ancel, J., *Les frontières: Étude de géographie politique*, Recueil des cours vol. 55. Paris, 1936. Ancel, J., *Géopolitique*. Paris: Delagrave, 1936.

Hartshorne, R., “Geographic and Political Boundaries in Upper Silesia.” *Association of American Geographers* 23.4 (1933): გვ. 195–228.

House, J., “The Frontier Zone: A Conceptual Problem for Policy Makers.” *International Political Science Review* 1 (1980): გვ. 456–477.

Martinez, O., “The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis.” In *World Boundaries*, vol. 1, *Global Boundaries*, edited by Clive Schofield, 1–15. London: Routledge, 1994.

Prescott, V., *Political Frontiers and Boundaries*. London: Allen & Unwin, 1987.

Ratzel, F., *Politische Geographie*. Leipzig: R. Oldenbourg, 1897.

3 Nail, T., Nail, T., *Theory of the border*. გვ. 7

მით, მულტიდისციპლინურ, კომპლექსურ საკვლევ საკითხს წარმოადგენს. თავის მხრივ, ეს კომპლექსურობა არ არის მხოლოდ კონცეპტუალური, რადგან საზღვრები პრაქტიკაში მატერიალიზდა “მსხვილ” და მრავალშრიან კონსტრუირებულ ფენომენად.¹

აღნიშნული ეპისტემიოლოგიური ცვლილება საზღვარს არამხოლოდ სტატიკურ ელემენტად, არამედ პროცესადაც განიხილავს, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობის გამოცდილება ეჯახება სახელმწიფოების პოლიტიკებს; სადაც კონფლიქტი და თანამშრომლობა თანაარსებობს; სადაც ეროვნული სიმბოლოები და ყოველდღიურობა იკვეთება. „რეალურ სამყაროზე“ ორიენტირებამ კი საზღვრები აქცია, როგორც მართვის ინფრასტრუქტურად, ისე იდენტობისა და კუთვნილების ძლიერ მეტაფორად.

საზღვრის კვლევა, მისი კომპლექსური ბუნებიდან გამომდინარე, ანალიზის განსხვავებულ დონეებს მოითხოვს, დღემდე არ არსებობს ერთი უნივერსალური მიდგომა ან თეორია, რომელიც დომინანტურად ჩაითვლებოდა ამ სფეროში; როგორც ანსი პაასი აღნიშნავს, „ვინაიდან საზღვრები კონტექსტზე დამოკიდებული ფენომენია, ზოგადი საზღვრების თეორიის შემუშავება მიუწვდომელი ან არასასურველიც კია“.²

ამ პირობებში საზღვრის კვლევების მთავარ უპირატესობად იქცა მეთოდოლოგიური პლურალიზმი და ინტერდისციპლინური დიალოგი, რის შედეგადაც სფერო ერთდროულად ეყრდნობა სხვადასხვა დისციპლინას და იყენებს განსხვავებულ, თუმცა ურთიერთმეშველ მიდგომებსა და თეორიულ ჩარჩოებს. მაგა-

-
- 1 Paasi, A., A border theory: an unattainable dream or a realistic aim for border scholars? *The Ashgate research companion to border studies*, 11-31. 2011 იგივე. *Territory, boundaries and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian border*. Wiley. იგივე. The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 164(1), 105-146. Agnew, J., Borders on the mind: re-framing border thinking. *Ethics & Global Politics*, 2008 1(4), 175-191. <https://doi.org/10.3402/egp.v1i4.1892> Brambilla, C., Exploring the critical potential of the borderscapes concept. *Geopolitics*, 20(1), 2015 გვ. 14-34.
 - 2 Paasi, A., A border theory: an unattainable dream or a realistic aim for border scholars? *The Ashgate research companion to border studies*, 11-31. 2011, გვ. 27.

ლითად: პოლიტიკური მეცნიერებები გვაძლევს ანალიზის ინსტრუმენტებს ძალაუფლების, სუვერენიტეტის, მმართველობისა და უსაფრთხოების საკითხებზე, თუმცა სრულად ვერ აღწერს კულტურულ და სიმბოლურ საზღვრებს; გეოგრაფია მკაფიოდ აყალიბებს სივრცით ჩარჩოებს, უდრმავება ტერიტორიულ მნიშვნელობებს და აქცენტს ადგილის, მასშტაბისა და მანძილის ფიზიკური მახასიათებლების ზეგავლენით წარმოქმნილ სივრცით დინამიკაზე აკეთებს; სოციოლოგია და ანთროპოლოგია ფოკუსირდება საზღვრისპირა სივრცეების სოციალურ ყოფაზე, ყოველდღიურ გამოცდილებაზე და იდენტობის კონსტრუქციაზე; სამართალი ეხება საზღვრების ფორმალიზაციას, მოქალაქეობის რეჟიმებსა და სახელმწიფო მმართველობას, თუმცა ნაკლებად ფარავს არაოფიციალურ და არარეგულირებულ საზღვრებს; ჰუმანიტარული მეცნიერებები და კულტურის კვლევები შეისწავლის საზღვრების სიმბოლურ, ნარატიულ და წარმოსახვით განზომილებებს - როგორ იქმნება მნიშვნელობა, მეხსიერება და კუთვნილება; ისტორია გვაწვდის კონტექსტს, აჩვენებს, როგორ იცვლებოდა საზღვრები დროთა განმავლობაში და როგორ მოქმედებდა ძალაუფლების რეჟიმების ტრანსფორმაცია მათ ფორმირებაზე.

შესაბამისად, მნიშვნელოვანია, რომ საზღვრის თეორიის განვითარება სწორედ დისციპლინებს შორის დიალოგით მოხდეს, რადგან თეორიების და მიდგომების შეჯერებით ყალიბდება კვლევის ფართო, კომპოზიტიური ჩარჩო, რომელიც ცალკეული დისციპლინების შეზღუდვებს ურთიერთშემავსებელი ინტეგრაციით აბალანსებს.¹

სწორედ ამიტომ წინამდებარე ნაშრომიც ინტერდისციპლინურ მიდგომასა და მეთოდოლოგიურ სინთეზს ეფუძნება, სადაც წამყვანი როლი ეთნოგრაფიულ მიდგომას უკავია. საზღვრის კვლევისას, აღნიშნული დარგი აძლიერებს ადამიანის გამოცდილებაზე დაფუძნებულ ხედვას და იძლევა საზღვრის სოციალურ და კულტურულ კონსტრუქციად აღქმის საშუალებას, რომელიც

1 Newman, D., "On Borders and Power: A Theoretical Framework," *Journal of Borderlands Studies* 18.1 (2003): 13– 25; 16.

ყოველდღიურ პრაქტიკებში იქმნება და ყალიბდება. წინამდებარე ნაშრომი, სავსე სამუშაოებზე დაყრდნობით, პროცესების ადგილობრივთა თვალთა დანახვის საშუალებას, ფორმალურ და არა-ფორმალურ ურთიერთობათა ქსელების აღქმისა და იდენტიფიკაციის რეკონსტრუირებაზე დაკვირვების შესაძლებლობას გვაძლევს. ამ გზით, საზღვარი ცოცხალ სოციალურ სივრცედ გვევლინება. შედეგად იქმნება ინტერდისციპლინური ხიდი სივრცით თუ პოლიტიკურ გეოგრაფიულ ანალიზსა და კულტურულ ანთროპოლოგიას შორის, რაც უზრუნველყოფს საზღვრის კვლევის უფრო კომპლექსურ და ადამიანზე ორიენტირებულ ინტერპრეტაციის საშუალებას.

3. ინგაგისტიკონიკი თეორიული ჩაჩო: საზღვრის ინსტიტუციონალიზაცია და „თხელი“ და „მსხვილი“ (სა)ზღვრების კონსტრუქცია

საკვლევი საკითხის კონტექსტიდან გამომდინარე მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ ა. პაასის საზღვრების ინსტიტუციონალიზაციისა და ბ. ჰასელსბერგერის “თხელი” და “მსხვილი” საზღვრების კონცეფციის სინთეზი.¹ აღნიშნული თეორიული მიდგომა, საშუალებას გვაძლევს კონტექსტუალურ ჩარჩოში მოვაქციოთ კავკასიონის ქედის საზღვრად ჩამოყალიბების ისტორიული, კულტურული და სოციალური ფაქტორები, ამავდროულად კი შევაფასოთ მისი დინამიკის ზეგავლენა ლოკალურ თუ რეგიონალურ დონეზე.

ა. პაასის საზღვრებისა და რეგიონების ინსტიტუციონალიზაციის თეორია ერთ-ერთი პირველი და ფუნდამენტური ნაშრომია, რომელშიც საზღვრები გააზრებულია ისტორიული მოვლენებით განპირობებულ კომპლექსურ სოციალურ პროცესებად. ეს მიდგომა წარმოიშვა მისი კვლევიდან “რეგიონების ინსტიტუციონალიზაცია: თეორიული ჩარჩო რეგიონების წარმოშობისა და რეგიონული

1 Haselsberger, B., Decoding borders. Appreciating border impacts on space and people. *Planning Theory & Practice*, 15(4), 2014, გვ 505-526.

იდენტობის ჩამოყალიბების გააზრებისთვის”,¹ რომელიც შემდგომში გაღრმავდა ფინეთ-რუსეთის საზღვრის ემპირიული შესწავლით² და ადაპტირდა თანამედროვე მობილობისა და ნაკადების ეპოქისთვის.³ ა. პაასი აჩვენებს, როგორ ქმნიან ინსტიტუციები, სიმბოლოები და ყოველდღიური პრაქტიკა საზღვრებს როგორც ფიზიკურ სივრცეში, ასევე კოლექტიურ ცნობიერებაში, რითაც აკავშირებს ტერიტორიას, ძალაუფლებას და იდენტობას.

ა. პაასის თეორიის ძირითადი იდეაა, რომ საზღვრები უნდა გავიგოთ როგორც პროცესები, რომლებიც ჩნდებიან, სტაბილიზდებიან და ზოგჯერ ქრებიან სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული მიზეზების გავლენით. ინსტიტუციონალიზაცია მოქმედებს ოთხი მიმართულებით: ტერიტორიულად, სიმბოლურად, ადმინისტრაციულად და იდენტობის დონეზე. ამავე დროს, საზღვრების სივრცითი ასპექტი იდენტობის ნაწილადაც ფორმირდება, რადგან საზღვრები აღიბეჭდება მეხსიერებაში, ნარატივებში და ყოველდღიურ წარმოდგენებში, რომლებიც აყალიბებს „ჩვენ/ისინი“ განსხვავებებს.

ა. პაასი გამოყოფს ინსტიტუციონალიზაციის ოთხ ურთიერთდაკავშირებულ განზომილებას, რომელთა ეფექტიანი ანალიზისთვის მნიშვნელოვანია არა თანმიმდევრული, არამედ გადაფარვითი გამოყენება. ტერიტორიული ფორმირება გულისხმობს საზღვრის სამართლებრივად განსაზღვრასა და მისი მატერიალური ინფრასტრუქტურით (რუკები, მონიშვნები, სასაზღვრო პატრულირება) გამყარებას; სიმბოლური მოიცავს სახელების, ნარატივების, სიმბოლოებისა და კულტურული მნიშვნელობების შექმნას, რაც საზღვარს გასაგებს და ემოციურად მნიშვნელოვანს ხდის.

-
- 1 Paasi, A., (1986). The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 164(1), 105–146.
 - 2 იგივე, *Territory, boundaries and consciousness: The changing geographies of the Finnish–Russian border*. Wiley. 1996.
 - 3 იგივე, Boundaries as social processes: Territoriality in the world of flows. *Progress in Human Geography*, 2001, 25(1), 72–86. იგივე, Geographies of borders and bordering. In *Border Studies* (pp. 47–67). Edward Elgar Publishing, 2025.

ინსტიტუციონალიზაცია ვიწრო გაგებით ნიშნავს საზღვრის ჩამუ-
ნებას ადმინისტრაციულ, სამართლებრივ, საგანმანათლებლო
და პოლიტიკურ სისტემებში, როგორიცაა საბაჟო რეჟიმები, ვიზის
პოლიტიკა და საზღვრის მართვის პრაქტიკა. სოციალური ცნობი-
ერების დონეზე საზღვარი ხდება კოლექტიური იდენტობის შემა-
დგენელი, ყოველდღიური წარმოდგენების ნაწილი, რაც აყალი-
ბებს კუთვნილების, პერიფერიულობისა და საზღვრის განცდას. ეს
ოთხი მიმართულება ერთმანეთთან მჭიდროდ ურთიერთდამოკი-
დებულია და არ არის ხაზოვანი, რადგან დისკურსის ცვლილებებმა
შეიძლება ინსტიტუციების რეკონფიგურაცია გამოიწვიოს, პოლი-
ტიკურმა რეფორმებმა — სიმბოლური მნიშვნელობების ცვლი-
ლება, ხოლო იდენტობების ტრანსფორმაციამ — ტერიტორიული
ფორმირებების ცვლილებებიც კი.

რაც შეეხება ბ. ჰასელბერგერის სივრცითი დაგეგმარების
პრაქტიკაზე დაფუძნებულ “თხელი” და “მსხვილი” საზღვრების
კონცეფციას, იგი ემყარება დაშვებას, რომ საზღვრები წარმოა-
დგენს გეოპოლიტიკური, სოციო-კულტურული, ეკონომიკური და
ბიოფიზიკური (სა)ზღვრების (boundaries) ერთობლიობას. შესაბა-
მისად, რაც უფრო რთულად გადასალახი ან შედწევადია აღნიშ-
ნული ზღვრული ელემენტები ან მათი ერთობლიობა, მით უფრო
„მსხვილია“ საზღვარი, ხოლო მათი ღიაობის და ადვილად გადა-
ლახვის შემთხვევაში — „თხელი“.¹

საქართველოს რეალობიდან გამომდინარე, შეგვიძლია საბ-
ჭოთა და პოსტსაბჭოთა საზღვრები მოვიყვანოთ, როდესაც მოკა-
ვშირე რესპუბლიკებს შორის ზემოთჩამოთვლილი ოთხივე (სა)
ზღვრის დონეზე, საზღვრები ერთმნიშვნელოვნად „თხელი“ იყო,
დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ კი „გამსხვილდა“ და, გარ-
კვეულ შემთხვევებში, ისეთი მრავალმრიანი ტერიტორიული პრო-
ბლემები და საკითხები წარმოშვა, როგორიც შემდგომ თავებში გა-
ნხილული ქეროსა და ინწუხის მაგალითებია ან სასაზღვრო ზონაში
მდებარე დავით გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის მონაკვეთის
დემარკაციის მიმდინარე საკითხია. გამომდინარე იქიდან, რომ

1 Haselsberger (2014) გვ. 510-511.

აღნიშნული საკითხები საბჭოთა „თხელი“ შიდა (სა)ზღვრების პირობებში ნაკლებაქტუალური იყო, მათ განსაკუთრებული სიმწვავე დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ შეიძინა - ვფიქრობ, აღნიშნული შემთხვევა „თხელი“ საზღვრის „მსხვილად“ ტრანზიციის ერთ-ერთ სახასიათო მაგალითია.

ინტერვიუებსა და ბიბლიოგრაფიული კვლევის საფუძველზე, წინამდებარე ნაშრომიც ადასტურებს, რომ „თხელი საზღვრის“ „გამსხვილება“ ხელს უწყობს საზღვრით გაყოფილი საზოგადოებების გაუცხოვებასა და იზოლაციას, რაც ისტორიულად ჩამოყალიბებული ეკონომიკური, კულტურული თუ ნათესაური ურთიერთობების შესუსტებასა და შეწყვეტას იწვევს. ამავდროულად, „მსხვილი“ საზღვრების მიმდებარედ მორღვეული სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების შედეგად, საზღვრისპირა მოსახლეობის (ძირითადად ახალგაზრდები) მაღალი ემიგრაციის მაჩვენებლით ხასიათდება, რაც, დროთა განმავლობაში, აქაურ დასახლებებს დეპოპულაციის საფრთხის წინაშე აყენებს.¹

1 აღნიშნული კონცეფცია დეტალურად გვაქვს განხილული საქართველოს კონტექსტში, ყსოაო-ს საოკუპაციო ზოლზე მიმდინარე ბორდერიზაციის პროცესის მაგალითზე: ჯალაბაძე, ჯანიაშვილი, ლოლაძე, 2022, გვ.92-97

თავი II

ლავრენტი ჯანიაშვილი

ქართულ-ღალესგნუკი უკთიუკთობის ისჯოკიიღან

ძველის დროიდან დღესტანსა და სუკრთველოს შორის ტკბილი გუწყობიღება არსებობდა, დიდი მეგობრობა სუფევდა. ყოველს სუკრთველოს მტერს დღესტანი მტრობას უწევდა; ყოველს სუკრთველოს მეგობარს მოყვრულად ეპყრობოდა.

(იუკობ გოგებუშვილი)

1. ზოგუიუკთი კამ უკვეღესი ნუკსუღიღან

თანამედროვე ქართულ სუხელმწიფოს კრდილო-აღმოსავლეთიდან დღესტნის რესპუბლიკა (რუსეთის ფედერუკიუ) ესუზღვრება. სუკრთველოს მხრიდან დღესტნის რესპუბლიკის მიმდებარეუ კახეთის რეგიონი: ახმეტის (თუშეთის ეთნოგრაფიული მხარე), ყვარლის და ლაგოდუხის მუნიციპალიტეტები; დღესტნის მხრიდან კი კახეთის მოსაზღვრეუ ხუნძეთი//ავარეთი. ეს მხარე ხუნძური მოდგმის ხალხითაა (დიდოელები//ცუზები, ანდიელები, ბოთლიხელები, დოდობერიელები, ჭამალალები, ბაგულალები, ტინდიელები, კარატიელები, ახვახელები, ხვარშიელები და ა.შ.) დასახლებული. ამ ტომებს, და დანარჩენ დღესტნელებსაც, ქართველები ლეკებს უწოდებენ.

დღევანდელი კახეთის ტერიტორიუზე საუკუნეების მანძილზე მეტად რთული და არაერთგვაროვანი ეთნოგენეტიკური პროცესი მიმდინარეობდა. ისტორიული წყაროები გვამცნობენ, რომ აქ არსებობდნენ მეტ-ნაკლებად მონათესავე ავტოქთონი ხალხით დასახლებული, პროვინციები//„ქვეყნები“ (საკუთრიკ კახეთი, კუხეთი, ჰერეთი, წუქეთი, სუჯეთი, კამბუჩანი). სხვადასხვა პერიოდში, სამეურნეო კულტურული ურთიერთობებისა და პოლიტიკური მე-

ტოქეობის პირობებში, ხსენებული პროვინციების ტერიტორია იცვლებოდა, მეზობლების ხარჯზე მსხვილდებოდა ან ემცრობოდა. შესაბამისად, იცვლებოდა ამა თუ იმ ადგილის სახელდებაც.¹ ტრადიციულად ამ რეგიონს ექვემდებარებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთიც – თუშ-ფშავ-ხევსურეთი, რომელსაც უშუალო შეხება ჰქონდა ჩრდილოეთ კავკასიელ მთიელებთან.

საქართველოსა და დაღესტნის გამყოფი ხაზი ძირითადად დაღესტნის მთებზე, ალაზნის შემდინარეების გამყოფ ქედზე, გადიოდა,² თუმცა აწინდელი კახეთის ჩრდილოეთი საზღვარი საკმაოდ ცვალებადი იყო, ზოგჯერ იგი ფართოვდებოდა და ისტორიის ცალკეულ ეტაპზე დაღესტნური მოდგმის ხალხები (ხუნძები) ქართულ პოლიტიკურ სივრცეში ექცეოდნენ.³

მართალია ქართულ-დაღესტნურ ურთიერთობას ძალიან ხანგრძლივი, მდიდარი და საინტერესო ისტორია აქვს, მაგრამ ქვემოთ პრეისტორიულ წარსულს მხოლოდ ფრაგმენტულად შევხებით, რადგან კავკასიისა და, კონკრეტულად, საკლვეი რეგიონის უძველესი მოსახლეობის პალეოანთროპოლოგიური და ღმრ კვლევები, ასევე არქეოლოგიური მონაცემები დაწვრილებით განხილულია ავტორთა კოლექტივის მიერ 2022 წ. გამოცემული მონოგრაფიის პირველ თავში.⁴ მკითხველის ყურადღებას, ამ მხრივ, მხოლოდ ხსენებულ ნაშრომში წარმოდგენილ ძირითად დასკვნებზე შევაჩერებთ. დადგენილია, რომ უკვე ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული კავკასიის (საქართველო, დღევანდელი აზერბაიჯანი, სომხეთი, ჩრდილოეთ კავკასია) ავტოქთონი მოსახლეობა ძირითადად მიეკუთვნება სამხრეთევროპოიდული რასის ხმელთაშუაზღვისპირულ ტიპს, რომელსაც ახასიათებს მკაფიოდ გამოხატული დო-

1 ვაშაკიძე ვ. კახეთის წარსულიდან, წიგნში _ ვაშაკიძე ვ., ურუშაძე ვ., ჯალაბაძე ნ., ჯანიაშვილი ლ., საზღვრისპირა მოსახლეობა ძველად და ახლა (კახეთი) _ თბ., 2022, გვ.7-8.

2 ჯავახიშვილი ი., საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, კრ. ისტორიული რარიტეტები, თბ. 1989, გვ. 14.

3 მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ. 1977,მ გვ.214; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება ტ. IV, თბ.1979. გვ. 556.

4 საზღვრისპირა მოსახლეობა ძველად და ახლა (კახეთი) თბ., 2022, გვ. 12-30.

ლიქოკრანული ფორმის მაღალი ქალასარქველი, საშუალოზე მაღალი, ვიწრო და მკვეთრად პროფილირებული სახე ცხვირის მაღალი უნაგირით. ეს ანთროპოლოგიური ტიპი ზემოხსენებული რასობრივი ვარიანტის კავკასიურ ნაირსახეობას მიეკუთვნება.¹ აღსანიშნავია, რომ დაღესტნური მოდგმის ხალხებში კავკასიონურის გვერდით გვხვდება კასპიური,² ხოლო კახეთის მოსახლეობაში იბერიული (აღმოსავლეთქართული) ანთროპოლოგიური ტიპი. საკმაოდ მდიდარი კრანოლოგიური მასალის ანალიზის შედეგად შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ კახეთსა და მის მიმდებარედ ბრინჯაოს ხანაში ძირითადად ცხოვრობდა სამხრეთ-ვროპეიდული რასის ხმელთაშუაზღვისპირული ტიპი, რომელსაც გარკვეული პოლიმორფულობა ახასიათებდა. უფრო გვიანდელი, გვიანანტიკური ხანის კრანოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ მდგომარეობა არც ამ ეპოქაში შეცვლილა. ანთროპოლოგიური ტიპის ამგვარი სიმყარე მიუხედავად ათასწლეულების მანძილზე მუდმივი მიგრაციების, ინფილტრაციისა და ეთნოკულტურული ტრანსფორმაციისა, ადასტურებს, რომ კახეთის მოსახლეობას და მის სამეზობლოს ძირითადად ერთი გენეტიკური წარმომავლობა ჰქონდა.³

ამგვარ დასკვნას ამყარებს პალეონათროპოლოგიური მასალის დნმ-ის გენეტიკური მარკერების ანალიზიც, რომელიც საშუალებას იძლევა დადგინდეს დნმ-ის მუტაციის განმსაზღვრელი მაჩვენებელი - ჰაპლოტიპი. ჰაპლოტიპი აერთიანებს მოსახლეობის გარკვეულ ჯგუფს, ჰაპლოჯგუფს, რომელიც სათავეს საერთო წინაპრისაგან, ე.წ. პატრიარქისაგან, იღებს. ე.ი. ეს გარკვეულწილად ბიოლოგიურად მონათესავე ჯგუფია. აღსანიშნავია, რომ ჰაპლოჯგუფი და ეთნიკური კუთვნილება ერთმანეთს არ ემთხვევა, რადგან ჰაპლოტიპები დიდი ხნის წინ გაიფანტნენ დედამიწაზე და მოგვიანებით სხვადასხვა ეთნიკურ ერთეულებში გაერთიანდნენ. გენეტიკურმა კვლევამ აჩვენა, რომ კავკასიის დასავლეთ ნაწილში

1 ჯამაიძე ვ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 10-13; Федоров Я. Историческая этнография северного Кавказа, М. 1983, გვ.17

2 Федоров Я, დასახელებული ნაშრომი გვ. 18.

3 იქვე, გვ. 14-15.

დომინანტია G2a, ხოლო აღმოსავლეთში _ J2 და J1 ჰაპლოჯგუფი. ამ ჯგუფების მაღალი ხვედრითი წილი კავკასიელებში იმის მტკიცებულებაა, რომ მკვიდრი მოსახლეობის ეთნოსებად ჩამოყალიბება სწორედ ამ ჰაპლოჯგუფების მატარებელ პოპულაციებს დაეფუძნა.¹ დნმ მარკერების ანალიზი გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის სხვადასხვა პერიოდში მიმდინარე მიგრაციული პროცესების შესახებ. მაგ., ჩვენი ყურადღება მიიპყრო იმ ფაქტმა, რომ გასაოცარ მსგავსებას ამჟღავნებს მარკერები დაღესტნის მეზობლად მცხოვრებ ქართულ ეთნოგრაფიულ ჯგუფში, თუშებში და ირანში, ფერეიდანში, განსახლებულ ქართველებში. ორივე ჯგუფში წამყვანია J2 ჰაპლოჯგუფი,² რაც XVI საუკუნის პირველ ნახევარში კახეთში მომხდარ პოლიტიკური და დემოგრაფიული კატაკლიზმების, კერძოდ კი ირანში გასახლებისაგან თავის დაღწევის მიზნით მოსახლეობის კახეთის ბარიდან_თუშეთში მიგრაციის შედეგი უნდა იყოს.³ ამ საკითხს ქვემოთ უფრო დაწვრილებით შევხებით.

საინტერესო დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა არქეოლოგიური მასალა. ადრებრინჯაოს ხანაში (ძვ. წ. IV ათასწლეულიდან) დღევანდელი კახეთის ტერიტორია მოქცეული იყო მტკვარ-არაქსის კულტურის არეალში, რომელშიც ასევე შედიოდა თითქმის მთელი სამხრეთ კავკასია, ჩრდილო-დასავლეთ ირანი, აღმოსავლეთ ანატოლია და ჩრდილო აღმოსავლეთ კავკასია (დაღესტანი). ესაა ეპოქა როდესაც დაწინაურდა ლითონის (ბრინჯაოს) მოპოვება და მისი წარმოება, მაღალ დონეს მიაღწია მეთუნეობამ და მნიშვნელოვანი ტექნოლოგიური ძვრები განვითარებული მეურნეობის საძირკვლად იქცა. მიწათმოქმედებაში

1 იქვე, გვ. 16-17.

2 შენგელია რ. ანდრიაძე გ., ბითაძე ლ., ჩიქოვანი ნ., ხმალაძე ე., კეკელიძე მ., ლალიაშვილი შ., აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შედარებითი პოპულაციური გენეტიკური კვლევა, კავკასიის ანთროპოლოგია და ეთნოლოგია, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, ეძღვნება აკად. მალხაზ აბდუშელიშვილის დაბადებიდან 90 წლისთავს, გვ. 157.

3 შენგელია რ. ანდრიაძე გ., ბითაძე ლ., ჩიქოვანი ნ., ხმალაძე ე., კეკელიძე მ., ლალიაშვილი შ., აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შედარებითი პოპულაციური გენეტიკური კვლევა, კავკასიის ანთროპოლოგია და ეთნოლოგია, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, ეძღვნება აკად. მალხაზ აბდუშელიშვილის დაბადებიდან 90 წლისთავს, გვ. 157.

საფუძველი ჩაეყარა „გუთნურ მიწათმოქმედებას“, დასტურდება ირიგაციის ელემენტები, დაიწყეს ლითონის იარაღების გამოყენება, გაჩნდა ბორბლიანი ტრანსპორტი, და ა.შ. ამასთანავე განვითარდა მესაქონლეობაც: ჰყავდათ მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, მთაში და მთისწინა ზოლში მოსახლეობა მისდევდა სეზონურ მესაქონლეობას და ა.შ.¹

შუა ბრინჯაოს ხანაში მტკვარ-არაქსის კულტურა შეიცვალა „ადრეყორდანული კულტურით“, რომელიც მოგვიანებით თრიალეთის კულტურამ ჩაანაცვლა. საფუძველიანად მიგვაჩნია მოსაზრება, რომ იგი უნდა წარმოქმნილიყო მტკვარ-არაქსის კულტურის ბაზაზე და ამ კულტურის მატარებელ მოსახლეობას მნიშვნელოვანი ეთნიკური ცვლილებები არ უნდა განეცადა. თითქოს ამ თვალსაზრისს უნდა ეწინააღმდეგებოდეს იმ პერიოდში მომხდარი მნიშვნელოვანი სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებები: ცხოვრება შეწყდა ადრებრინჯაოსდროინდელ ნამოსახლარებზე; მოსახლეობა გადავიდა საიალალო მესაქონლეობაზე და დამკვიდრდა ძირითადად მთისწინეთსა და მდინარეთა ხეობებში, სადაც ხელსაყრელი პირობები იყო პრიმიტიულ მორწყვითი მიწათმოქმედებისა და საიალალო მესაქონლეობისათვის; შეიმჩნევა წვრილფეხა რქოსანი საქონლის, კერძოდ ცხვრის მატების ტენდენცია; მიცვალებულისათვის აგებენ საკმაოდ მასშტაბურ ყორდანულ სამარხებს და ა.შ. რასაც ზოგიერთი მკვლევარი ჩრდილო კავკასიიდან მესაქონლე-მეჯოგე ტომების ან წინა აზიიდან მიგრაციული ნაკადების შემოსვლას უკავშირებს, მაგრამ ვფიქრობ უფრო მისაღებია ვ. ვაშაკიძის ჰიპოთეზა, რომ მიგრაციული ნაკადების როლი ამ შემთხვევაში გაზვიადებულია და ამ ტიპის კარდინალური ცვლილებები გლობალური ბუნებრივ-კლიმატური კატაკლიზმებით, კერძოდ ამ რეგიონში დადასტურებული ხანგრძლივი

1 ვაშაკიძე ვ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 19; Магомедов Р., Хазамов Д. Новые памятники куро-аракской К.И.О.в предгорном и горном Дагестане, Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье XXX «Крупновские чтения», Карачаевск 2018 г, гв. 103-107; Давудов О., Археологические памятники Южного Дагестана, журнал «Возрождение», 2000 г. (ნანახია 09.04.2025) ხელმისაწვდომია <https://blog.welcomedagestan.ru/dagpost/arheologicheskie-pamyatniki-yuzhnogo-dagestana/>.

ანომალიური გვალვით, უნდა ყოფილიყო გამოწვეული.¹

სხენებული ჰიპოთეზის ლოგიკურობაში გვარწმუნებს შუა ბრინჯაოს ხანაში დღევანდელი დაღესტნის ტერიტორიაზე შექმნილი ვითარება. ძვ. წ. III-II ათასწლეულის მიჯნაზე ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში დაიწყო მტკვარ-არაქსისდროინდელი კულტურული ერთობის დამლა. მთიან დაღესტანში ჩამოყალიბებდა არქეოლოგიური კულტურა, რომელსაც გინჩის კულტურის ლოკალურ ვარიანტად მიიჩნევენ.² ამ პერიოდის დასახლებებში ორ ტიპს გამოყოფენ: I. ძნელად მისადგომი მთიანეთის კლდოვანი დასახლებები (ზემო გუნიბი, უსიპა, კურჩაბი და სხვ.). II. მდინარეთა ტერასებზე განლაგებული დაბლობის დასახლებები (ირგანაი I, ირგანაი II, გინჩი III). საცხოვრებლის არჩევისას ყურადღებას აქცევდნენ მიწათმოქმედებისათვის ვარგის ფართობების, საძოვრების და წყლის სიახლოვეს.³ მატერიალური სულიერი კულტურის სფეროში მომხდარ ცვლილებებს, სხვათა შორის, უკავშირებენ კლიმატური პირობების ცვლილებებსაც (არიდიზაციას) უკავშირებენ⁴.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა (ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარი – ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი) აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ე.წ. „ხევების სისტემის“ ჩამოყალიბების ეპოქაა. სწორედ ამ ხევების საფუძველზე გაჩნდა პირველი ეთნო-გეოგრაფიული და ეთნოპოლიტიკური ერთეულები, რომელთაც გარკვეული სახეცვლილებებით დღემდე მოაღწიეს. ამდროინდელი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, იო-რალაზნის აუზში, აღმოჩენილია მრავალრიცხოვანი ბრინჯაოს

1 ვაშაკიძე ვ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 21-23; ვაშაკიძე ვ. კავკასია უძველესი დროიდან ახ. წ. IV ს-მდე, კავკასიის ისტორია, რედ. რ. მეტრეველი, ტ. I თბ. 2023, გვ. 125.

2 იქვე, გვ. 126.

3 Магомедов, Р., Горный Дагестан и юго-восточная чечня в эпоху средней бронзы, (автореферат диссертации) Москва 1992. (ბანახია10.04.2025), ხელმისაწვდომია <https://cheloveknauka.com/gornyy-dagestan-i-yugo-vostochnaya-chechnya-v-epohu-sredney-bronzy>.

4 Магомедов, Р Материалы к изучению культур эпохи бронзы в приморском Дагестане, Махачкала ю 2000, გვ. 106.

საბრძოლო იარაღი (ე.წ. კახური სატევრები, მასრაშეკრული შუბის-პირები და სხვ.), კონცენტრიული ხაზებით დაფარულზედაპირიანი, ქვიშანარევი თიხით დამზადებული მეთუნეობის ნიმუშები და ა.შ. კახეთში გამოვლენილ ამ ეპოქის არქეოლოგიურ კულტურაზე გარედან რაიმე მნიშვნელოვანი ზემოქმედების კვალი არ შეიმჩნევა. ამ კულტურის ლოკალური ვარიანტების ანალიზი იძლევა საშუალებას გამოითქვას მოსაზრება, რომ მისი შემოქმედი იყო ადგილობრივი მოსახლეობა, კახების, კუხების და ჰერების წინაპრები. ადგილობრივი სუბსტრატი იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ მათ მიერ შექმნილი კულტურის საზღვრები მომდევნო ხანაში და ადრეულ შუა საუკუნეებშიც თითქმის იგივე დარჩა, რაც ძვ.წ. II-I ათასწლეულის მიჯნაზე იყო. დადგენილია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში გამოვლენილი ყველა არქეოლოგიური კულტურა გენეტიკურ კავშირშია წინამორბედთან ე.ი გვაქვს განვითარების უწყვეტი ჯაჭვი. აღნიშნული კიდევ უფრო მეტ დამაჯერებლობას სძენს მოსაზრებას, რომ ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული აღ. საქართველოს ტერიტორიაზე ეთნიკური სუბსტრატი არ შეცვლილა,¹ თუმცა არქეოლოგიურ კულტურებში არსებული გარკვეული ანალოგიები სამხრეთ და ჩრდილო კავკასიას შორის კონტაქტებზე მიუთითებს.

სამხრეთ და ჩრდილოკავკასელ ხალხთა პრეისტორიული პერიოდის კვლევაში დიდი როლი ენიჭება ლინგვისტურ მონაცემებს. თანამედროვე ლინგვისტთა კავკასიოლოგიურ კვლევებში აღიარებულია კავკასიის ხალხთა ქართველური და მთის ავტოქთონი ენების გენეტიკური ურთერთკავშირი. აქედან გამომდინარე იბერიულ-კავკასიური ენების კლასიფიკაციის სამუშაო ვარიანტში 4 ჯგუფი შედის: 1) ქართული; 2) აფხაზურ-ადიღურის; 3) ნახური; 4) დაღესტნური.² იბერიულ-კავკასიური ენების გენეტიკური კავშირები და ამ ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია დადასტურებულია მათ ნათესაურ ურთიერთობათა კვლევის მეთოდის მიხედვით. ამის მიუხედავად ამ ენათა საერთო წინარე ენიდან მომდინარეობის

1 ვაშაკიძე ვ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 27-30.

2 ჩუხუა მ., კავკასიის ავტოქთონი ენები, კავკასიის ხალხები, კულტურები, ენები, თბ., 2023, გვ.10

მტკიცება ურთულესი ამოცანაა. ვითარებას წმინდა ლინგვისტურ ფაქტორებთან (მორფმათა ერთმარცვლიანი შემადგენლობა და შესადარებელ ლექსიკურ ერთეულთა განსაკუთრებული სიმოკლე ზმნებში) ერთად აძნელებს კავკასიის გეოგრაფიიდან გამომდინარე ვითარება. კერძოდ, მთიანი ლანდშაფტი და ამით გამოწვეული მეტნაკლები იზოლაცია განაპირობებს სხვადასხვა ლოკალიზებზე სასაუბრო ენებში სპეციფიკური პროცესების განვითარებას, რომელთა კვლევაც საკმოდ რთულია.¹

ძვ. წ. პირველ ათასწლეულში სამხეთ კავკასიაში მნიშვნელოვანი ეთნოპოლიტიკური ძვრები მოხდა. ეს იყო შედარებით მცირე პოლიტიკური ერთეულების (ქვეყნების) წარმოშობისა და მოგვიანებით მათი ერთიან სახელმწიფოებრივ სისტემაში გაერთიანების ეპოქა. აწინდელი კახეთის ტერიტორიაზე ამდროინდელი ეთნოპოლიტიკური ვითარების კვლევისათვის ფასდაუდებელ ცნობებს შეიცავს „ქართლის ცხოვრება“, კერძოდ მის დასაწყის ნაწილში შესული თხზულება „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, რომელშიც ნაჩვენებია აღმოსავლეთ საქართველოს „ქვეყნებად“ დანაწევრების პროცესი. ივ. ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ ამ თხზულების ავტორს ხელთ ჰქონდა ძველი წყაროები, სადაც აღწერილი იყო სხვადასხვა თემისა და სამთავროს საზღვრები. ზოგან ამ საზღვრების აღნიშვნისას ისეთი სახელი აქვს ხოლმე მოხსენებული რომელიც მის დროს აღარ არსებობდა და მკითხველებისათვის გაუგებარი იყო, ამიტომ იგი იძულებული იყო იქვე ამ სახელის განმარტება დაერთო.²

ხსენებული წყაროს ანალიზისა და კახეთის ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე ქართულ იტორიოგრაფიაში დამაჯერებლადაა დასაბუთებული, რომ უკვე ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში აქ არსებობდა კახეთის, კუხეთის და ჰერეთის პოლიტიკური ერთეულები. ამ „ქვეყანათა“ საზღვრები მუდმივად იცვლებოდა, სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში მათი დასახელებები ხშირად ერთმანეთს ფარავდა, ზოგჯერ ჰერეთში

1 იქვე გვ. 160-161.

2 ჯავახიშვილი ი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზ. ტ. VII, თბ., 1977, გვ. 187.

მთელი კახეთი შედიოდა, ხან, პირიქით, კახეთი ჰერეთს შეიცავდა, ხანაც კი ეს მხარე საერთო სახელით კახეთ-ჰერეთად იწოდებოდა. თუმცა დადესტნელებთან საკონტაქტო ზონას, ძირითადად, ისტორიული ჰერეთი წარმოადგენდა. ნ. ბერძენიშვილს მიაჩნდა, რომ აწინდელი კახეთი საქართველოს სხვა მხარეებთან შედარებით გვიან, საკმაოდ რთული მიგრაციული და ეთნოკულტურული პროცესის შედეგად ჩამოყალიბდა. აქ ათეულობით საუკუნის მანძილზე მიმდინარეობდა მთისა და ბარის, ველისა და ზეგანის, სამეურნეო და სოციალურ სისტემათა ჭიდილი, რომელშიც მონაწილეობდნენ: „კახნი, კოხნი, წანარნი, გარდაბელნი, ალვან-ჰერნი, სოჯნი, ფხოველ-ფშაველნი, თუშები, ქისტები, და, შემდეგ, ლეკები, თურქები, ოსმალები, სომხები და ყველა თემის ქართველები (მეგრელები, გურულები, იმერლები, რაჭველები, ჯავახ-მესხნი, სომხთარნი, ქართლები) _ ყველა ამათი შერწყმა_ „შეჯვარების“ (ბრძოლისა და თანამშრომლობის) ისტორიული სარბიელი იყო ეს შედარებით პატარა, მაგრამ დიდი შესაძლებლობის ქვეყანა¹.

ჩრდ. კავკასიაში მიმდინარე ეთნოგენეტიკური პროცესები, სათანადო წერილობითი წყაროების და არქეოლოგიური მასალის სიმწირის გამო, ნაკლებადაა შესწავლილი. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ეთნოკულტურული ერთობის დამლა ძვ. წ III ათასწლეულში დაიწყო და ამ სეპარაციის საფუძველზე ძვ. წ. I ათასწლეულში წარმოიშვნენ დადესტნური ტომები.² ლანდშაფტური სპეციფიკიდან გამომდინარე დალასტანში თითოეული ჯგუფი (ასეთი კი 30-ზე მეტია _ ლ.ჯ.) ძირითადად განცალკევებულად ცხოვრობს, ქმნის ერთგვარ რეგიონალურ ეთნიკურ არეალს და საკუთარ ენასთან ერთად, აქვს საკმაოდ ორიგინალური კულტურა, ტრადიციები და წეს-ჩვეულებები³. თანამედროვე საქართველოს ესაზღვრებიან ხუნძები (ავარები) და მათთან გენეტიკურად მონათესავე დილოლები (ცუზები), თუმცა

1 ბერძენიშვილი ნ. ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს, საქართველოს ისტორიის საკითხები ტ. I, თბ. 1964, გვ. 175.

2 მაგომედხანოვი მ. დადესტნის ხალხთა ეთნოგენეზი, კავკასიის ავტოქთონი ენები, კავკასიის ხალხები, კულტურები, ენები, თბ., 2023, გვ. 331.

3 იქვე, გვ. 315.

ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე ჩვენს წინაპრებს ურთიერთობა ჰქონდათ წახურებთან, ლაკებთან, დარგოელებთან და სხვა დაღესტნურ ხალხებთან. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველები მათ ყველას ლეკებს უწოდებენ, რაც დაღესტნური ტომის, ლაკების სახელწოდებას უკავშირდება.¹

ხუნძებით დასახლებულ ტერიტორიაზე V-VI სს. შეიქმნა ეთნოპოლიტიკური ერთეული, სარირის სამეფო.² ზოგიერთი მკვლევარი ამ სამეფოს ჩამოყალიბებას უკავშირებს მომთაბარე ავარების ხუნძეთის პლატოზე გადასახლებას და მოსული მომთაბარე ელემენტის ადგილობრივ ლეკურ (დაღესტნურენოვან) მოსახლეობასთან სინთეზს, რის შედეგადაც ხუნძეთში დამკვიდრდა სახელწოდება „ავარეთი“.³ განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული რ. თოფჩიშვილს, რომლის თანახმადაც კავკასიაში გავრცელებული ეთნონიმი „ავარი“ ნაწარმოებია სარირის მეფე ავარის სახელიდან, რომელიც V საუკუნეში მეფობდა და მას არაფერი აქვს საერთო VI-X საუკუნეების მომთაბარე თურქული მოდგმის ავარებთან, რომელთაც არაბი ისტორიკოს იბნ-რუსტამი იხსენიებს. ეს სახელწოდება („ავარია“) მოგვიანებით, რუსულის გავლენით, უნდა გავრცელებულიყო. XX საუკუნემდე ამ ხალხის არცერთი წარმომადგენელი არ იტყოდა, რომ ის ავარიელია და საკუთარ ხალხს „მარულარს“ (ხუნძ. მთიელი) უწოდებდა.⁴ თანამედროვე დაღესტნის ტერიტორიაზე მომთაბარე თურქული ელემენტის გავლენა უფრო ძლიერი კასპიისპირა მხარეში იყო, სადაც IV ს-ის 30-იან წლებში მასქუთების (მასაგეტების) სამეფო შეიქმნა, ხოლო VII საუკუნეში ნომადების ახალი ტალღა შემოვიდა, რომელიც საკმაოდ სწრაფად შეერწყა ადგილობრივ მოსახლეობას და ნახევარბინადარ ცხოვრებაზე გადავიდა.⁵

მთიან დაღესტანს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ქართლის

1 თოფჩიშვილი რ. კავკასიის ეთნოლოგია, თბ., 2012, გვ. 149.

2 მაგომედხანოვი მ. დაღესტნის ხალხთა ეთნოგენეზი, კავკასიის ავტოქთონი ენები, კავკასიის ხალხები, კულტურები, ენები, თბ., 2023, გვ. 321; ჭეიშვილი გ. კავკასია IV-X საუკუნეებში, კავკასიის ისტორია, თბ. 2023, გვ.231- 232.

3 Айтберов Т. Древний Хунзах и хунзахцы Махачкала, 1990 გვ., 29-30.

4 თოფჩიშვილი რ. კავკასიის ეთნოლოგია, თბ., 2012, გვ.99.

5 ჭეიშვილი გ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 230-231.

სამეფოსთან, რომელიც ბიზანტიასა და ალბანეთთან ერთად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ჩრდ კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელებაში.¹ ქართლის მესვეურები ლეკებს აქტიურად იყენებდნენ საგარეო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაშიც, რაც დასტურდება ქართული წერილობითი წყაროებით: „გამოგზავნა სპარსთა მეფემან ერისთავი სპითა დიდითა სომეხთა და ქართველთა ზედა ხარკის დადებად. მაშინ სომეხთა მოგზავნეს ვარაზ-ბაქრისსა მოციქული და რქუეს, რათა შეკრბენ და მოირთონ ძალი ბერძენთაგან, და განახუენეს კარნი კავკასიანთანი, და გადმოიყვანეს ოვსნი და ლეკნი, და წინააღუდგენ სპარსთა.“² უფრო მეტიც, გარკვეულ პერიოდში, როგორც ჩანს, ხუნძები ნომინალურად ქართულ პოლიტიკურ სივრცეში შემოდიოდნენ³. ჯუანშერის თანახმად, „ამისა შემდგომად მოვიდა არჩილ კახეთად ... და პოვნა წუქეთს მთავარნი, რომელთადა მიებოდა ვახტანგ მეფესა წუქეთი, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა, სახელით აბუხუასრო, და არა ინება მისგან წაღებად წუქეთი.“⁴

დ. მუსხელიშვილის აზრით უკვე VIII-IX სს-ში ხუნძახი (ხუნზახი) და წახური ჰერეთის ერთ-ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულში, მაჭის საერისთავოს შედგენლობაში შევიდნენ. ეს საერისთავო ეკლესიურად გიშელი ეპისკოპოსის სამწყსოს წარმოადგენდა, იგი მოიცავდა ტერიტორიას „მაჭის წყლის ქვეით ალაზნის აღმოსავლეთი მაკინითურთ და ხუნზახითურთ.“⁵ უფრო გვიან, XII ს-ის 20-იანი

1 ანჩაბაძე ზ., ბოცვაძე თ., თოგოშვილი გ., ცინცაძე მ., ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები ნაკვეთი I, გვ. 69.

2 მროველი ლეონტი, ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955. გვ. 23, 45, 46, 66, 136.

3 მროველი ლეონტი, ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955. გვ. 19; ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955. გვ. 243.

4 ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955. გვ. 243.

5 მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შრომები ტ I,

წლებიდან, გაძლიერებული საქართველოს გავლენა ამ მიმართულებით კიდევ უფრო შორს დარუბანდზეც გავრცელდა.¹

ერთიანი ფეოდალური საქართველოს სამეფო კარი აქტიურად ერეოდა დაღესტნელთა საშინაო ცხოვრებაში, თავისთვის სასურველ პიროვნებას სვამდა ხელისუფლების სათავეში.

ქართულ პოლიტიკურ სივრცეში ინტეგრირებული დაღესტნელები, როგორც წესი, აქტიურად იყვნენ ჩაბმული სახელმწიფოს ცხოვრებაში და საკვანძო მომენტებში მეზობელი ქართული პროვინციების გვერდით იდგნენ. მაგ., 1204 წელს დიდოელები ფხოველებთან (თუშ-ფშავ-ხევსურებთან) ერთად მონაწილეობდნენ აჯანყებაში, რომელიც ივანე ათაბაგმა დაამარცხა და მათ ძველებურად მორჩილება და ხარკი დააკისრა;² ამბოხებულ დემნა ბატონიშვილს ჰერებთან ერთად მიემხრნენ ლეკებიც: „და მოვიდეს ქუეყანასა ჰერეთისასა და მუნით მოვიდეს ჰერეთის ერისთავი და ყოველნი ჰერნი სრულითა ლეკითა და კავკასითა. და შეიქმნეს ომნი ფიცხელნი და კუეთრ-კუეთებანი ...გააქცივნეს ჰერნი, დიდებულნი აზნაურნი, და ლეკნი.“³ სწორედ მეზობელი ჰერეთიდან მომდინარეობდა ქართული სამყაროს პოლიტიკური და კულტურული გავლენების გავრცელება დაღესტანში, რაც, პირველ რიგში, მისიონერულ მოღვაწეობაში იყო ასახული.⁴

თბ.2023 გვ. 407-408.

- 1 სტეფნაძე ჯ. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, თბ., 1974 გვ. 112-113.
- 2 ანჩაბაძე ზ., ბოცვაძე თ., თოგომშვილი გ., ცინცაძე მ., ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები ნაკვეთი I, გვ. 119-120.
- 3 ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება ტ. 2, თბ. 1959, გვ. 19.
- 4 ჯავახიშვილი ი., საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისისთა განხილული, კრ. ისტორიული რარიტეტები, თბ. 1989, გვ.15.

2. ქაათული ეკლესიის მისიონერობა და ეთნოკალიგიური ღირება დაღესგანში

თანამედროვე დაღესტანი კავკასიაში ისლამის ერთ-ერთ წამყვან ცენტრად ითვლება, თუმცა საუკუნეების მანძილზე იგი ორი მსოფლიო რელიგიის, ქრისტიანობისა და ისლამის, პაექრობის არენას წარმოადგენდა, სადაც XIV საუკუნემდე ერთგვარ უპირატესობას ქრისტიანობა ფლობდა. დაღესტნურ ისტორიოგრაფიაში თანამედროვე რესპუბლიკის ტერიტორიაზე ქრისტიანობის გავრცელების ადრეულ ხანად I საუკუნეს მიიჩნევენ, როდესაც საქართველოდან, ალბანეთიდან და სომხეთიდან აქ პირველი მქადაგებლები მოვიდნენ. უძველესი ეკლესიების ნაშთები, რომლებიც დათარიღებულია VI-VIII სს-ით, აღმოჩენილია ბელენჯერის ნეკროპოლისში⁵.

მკვლევართა ვარაუდით ხუნძახში VII საუკუნემდე შედარებით ძლიერი უნდა ყოფილიყო მონოფიზიტური ეკლესიის გავლენა, მოგვიანებით კი საქართველოსა და ბიზანტიის ძალისხმევით უპირატესობა მართლმადიდებლობამ მოიპოვა და გაძლიერდა ქართული ეკლესია. ხუნძახში (ავარიის სანუცალო) VII-XIV სს-ში 40-ზე მეტი მოქმედი ეკლესია იყო, კერძო კოლექციებში ამჟამად დაცულ მასალებში და შენობათა კედლებზე მიკვლეულია ქვაკვარები ან მათი ფრაგმენტები ქართული წარწერებით. მაგ., ავაროს მთაზე აღმართული X-XIV სს-ის ეკლესიის შესწავლისას X-XI სს-ით დათარიღებული 16 წარწერა აღმოჩნდა. სწორედ XI საუკუნეში აშენდა დათუნას ეკლესია, რომელმაც დღემდე მოადწია.² გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქრისტიანობათან დაკავშირებული უნდა იყოს დერბენტში (დარუბანდი) არსებული ჯვარ-გუმბათოვანი ნა-

5 მაგომედხანოვი მ. დაღესტნის ხალხთა ეთნოგენეზი, კავკასიის ავტოქთონი ენები, კავკასიის ხალხები, კულტურები, ენები, თბ., 2023, გვ. 325.

2 ხაფიზოვი მ., მუხმაგომედოვი მ., სომხური და ქართული წყაროები ავარიის სანუცალოში საეკლესიო მშენებლობის ისტორიის შესახებ (VII-XIV სს), საერთაშორისო კავკასიოლოგიური კონგრესის მოხსენებათა თეზისები, თბ., 2022, გვ. 112-113.

გეობოა, რომელიც „ნარინ-ყალას“ ტერიტორიაზე მდებარეობს.¹ აქ უმეტესად გვხვდება მცირე ზომის, ბაზილიკის ტიპის ტაძრები.² სამლოცველოებზე სხვადასხვა ზომის და ფორმის ჯვრების ბარელიეფებია. დაღესტანში არსებული ქრისტიანული სიმბოლოები იკონოგრაფიული თვალსაზრისით და შესრულების ტექნიკით ანალოგებს პოულობენ შუა საუკუნეების საქართველოს ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრების ძეგლებსა და მათ შემკულობებთან. მოსახლეობაში ქრისტიანობის ფართო გავრცელებაზე მიუთითებს ქრისტიანული სამარხების სიმრავლე და ქართული დამწერლობით შესრულებული ეპიგრაფიკული ძეგლები.³

VII საუკუნის ბოლოდან დაღესტანში გაჩნდა პირველი ისლამური თემი. თავიდან ისლამი მხოლოდ ღერბენდსა და მის რაიონში იყო გავრცელებული და, ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, დაღესტნის დანარჩენ ოლქებში (კუმუხი, ხუნძახი, ახტი) მუსლიმურ სამლოცველოებსაც კი არ აგებდნენ. მეჩეთების მშენებლობა აქ X საუკუნიდან დაიწყო, როდესაც არაბულმა კულტურის გავრცელებამ კულმინაციას მიაღწია.⁴ დაღესტნის ძნელადმისავალი მთიანი დასახლებები, სადაც უფრო ძლიერი იყო კულტურული კონსერვატიზმი, განსაკუთრებულ წინააღმდეგობას უწევდნენ ისლამიზაციას, ამიტომ სულიერ ყოფაში ქრისტიანული და წარმართული ელემენტები გადმონამთური ფორმით აქ XIX საუკუნემდე შემორჩა.⁵ ვ. ბარტოლდის აზრით, ამგვარ ვითარებას განაპირობებდა

1 მაგომედხანოვი მ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 315.

2 Хапизов Ш. Христианские храмы на территории Аварии, (историко-географический обзор), Христианский восток (серия, посвященная изучению христианской культуры народов Азии и Африки), Т. 9 (XV), С-Пб, 2021, гв. 305-317.

3 Гамбашидзе Г, Абиев А., Христианские могильники горного Дагестана (по материалам дагестано-грузинской объединенной археологической экспедиции), История, археология и этнография Кавказа. Т. 16. № 1. 2020. гв. 129-144; Хапизов Ш., Ругуджинская надпись (о распространении христианства и ислама в Аварии), Вестник дагестанского научного центра. 2015. № 56. гв. 36-45.

4 Шихсаидов, А. Ислам в средневековом Дагестане (VII—XV вв.), Махачкала 1969, гв. 23.

5 Шихсаидов, А. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 24-25; Магомедов Р, Дагестан, исторические Этюды, Махачкала 1971, гв. 56.

ის, რომ პირველ ხანებში ისლამი არ ცნობდა მისიონერობას, მუსლიმები არც ქრისტიანებს და არც ზოროასტრიზმის მიმდევრებს არ ავიწროებდნენ.¹ სამხრეთ კავკასიაში ჩამოყალიბებულმა ძლიერმა ქართულმა სახელმწიფომ, ამგვარ ვითარებაში, ჩრდილოეთის მიმართულებითაც გაზარდა მისიონერული აქტივობა და ინციატივა წაართვა როგორც ბიზანტიას, ისე სომხეთს. როგორც მ. მაგომედხანოვი აღნიშნავს, ამ დროისათვის „აღმოსავლეთ ალანია და ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასია ქართული ეკლესიის უდავო იდეოლოგიური გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა.“²

XIII ს-ის 30-იან წლებში საქართველო მონღოლებმა დაიპყრეს. მემატიანე შემდეგნაირად აღწერს ამ მძიმე დროებას: „არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა და არცა შენება ყოვლადვე...რამეთუ ესეოდენტა სიბილწეთა, სოდომურთა ცოდვათა შემოსრულთათჳს, განრისხდა ღმერთი, და ვიქმნენით მიცემულ პირველად მწარესა ტყუეობასა, და მეორედ ბარბაროზთა მიერ სრვასა და ჴოცასა, და მესამედ იქმნა პურის მოკლება, რამეთუ ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად, არცა დიდითა ფასითა. ესოდენ განძნდა შიმშილი, რომელ მძორსა არაწმიდასა ურიდად ჟამდეს, სავსე იყვნეს უბანნი და ფოლოცნი, გზანი, მინდორნი და ქალაქნი, და სოფელნი მკუდრებითა. ყრმანი მკუდართა დედათა ძუძუთა ლეშთა სწოვდიან.“³ სიპტომატურია, რომ ქართული ეკლესია მონღოლთა ასწლოვანი ბატონობის პირობებშიც ინარჩუნებდა გარკვეულ გავლენას დაღესტნურ თემებში და მისონერულ მოღვაწეობასაც აგრძელებდა.⁴

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ხუნძახში მიკვლეულია ასომთავრულით შესრულებული მნიშვნელოვანი ეპიგრაფიკული მასალა. მ. ხაფიზოვმა გაანალიზა: გალაში (ხუნდ. Гаала), ტად რალში (ხუნდ. Тад ралл) და ხუნძახში აღმოჩენილი წარწერები, რომლებიც თავის დროზე ა. ჩიქობავამ და ტ. გუდავამ წაიკითხეს. ხა-

1 Шихсаидов, А. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 23.

2 მაგომედხანოვი მ. დაღესტნის ხალხთა ეთნოგენეზი, გვ. 316-317.

3 ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. 2, თბ., 1959, გვ. 309-310.

4 იქვე, გვ.272-273.

ფიზიკა სრულიად დაუჭირა მხარი ცნობილ ლინგვისტთა მოსაზრებას, აღნიშნული ეპიგრაფიკული ძეგლების ორენოვანობის (ქართულ-ხუნძური) შესახებ. ქართული ლიტერების ნაწილის გაგება ვერ ხერხდება ქართულ ენაზე, სამაგიეროდ ეს შესაძლებელია ხუნძურად. იგი ვარაუდობს, რომ ხუნძური მეტყველების წერილობით ფიქსაციის პირველი მცდელობები უკავშირდებოდა აქ ქრისტიანობის შემოსვლას და ქართული დამწერლობის გავრცელებას. ქართველთა მისიონერული მოღვაწეობა მათგან მოითხოვდა არამარტო ადგილობრივი ენების შესწავლას წმინდა წერილის საქადაგებლად, არამედ აქაურ მკვიდრთაგან ღვთისმსახურთა შერჩევას, ქართულენოვანი ტექსტების შედგენას და ქართული გრაფიკის საფუძველზე ადგილობრივი მოსახლეობისათვის გასაგები დამწერლობის შექმნას.¹ ამასთანავე ამჟღავნებს, რომ ქართულ-ხუნძური წარწერების გამკეთებელ-წამკითხველნი უნდა ყოფილიყვნენ არა იმდენად ქართველი ღვთისმსახურები, რამდენადაც ადგილობრივი ხუნძები. წანააღმდეგ შემთხვევაში ხუნძური სიტყვების ქართული ანბანით წერა აზრს მოკლებული იქნებოდა.²

მონღოლთა შემოსევებმა საქართველო მნიშვნელოვნად დაასუსტა და იგი სათანადოდ ვეღარ აკონტროლებდა ეთნორელიგიურ ვითარებას ჩრდილო კავკასიაში. XIII საუკუნის ბოლოდან ისლამმა იმძლავრა ხუნძახსა და მის მიმდებარე დასახლებებში. თანდათანობით ხუნძახის მმართველთა პოლიტიკის მთავარი მიმართულება გახდა „ურწმუნოთა წინააღმდეგ საღმრთო ომი.“ შემონახულია საინტერესო გადმოცემა, როგორ გავრცელდა ისლამი წახურსა და მის მეზობელ სოფლებში. ამ გადმოცემის მიხედვით ადრე წახურში ქართველები ცხოვრობდნენ, მაგრამ შემდეგ მოსახლეობის ნაწილმა სოფელ ხნოვისა და რუთულის მაცხოვრებლებთან ერთად რამდენიმე პატარა დასახლება დაარსა. მექადან აქ 3 მქადაგებელი მოსულა და ქრისტიანები ისლამზე მიუქცევია,

1 Хапизов Ш., О грузинско-аварских надписях на каменных крестах, Вестник дагестанского научного центра. 2014. N 54. გვ.73-74.

2 გუდავატი, ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დაღესტნიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, ნაკ. 30. თბ., 1954 გვ 194.

რაც მეტად მარტივად მოუხერხებია. უბრალოდ წახურის, რუთულის და ხნოვის მკვიდრებმა დაწერეს, რომ ისინი ადრე ქრისტიანები იყვნენ, ამიერიდან კი მუსლიმები არიან.¹

XIV საუკუნის ბოლოს თემურლენგის მრავალგზის ლაშქრობა კიდევ უფრო მძიმედ აისახა საქართველოს მდგომარეობაზე. თემურმა უკმაყოფილო კავკასიელი მთიელები მოკავშირეებად გაიხადა, მას 1393 წელს ქართლ-კახეთის დარბევისას თან ახლდნენ ლეკებიც. იმავდროულად ხდებოდა დაღესტანში ისლამის ინტენსიური გავრცელებაც, შედეგად, თანდათანობით გამძაფრდა დაპირისპირება ქრისტიანულ საქართველოსთან.² ამიერიდან წამყვანი გახდა ჯერ კიდევ არაბთა პერიოდისათვის დამახასიათებელი კონფესიური და პოლიტიკური მოდელი. ისლამი იქცა დაღესტნური საზოგადოებების გამაერთიანებელ მთავარ იარაღად. ეს ლოგიკურიც იყო, რადგან ლინგვისტური ან ეთნიკური ფაქტორები, მათი მრავალფეროვნების გამო, კონსოლიდაციისათვის ნაკლებად გამოდგებოდა.

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ რელიგიური იდენტობის წინა პლანზე დაყენება საერთოდ დამახასიათებელია ისლამური სამყაროსათვის. ისლამის ერთ-ერთი მთავარი დებულების თანახმად კაცობრიობა იყოფა არა ეთნიკური, არამედ რელიგიური ნიშნით. ერთ მხარეს არიან მუსლიმები (უმმა), მეორე მხარეს კი სხვა სარწმუნეობის მიმდევარნი. ეს დებულება, მართალია, ისტორიის მანძილზე ერთგვარად გაფერმკრთალდა, ისლამში გაჩნდა ეროვნული იდეოლოგიები მაგ., ჯემშიდიანობა, პანთურქიზმი და სხვ. მაგრამ სარწმუნოებრივი ერთიანობა დღემდე განსაკუთრებულ როლს თამაშობს მუსლიმური სამყაროს სოლიდარობაში და დანარჩენ მსოფლიოსთან ურთიერთობაში.

მუსლიმურ ჯამაათში სოლიდარობის გრძნობის გაღრმავების

1 Шихсаидов А., Ислам в средневековом Дагестане (VII – XV вв), Махачкала, 1969, гл 161-162, 206-207.

2 ანჩაბაძე ზ., ბოცვაძე თ., თოგოშვილი გ., ცინცაძე მ., ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები ნაკვეთი I, გვ. 121; ლეკვიშვილი თ., ნადერ შაჰის კავკასიური პოლიტიკა, ისტორიის დოქტორის (Ph.D. in History) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ. 2020, გვ. 93.

მნიშვნელოვანი ეტაპი უკავშირდება ქრისტიანულ ხალხებთან ურთიერთობას. ისლამის ინდივიდუალური და კოლექტიური რელიგიოზაციისათვის აუცილებელია ისლამური სახელმწიფო, რადგან არაისლამური სახელმწიფოს ქვეშევრდომად ქცეული მუსლიმი დარ ულ-სალამ-დან (ისლამისმშვიდობის სამყაროდან) ავტომატურად აღმოჩნდება დარ ულ-ჰარბ-ში (ომის სამყაროში). ჯერ კიდევ 1484 წ. მუსლიმი ღვთისმეტყველი ალ-ვანჰარისი აცხადებდა, რომ მუსლიმმა ამ ვითარებაში უნდა შეასრულოს ჰიჯრა (დატოვოს ურწმუნოთა ტერიტორია) თუ ამის შესაძლებლობა არსებობს. ამგვარი გადაწყვეტილების მიღება ხშირად ძნელი იყო, ამიტომ ახმედ იბნ ჯუმაირმა (მუფტიმ) გამოსცა ფეტვა, რომელიც მორწმუნეებს ნებას აძლევდა ეცხოვრათ ქრისტიანების დაპყრობილ ტერიტორიაზე. უკიდურეს შემთხვევაში იგი დასაშვებად თვლიდა ისლამზე უარის ფორმალურად გაცხადებასაც კი. იმ შემთხვევებში, როდესაც მუსლიმს აიძულებდნენ მიუღებელი რამ ჩაედინა (ეჭამა ღორის ხორცი, დაელია ღვინო, მონაწილეობა მიეღო წირვაში და ა.შ.) თავისი ამგვარი ქმედებებისადმი დისტანცირება მას საკუთარ სულში უნდა მოეხდინა.¹

ისლამის გავრცელების პირველ ხანებში მუჰამედი ეფექტურად იყენებდა „ჰაზას“ (მრავლობით რიცხვში „ჰაზავათი“), რაც გულისხმობდა სამხედრო ოპერაციებს ისლამის გავრცელებისა და დაცვისათვის. მოგვიანებით ჰაზავათმა ადგილი დაიმკვიდრა შარიათში და ამ ტერმინით აღნიშნავენ როგორც „დარ-ალ ისლამის“ ტერიტორიის გაფართოებისათვის ისლამის ღრმის ქვეშ წარმოებულ ბრძოლას, ისე „ურჯულოებზე“ წვრილ მეკობრულ თავდასხმებს. სწორედ ამგვარი თავდასხმები გახშირდა საქართველოზე ჩრდილოკავკასიელთა მხრიდან იქ ისლამის მომძლავრების შემდეგ, რამაც თანდათანობით კატასტროფული ხასიათი მიიღო. ამ მოვლენას ქართველებმა „ლეკიანობა“ უწოდეს.

დაღესტანში საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა ისლამური ღვთისმეტყველება, ამიტომ ბუნებრივია ისლამმცოდნეთა ყურა-

1 Ланг М., Традиция миграции в мусульманском кругу, Централная Азия и Кавказ, 1998, #1, გვ. 222-225.

დღების ქვეშ მოექცა „ჰაზავათის“ დროს ომის წარმოების წესების განხილვა და იმის ახსნა რამდენად შეესაბამებოდა ლეკიანობა შარიათის ნორმებს და „ჰაზავათს.“ ამ მხრივ გამოიკვეთა ორი ერთმანეთისგან განსხვავებული პოზიცია. პირველი ეკუთვნის დაუდ ალ-უსიმი (XVIII საუკუნის შუა ხანები). მისი ნაშრომი შეიცავს დეტალურ პასუხებს, როგორ უნდა გამოეყენებინათ მუსლიმური სამართალი ადგილობრივი პრობლემების გადაჭრისას. ერთ-ერთ კითხვაზე: „შეიძლება თუ არა ჩვენი დროის დაზიები რწმენისთვის ჭეშმარიტ მებრძოლებად ჩაითვალოს, როდესაც ვიცით, რომ მათი მიზანია ნადავლის ხელში ჩაგდება და არა ყოვლისშემძლე ალაჰის სიტყვის ამადლება და მისი გზის გაყოლით მოწყალების დარიგება,“ იგი პასუხობს: „ზოგადად, ალაჰისთვის მებრძოლთა [მოქმედებები] [დამტკიცებულია], ჩვენს დროში და ჩვენ არ გვყავს „დაზიები“, რადგან ისინი შეცდომით თვლიან [ჩვენს გარშემო მყოფ ხალხს] ურწმუნოებად [რომლებთანაც ბრძოლა აუცილებელია]. საქართველოს (კურჯისტანის) შესახებ ასეთი მცდარი წარმოდგენა ისეთივე აშკარაა, როგორც მთის [მწვერვალზე] ღამით დანთებული ცეცხლი. ქართველები სპარსელების ან თურქების ქვეშევრდომები არიან. და რაც არ უნდა მოხდეს, ჩვენ არ შეგვიძლია მათი სისხლის დაღვრა და მათი ქონების ხელყოფა. თუშეთის მაცხოვრებლებიც მათ ქვეშევრდომებად ითვლებიან, იმიტომ, რომ ისინი უხდიან ჯიზიას და ხარაჯას თავიანთ მმართველებს. სხვა [მეზობელი ხალხები] მუდმივად იმყოფებიან ერთ-ერთის [მუსლიმური სახელმწიფოს] მფარველობის ქვეშ და თუ ვინმე ერთ-ერთის მფარველობის ქვეშაა [მუსლიმური სახელმწიფოებიდან], მაშინაც კი, თუ ის მონაა, ჩვენთვის აკრძალულია მათი სისხლი [დაღვრა], [მათი ქონების ხელყოფა], [მითვისება] და დატყვევება.“¹

დაუდ ალ-უსიმი მიაჩნდა, რომ დაღესტნელთა თარეშები, მეკობრეობა და ტყვეთა სყიდვა შარიათის კანონებისა და საერთოდ ადამიანური ბუნების საწინააღმდეგო გამოვლინება იყო. ამგვარი მოსაზრების მიუხედავად მისი თანამედროვე და-

1 იქვე გვ., 3225.

დესტინელი ალიმები მხარს უჭერდნენ თავიანთ მეუზობლად მცხოვრებ ქრისტიანებზე მეკობრულ თავდასხმებს. რასაც იმავე შარიათის კანონებითა და სხვა ღვთისმეტყველთა ნააზრევით ამყარებდნენ.

დაუდ ალ-უსიშისაგან სრულიად განსხვავებულად განმარტავდა საქართველოზე დაღესტნელთა თავდასხმების სამართლებრივ არსს მეორე დაღესტნელი ღვთისმეტყველი იბრაჰიმ ალ-ურადი. მას მიაჩნდა, რომ თუ ქართველები შიიტებს (ყიზილბაშებს) ემორჩილებიან, ეს ნიშნავს, რომ არ ცნობენ ხალიფას ძალაუფლებას. ამასთანავე, ქართველები ეხმარებიან მართლმორწმუნე ხალიფას მოწინააღმდეგეებს, თავს ესხმიან და ქონებას ართმევენ ოსმალეთსა და წორში (ქარ-ბელაქანში) მცხოვრებ მუსლიმებს. ამდენად, თავად იბრძვიან ისლამისა და მუსლიმების წინააღმდეგ. რაც შეეხება თუშებს, ისინი ვერ გაუთანაბრდებიან „წერილის ხალხებს,“ რაც დაღესტნელებმა იციან დატყვევებული თუშებისა და იმ ხალხისაგან ვინც თუშეთში ცხოვრობდა. ამიტომ მათგან არც ხარაჯის და არც ჯიზიას აღება არ შეიძლება, მათ ისლამი უნდა მიიღონ¹.

თეოლოგთა ნააზრევში ამგვარი წინააღმდეგობა, ისლამის დოგმათა კანონიკური ინტერპრეტაციის გარდა ხალხში არსებულ განწყობებსაც ასახავდა. ნ. ომარაშვილმა შენიშნა, რომ დაღესტნელ მთიელთა ნაწილი არ იყო მტრულად განწყობილი საქართველოსადმი. საქართველოზე სალაშქროდ ჯარის შეყრის დღეს შავ დღეს უწოდებდნენ, წორზე (დღევანდელი საინგილო _ ლ.ჯ.) სალაშქროდ მიმავალი საქმროსათვის ქალს შეიძლება ცოლობაზე უარი ეთქვა, ხოლო ზოგიერთ თემში ადათი კახეთში მოთარეშეს სამემკვიდრეო წილს უკარგავდა.²

კავკასიაში თემურ ლენგის ლაშქრობებმა და ერთიანი საქართველოს დაშლამ სათავე დაუდო ქართული სამყაროსგან დაღესტნის პოლიტიკურ და კულტურულ დისტანცირებას. ამიერიდან ლეკთა გამუდმებულმა თავდასხმებმა, აღმოსავლეთ კახეთში

1 იქვე, გვ. 3226.

2 ომარაშვილი ნ., კახეთში მცხოვრები დაღესტნელები (ჩამოსახლების ისტორია, ყოფა და კულტურა), თბ., 2008, გვ. 47.

მათმა მასობრივმა ჩამოსახლებამ და მეკობრეობამ („ლეკიანობამ“) გაუსაძლისი ფორმა მიიღო. ეს ძალზე მტკივნეული პროცესი მეტ-ნაკლები ინტენსივობით სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის იმპერიის გაბატონებამდე გაგრძელდა და ორი ხალხის ურთიერთობაში მწარე მოგონებად დარჩა.

3. დეკიანობა - ქაქთლ-კახეთის ნაღვლის საუკთხე

ხოლო არაოდეს მოიხსენებინ და ვერცა
დაიტევს ისტორიამ ესე, თუ ვითარი ოხრება
იყო ლეკთაგან საქართუელთა შინა

(დავით ბატონიშვილი).

გვიან შუასაუკუნეებში განვითარებული ისტორიული მოვლენები მტკივნეულად აისახა დაღესტანთან მოსაზღვრე ქართული პროვინციების დემოგრაფიულ მდგომარეობაზე. ირანის მახრებელი ლაშქრობებით შეთხლეებული კახეთის მოსახლეობა ვეღარ უმკლავდებოდა ლეკი მეკობრეების მუდმივ თავდასხმებს, ვერც ქვეყნის პოლიტიკური მესვეურები ვეღარ აკონტროლებდნენ ვითარებას. კახეთს თანდათან ჩამოშორდა ამჟამინდელი საინგილო, სადაც შექმნილ მუსლიმურ პოლიტიკურ ერთეულებში, კაკ-ენისელების სასულთნოში და ჭარის სახანოში (გაღმა მხარის აღმოსავლეთ ნაწილი, დღევანდელი ზაქათალა-ბელაქნის ტერიტორია) XVII-XVIII სს-ში დაიწყო ქართველთა ინტენსიური დეეთნიზაციის პროცესი. ჭარის სახანო დაღესტნიდან გადმოსახლებული და აქ დამკვიდრებული ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, თალას, მუხახისა და ჯინიხის ავარულ ლეკთა „უბატონო თემებისაგან“ წარმოიქმნა. მის ლოკალიზაციას თ. პაპუაშვილი ალაზნის გაღმა მხარის იმ ტერიტორიაზე ახდენს, რომელიც მდინარეების გავაზისწყლისა და ყუფუ-ჩაის შორის მდებარეობდა.¹

1 პაპუაშვილი თ., ჰერეთის ისტორიის საკითხები, ნარკვევები სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიიდან (უძველესი დროიდან XII ს. I მეოთხედამდე). თბ., 1970, გვ. 328.

დადესტნელთა ნაწილი კაკ-ენისელის დასავლეთით ძველ გავაზამდეც ჩამოსახლდა. თავიდან ისინი კახეთის ზამთრის საძოვრებით სარგებლობდნენ და ბეჟანიაანის მინდორზე (დღევანდელი ახალსოფელი) მდინარე შოროხევის სანაპიროზე გამოსაზამთრებლად რჩებოდნენ. თავდაპირველად ლეკები აქ სეზონურად ცხოვრობდნენ, საძოვრების გამოყენებისათვის „საბალახეს“ იხდიდნენ და ცხვრის ფარებს მხოლოდ მწყემსები მოჰყვებოდნენ. მოგვიანებით ოჯახებით დაიწყეს სიარული, საკარმიდამო ნაკვეთები დაისაკუთრეს და რამდენიმე დროებითი დასახლებული პუნქტი შექმნეს. ამრიგად, XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნაზე თანდათანობით დამკვიდრდნენ ამ რეგიონში (დღევანდელი ძირითადად ცხოვრობენ ყვარლის სოფლებში: ჩანტლის-ყურე, თივი, სარუსო).

ლეკთა მოწოლამ გამოიწვია კახეთიდან ქართული მოსახლეობის აყრა-გადასახლება და სოფლების გაუდაბურება. ისე რომ, XVII საუკუნის 70-იან წლებში, როდესაც ეს ადგილები გერმანელმა მკვლევარმა ი. გიულდენშტედტმა მოინახულა, კახეთის აღმოსავლეთში დასახლებული ბოლო სოფლები გავაზი და ჭიკაანი იყო, ხოლო გაღმა მხარში, ჭარის სოფელ ბელაქნამდე, ქართველთა მკვიდრობის შესახებ მხოლოდ გადმოცემა შემორჩენილიყო. ლეკებთან მუდმივი შეტაკებებს შეჩვეული ჭიკაანისა და გავაზის მცხოვრებთ, მათივე მეთოდების გამოყენება დაუწყიათ და ამიტომ დადესტნელები ამ სოფლებზე თავდასხმას თავს არიდებდნენ.¹

ალაზნის გაღმა გაუკაცრიელებული ქართული სოფლები ტყითა და ეკალბარდით დაიფარა. ასე რომ, XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც აქ ჟაკ ფრანსუა გამბამ იმოგზაურა, ბელაქნამდე ტერიტორია ქართული ნასოფლარებით ყოფილა მოფენილი. აქ ჯერ კიდევ ჩანდა ძველი ნასახლარები. „ეს ოდესღაც მართლაც მშვენიერი მხარე ქართველებით ყოფილა დასახლებული. იმჟამად კი დიდოეთისა (Didoizy) და გონზუკურის (Conzoukoory) ლეკებს თავიანთი ფარა მოჰყავთ გამოსაზამთრებლად. ზაფხულში კი ეს იყო ავაზაკების თავშეყრის ადგილი, სადაც მთიელები იკრიბე-

1 იქვე, გვ. 27.

ბოდნენ კახეთზე სათარეშოდ.“¹

საქართველოში სამეკობრეოდ წამოსული ლეკთა პატარ-პატარა ჯგუფები უდრან ტყეებსა და მიუვალ ადგილებში ბანაკდებოდნენ საიდანაც მოულოდნელად თავს ესხმოდნენ ხოლმე საქმიანობაში გართულ გლეხობას. იტაცებდნენ პირუტყვს, მოსავალს, ატყვევებდნენ ადამიანებს, რომლებიც ან დაღესტანში მიჰყავდათ და მერე ყირიმის სახანოში ყიდდნენ, ან აქვე, ახალციხეში გადაიყვანდნენ გასაყიდად. ნ. ბერძენიშვილი წერს „ლეკი-აბრაგები ქართველებთან პირისპირ შებმას გაურბოდნენ. ეს გასაგებიცაა: მათი მიზანი ტყვისა და სხვა ნადავლის შოვნა იყო. ვერც შეიარღვებით, ვერც სამხედრო ორგანიზაციით ისინი ქართველებს ვერ უსწორდებოდნენ, ქართველებთან დიდ ბრძოლებში ჩვეულებრივ მარცხდებოდნენ ხოლმე.“² ამიტომაც ერიდებოდნენ გამაგრებულ ქალაქებსა და ციხე-სიმაგრეებზე თავდასხმებს.

მდგომარეობა შეიცვალა კახეთში ლეკთა მასობრივად ჩასახლების შემდეგ. შაჰ-აბას I-ის ლაშქრობების შედეგად გაუჟაყრიელებულ ადმოსავლეთ კახეთის დაცარიელებულ მიწებზე (ჭარს და ბელაქანში) ხუნძებმა და წახურებმა შექნეს ე. წ. „უბატონო თემები“, ეს მხარე საქართველოზე თავდასხმების პლაცდარმად იქცა. ლეკიანობა განსაკუთრებით XVIII საუკუნეში გაძლიერდა. ვახუშტის მიხედვით, ლეკები თითქმის მთელი კახეთს მოედნენ. ისინი მასობრივად ავრცელებდნენ ისლამს.³ რაც მთავარია, საქართველომ დაკარგა ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი – ადმოსავლეთ კახეთი, რომელსაც ახლა საინგილოს ვუწოდებთ.⁴

საქართველოზე ლეკთა თავდასხმებს ახალისებდა ოსმალეთი, რომელიც დაჰყრობილ ახალციხის საფაშოში ხშირად აძლევდა მათ თავშესაფარს. ამიტომ დაღესტნელები საქართველოს ახალციხის მხრიდანაც ესხმოდნენ თავს. ოსმალეთის ტყვეთა ბა-

1 გამბა (ჟაკ ფრანსუა), მოგზაურობა კავკასიაში, ფრანგულიდან თარგმნა მზია მგალობლიშვილმა, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, ტ. II, თბ. 2021 გვ. 50.

2 ბერძენიშვილი ნ. საქართველო XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 203.

3 ბატონიშვილი ვახუშტი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 622.

4 თოფჩიშვილი რ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 103-104.

ზარი გზას უხსნიდა ტყვეებით ვაჭრობას. ამასთანავე მებატონეთა ექსპლუატაციით შევიწროებული კახელი გლეხი ხშირად უბატონო ლეკებს აფარებდა თავს და ამრიგად ლეკდებოდა, რადგან „გალეკება“ მისთვის უბატონობას ნიშნავდა.¹ ამას კარგად ხედავდნენ ქართლ-კახეთის მესვეურებიც, თუმცა არსებული ვითარების შეცვლას ვერ ახერხებდნენ. 1722 წ. დავით II (იმამყული ხანი) ვახტანგ VI-ეს წერდა - „თქუენც მოგეხსენებათ მრავალჯერ მტრისაგან მოთხრილი და შეწუხებული გლეხი კაცი ადვილად მოტყუვდება. ამათ ლეკის პირი დაიჭირეს და ლეკს მიუდგენ და, რომელიც ლეკს მიუდგენ, ისინი ქუეყანას მტერობენ და ეს საქმე ჰემწიფის დოვლათის საზიანო და ქუეყნების მოსათხრელი არის. შიას ჯოცენ, არბევენ, ქართველს ასე ეპყრობიან.“² ბოლოს საქმე იქამდე მივიდა, რომ, ნ. ბერძენიშვილის მოსწრებული შენიშვნით, ე. წ. „უბატონო ლეკური თემები თანდათან მებატონეებად გადაიქცნენ.“³

ამრიგად, ოდესღაც მეგობრულ ურთიერთობაში მყოფი მეზობელი ხალხები ერთმანეთს სამკვდრო-სასიცოცხლოდ დაუპირისპირდნენ და ქართლ-კახეთში დაღესტნის ტომთა მეთაურების ორგანიზებულმა თავდასხმებმა სისტემური ხასიათი მიიღო. დ. მეგრელაძე ლეკთა ლაშქრობების სამ ტიპს გამოჰყოფს: 1. მტაცებლური ესპედიციები, 2. ლაშქრობანი ტერიტორიების დაპყრობის მიზნით, 3. ლაშქრობანი მუდმივი საშემოსავლო ბაზის შექმნის მიზნით.⁴

XVIII საუკუნეში საქმე იქამდე მივიდა, რომ ლეკთა კონსოლიდირებული ძალები ქართველ მეფეებსაც კი უზღუდავდნენ საკუთარ სამფლობელოში გადადგილებას და ქალაქებზე ლაშქრობასაც ბედავდნენ. კახეთის მეფემ მაჰმად-ყულიხანმა (კონსტანტინე II) ქართლში ოსმალებზე გალაშქრების შემდეგ (1724 წელს) უკან დაბრუნება ვერ მოახერხა, „მოვიდა ახალგორს და მოიყვანა დე-

1 იქვე, გვ. 103-104.

2 ქართული ეპისტოლური წყაროების კორპუსი I, ქართული ეპისტოლური წყაროები XV ს -1762 წ. შეადგინა, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და შენიშვნები დაურთო მამისა ბერძენიშვილმა, თბ., 1989 გვ. 63.

3 ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 162.

4 მეგრელაძე დ., დაღესტან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, ლეკიანობა, თბ.2011, გვ. 9.

დოფალიცა თვსი, რამეთუ ველარა შთავიდოდა კახეთს ლეკთა გამო.“¹ გათავხედებულმა დაღესტნელებმა თელავზე თავდასხმა გადაწყვიტეს და გაერთიანებულმა ჭარელთა და ლეკთა ლაშქარმა თელავის ციხის აღება სცადა. თუმცა თელაველებმა „განწირნეს თავი და გამოვიდნენ განზრახვთა ვისმე ხუცისათა, რომელი ეტყოდა ძლევასა ლეკთა ზედა; ეკუთნეს თელაველნი და მოსრნეს ბანაკნი მათნი, აოტნეს და აღიღეს ალაფნი მათნი. ამის მხილველთა კახთა მოსრნეს ყოველნი თვსთა შინა მყოფნი ლეკნი და განთავისუფლდნენ და კუალად სიმაგრეთა შინა მყოფნი დაადგრნენ მტკიცედ, მერმე მოუწოდეს მაჰმად-ყულიხანს, ჩამოვიდა და დაემორჩილნენ ყოველნი თელავს მყოფს.“²

ლეკთაგან შევიწროებული მაჰმად-ყულიხანი იძულებული გახდა გაეხსენებინა ძველი გეგმა, რომელიც ლეკებთან დაზავებას და მათთვის ქართლზე გზის მიცემას გულისხმობდა.³ ლეკებმა, მათთან ბრძოლაში გაწაფულ კახელებთან ლაშქრობებს, ქართლზე თავდასხმები და მაჰმად-ყულიხანისათვის ნაძარცვიდან წილის გადახდა ამჯობინეს. თუმცა ნანატრი სიმშვიდე კახეთს არც ამ „დაზავებამ“ მოუტანა. „„გარნა არცაღა თუ კახეთი იყო მათგან მშვიდობით. ამისთვს ჰყვეს ციხე მადაროს ქისიყელთა და შევიდნენ მას შინა.“⁴ რ. გოგოლაურის აზრით კონსტანტინე (მაჰმად-ყულიხანი) ლეკების ქართლზე ლაშქრობებს იმიტომაც არ ეწინააღმდეგებოდა, რომ არ სურდა იქ ოსმალეთის ვასალი ისაყ-ფაშას გაძლიერება. ახალციხის ფაშა იმ ხანებში ენერგიულად იბრძოდა კახეთის დამორჩილებისათვის. კონსტანტინე კი „ოსმალებში“ უფრო დიდ ბოროტებას ხედავდა ვიდრე ლეკებში.⁵

XVIII საუკუნეში დაღესტან-საქართველოს გამწვავებული ურთიერთობა გარკვეულად უკავშირდებოდა საერთაშორისო ვი-

1 ბატონიშვილი ვახუშტი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 623.

2. იქვე, გვ. 623.

3 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 443 .

4 ბატონიშვილი ვახუშტი, დასახელებული ნაშრომი გვ. 623.

5 გოგოლაური რ., დაღესტან-ახალციხის საფაშოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVIII ს. 20-40-იან წწ. კრებ.: „მესხეთი ისტორია თანამედროვეობა“, ახალციხე, 2000., გვ. 50.

თარებას. აქ ერთმანეთში იყო გადახლართული ირანის, ოსმალეთის და რუსეთის ინტერესები და ყველა მხარე ცდილობდა ლეკები საკუთარი ინტერესების შესაბამისად გამოეყენებინა. თავად დაღესტნელებს კი სულ უფრო უზრდებოდათ მაღა და მუდმივად თარეშობდნენ ქართლ-კახეთის სოფლებში. საქართველოში ლეკიანობის მთავარი ორგანიზატორი იყო დაღესტნის შამხალი, რომელიც ოსმალეთის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. ქართველმა მესვეურებმა მის საპირწონედ მოკავშირის ძებნა ჩრდილოეთით, მოსკოვში დაიწყეს, თუმცა ამან სათანადო შედეგი ვერ გამოიღო.

იმავდროულად დაღესტნის მიმართულებით აქტიურობდა ირანიც. ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს, რომ კახეთის მოხრებისათვის შაჰ-აბასი ლეკებს გარიგებია. „უზრახა ლეკთა: “რამეთუ მნებაჲს მოწყყუდა კახეთისა და რომელნი შემოვიდნენ თქუენ კერძთა მათთა შინა, თქუენ მოსრენით და ტყუე-ყვენით იგინი და აღგავსნე მეცა ნიჭითა“. მსმენელთა მათ სიხარულით აღუთქუეს.“¹ რადგან სეფიანმა მმართველებმა კახეთის დემოგრაფიული ათვისება იქ თურქმანთა ჩასახლებით ვერ მოახერხეს, ამ კუთხის გალექების გზით მოსახლეობის გამუსულმანება მათთვის ერთგვარ გამოსავალს წარმოადგენდა.²

სამხრეთ კავკასიაში დაღესტნური ფაქტორის თავის სასარგებლოდ გამოყენებას უფრო ეფექტურად ახერხებდა ოსმალეთი, რომელიც აქ ირანს უპირისპირდებოდა, ლამობდა საქართველოდან ყიზილბაშები განედევნა და თავისი ბატონობა აღედგინა. ლეკების წახალისებას „ყიზილბაშობის“ დროსაც (1735-1747 წ.წ.) აგრძელებდა და ამ მიზნით ხარჯს არ ერიდებოდა. თურქები დაღესტნელთა თარეშის წასაქეზებლად მეტწილად ახალციხის ფაშას იყენებდნენ, რომელსაც საამისოდ დიდი თანხა ეძლეოდა.³ როგორც პაპუნა ორბელიანი წერს: „მოსცა ხონთქარმა ჯარი და ხაზინა და: ვინც ჩვენს სამსახურზე ხმაღს იქნევდეს იმათ მიეცით

1 ბატონიშვილი ვახუშტი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 588.

2 ბოცვაძე თ., საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან (XV-XVIII სს), ლეკიანობა, თბ., 2011, გვ. 41.

3 გოგოლაური რ., დაღესტან -ახალციხის საფაშოს ურთიერთობა და ქართლ-კახეთი XVIII ს-ის 20-40-იან წლებში (ხელნაწერი) გვ. 163.

და კიდევ უმეტეს წყალობას მოელოდეთო.”¹ როგორც აღნიშნული იყო, სწორედ სულთნის დაქვემდებარებულ ყირიმის სახანოსა და ახალციხის საფაშოში ახერხებდნენ ლეკები საქართველოში მოპოვებულ ნაძარცვი ქონებისა და ტყვეების გასაღებას.

ახალციხელი ფაშები, მიწვეულ ლეკ-აბრაგთა რაზმებთან ერთად, დღენიადაგ თავს ესხმოდნენ საქართველოს და მას დიდ ზიანს აყენებდნენ. რ. გოგოლაურს მიაჩნია, რომ ახალციხის ფაშის და ლეკ მოთარეშეთა ურთიერთობაც არ იყო ერთგვაროვანი. თავდაპირველად, როდესაც სულთანმა ახალციხელი ისაყ-ფაშა „გურჯისტანის“ გამგებლად დანიშნა და აღმოსავლეთ საქართველოში „ოსმალთა“ მომძლავრდა, დაღესტან-ახალციხის საფაშოს ურთიერთობა საკმაოდ მჭიდრო იყო. ლეკები ამ დროისთვის კავკასიაში თურქების დასაყრდენ ძალას წარმოადგენდნენ და მათთან შეთანხმებული მოქმედების გარეშე ფაშას ოსმალთა ინტერესების გატარება გაუჭირდებოდა, თუმცა ეს დამოკიდებულება წამსვე შეიცვალა, როდესაც ისაყ-ფაშამ კახეთის დაპყრობა შეძლო, ყარაღაჯის ციხე აიღო და შიგ მცხოვრებები ჩააყენა. ამის შემდეგ თურქებმა მათ სამფლობელოდ ქცეულ მიწებზე ლეკთა თარეში მნიშვნელოვნად შეზღუდეს. აჰმედ III-მ იმ ხანებში ფირმანიც კი გამოსცა, რომლითაც ისაყ-ფაშას და სხვა ბეგებს უბრძანა, რომ გაემაგრებინათ ყარაღაჯის ციხე და სხვა ადგილები, რათა მოსახლეობა ყაჩაღებისაგან დაეცვათ.² მთიელ მეკობრეებს, ცხადია, ოსმალთა პოლიტიკის ამგვარი ცვლილება სულაც არ მოსწონდათ. ისინი ცდილობდნენ, ძველებურად გაეგრძელებინათ ქართლ-კახეთის რბევა. საქმე იქამდე მივიდა, რომ ისაყ ფაშამ ბოლნისში სააბრაგოდ მყოფი დაღესტნელები ყარაიასთან მთლიანად გაანადგურა – „მოეტევა ისაყ-ფაშა და მოსწყვდნეს ურიცხვნი ლეკნი, აოტნეს და მოყვნენ ჳოცითა და სრვითა დღე და ღამე ალაზნამდე.“³ ვითარება შეიცვალა ირანში ავშართა დინასტიის მოსვლის შემდეგ. რუსეთთან დიპლომატიური მოლაპარაკებების წყალობით, ირანმა

1 ორბელიანი პ. ამბავნი ქართლისანი, თბ. 1981, გვ. 72.

2 გოგოლაური რ., დაღესტან -ახალციხის საფაშოს ურთიერთობა და ქართლ-კახეთი XVIII ს-ის 20-40-იან წლებში (ხელნაწერი) გვ. 154.

3 ბატონიშვილი ვახუშტი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 625.

ფაქტობრივად უბრძოლველად დაიბრუნა პეტრე I-ის ლაშქრობებით მოიპოვებული ტერიტორიები. რუსებმა დაღესტანიც მათი გავლენის სფეროდ აღიარეს. მალე ირანელებმა (1735 წ.) თურქები აღმოსავლეთ საქართველოდანაც განდევნეს. ამგვარ პირობებში ოსმალებმა უმაღლესი შეიცვალეს ლეკებთან ურთიერთობის ხასიათი და კვლავ განაახლეს მათი დახმარება.¹

დაღესტნის თემები სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრები სუნიტების მომხრეებად ითვლებოდნენ, ამიტომ 1723-27 და 1730-36 წლების ირან-ოსმალეთის ომებში ამ უკანასკნელს ღიად დაუჭირეს მხარი. ირანში გადაწყდა, დაღესტანში მთლიანად გაენადგურებინათ „პასიონარული“ ელემენტი და ასიმილაციის მიზნით, ისინი მასობრივად გადაესახლებინათ სპარსეთში.² ნადირ შაჰის გამაღებული მცდელობა, ფეხი მოეკიდებინა დაღესტანში, უშედეგოდ დასრულდა. მიუხედავად იმისა, რომ 1742 წლის დასასრულს, მრავალი ბრძოლის შემდეგ, მან შეძლო დაუფლებოდა ყუმუხს, ყაითაყსა და ტაბასარანს, ჩამოთვლილი ხალხები, ისევე, როგორც ხუნძები და სხვა დანარჩენი ტომები, საბოლოოდ ვერ დაიმორჩილა. დაღესტანში წარუმატებელმა ლაშქრობებმა ნადირ შაჰის ჯარი, მორალურად გატეხა.³

ამ პერიოდში კავკასიაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა რუსეთის იმპერიაც. მისი კავკასიური პოლიტიკა უპირველესად თურქეთისა და ირანის გავლენების მოსპობას და აქ აღმოსავლეთისაკენ შეტევითვის პლაცდარმის შექმნას გულისხმობდა. ამ ზრახვების განხორციელებაში გადამწყვეტ როლს მოსკოვი ქართულ სამეფო-სამთავროებს აკისრებდა. თავის მხრივ, მუსლიმთა გარემოცვაში მოხვედრილ ქართველ მესვეურებს რუსეთი, როგორც ქრისტიანული სახელმწიფო, ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ. ქართლ-კახეთის მეფეები თითქმის ორი საუკუნე ცდილობდნენ მოსკოვი მოკავშირეობაზე დაეთანხმებინათ. რუსეთის მთავრობა კი

1 გოგოლაური რ. დასახლებული ნაშრომი გვ. 161.

2 ლეკვიშვილი თ. ნადირ შაჰის კავკასიური პოლიტიკა, ისტორიის დოქტორის (Ph.D. in History) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თბ., 2020 გვ. 105.

3 იქვე, გვ. 105-116.

ყოველთვის რეალურად არსებული მდგომარეობის მიხედვითა და საკუთარი სარგებლის მიღების მოტივით მოქმედებდა.

ნადირ შაჰის კავკასიური პოლიტიკის ჩავარდნის შემდეგ ქართლ-კახეთის მეფეები (თეიმურაზ II, ერეკლე II) კიდევ ერთხელ შეეცადნენ ლეკიანობის პრობლემა რუსეთის საშუალებით მოგვარებინათ და 1752 წ. იქ ელჩობა გაგზავნეს, რომელსაც დავალებული ჰქონდა საიმპერატორო კარისთვის ეთხოვა ლეკთა საკითხის გადაწყვეტა. მოხსენებით ბარათში, რომლითაც ელჩმა სიმონ მაყაშვილმა რუსეთის კანცლერ ა. პ. ბესტუჟევ-რიუმინს მიმართა, ნათქვამია: „პირაქათ ლეკნი არიან თქვენი მორჩილი და თქვენს ქვეყანაში ვაჭარნი ან ულუფის მჭამელნი, იმათაც ყადაღა უყავით ერთი ოქმი უბოძეთ დაეხსნან ჩვენს ქვეყანას ჩვენთვის ეს დიდათ შასამატი არის, ამის ჩვენი მეფეები დიდს წყალობაში ჩადებენ, თქვენგან ადვილი არის.“¹

მოგვიანებით ქართველმა ელჩებმა ისევ მოითხოვეს კონკრეტული ღონისძიებების გატარება: „ 1. ლეკები გამუდმებით თავს ესხმიან ჩვენს ქვეყანას, ამიტომ მისი იმპერატორის უდიდებულესობამ რამდენიმე ხნით დასახმარებლად გაუგზავნოს მსუბუქი ჯარი ღონის კაზაკების, ან ყალმუხების სახით სამი ათასი კაცი და უბრძანოს მხოლოდ ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლა ქართლსა და კახეთში, რომ ბერძნული (მართლმადიდებლური) ეკლესიები არ დაანგრიონ და ქრისტიანობა არ ამოიძირკვოს. 2. თუ ამათი გაგზავნა არ შეიძლება, ყაბარდოელები და ჩერქეზები გვიბოძოს, თითქო ჩვენმა მეფეებმა ნებით დაიქირავეს, ოღონ ხარჯი რუსეთმა გაიღოს, რადგან საქართველოს დიდი ხნით მათი დაქირავება არ შეუძლია მეზობლებისგან განუწყვეტელი ომების გამო. 3. დაავალოს ყიზლარის კომენდანტს, რათა მან მისწეროს იმპერატორის მფარველობაში მყოფ რუსეთის მეზობელ ხალხებს დაღესტნელ ლეკებს და მან აუკრძალოს თავის ხალხს ქართლსა და კახეთზე თავდასხმა, ქვეყნის აოხრება და ქრისტიანების ტყვედ

1 მაჭარაძე ვ., მასალები XVII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწილი 1 რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVIII საუკუნის 40-20-იანი წლების მიჯნაზე, თბ., 2007, გვ. 169.

გატაცება“.¹ საპასუხოდ საგარეო საქმეთა კოლეგიამ ფულით დაა-
ჯილდოვა დესპანები და თავის ქვეშევრდომ კავკასიელ მთიელთა
ალაგმვასაც დაჰპირდა.²

სამეცნიერო ლიტერატურის და ისტორიული წყაროების ანა-
ლიზი გვიჩვენებს, რომ რუსეთი დაინტერესებული იყო არა ლეკი-
ანობის პრობლემის გადაჭრით და ქართული პოლიტიკური ერთე-
ულების გაძლიერებით, არამედ ახლო აღმოსავლეთში თავისი
ჰეგემონობის მიღწევის იარაღად მათი გამოყენებით. მაგ., იმედო-
ვნებდნენ, რომ რუსეთ-თურქეთის ომში ქართლ-კახეთის სამეფოს
ჩართვის შემთხვევაში ერეკლე II რუსებს სამხედრო დახმარებასაც
გაუწევდა და თურქეთის წინააღმდეგ ქართლ-კახეთის მეზობელი
ხალხების ამხედრებასაც უზრუნველყოფდა.³

ზემომოტანილი ფრაგმენტული მიმოხილვაც კი ცხადყოფს
რომ ოსმალეთი, ირანი და რუსეთი დაღესტნელებს საკუთარი პო-
ლიტიკის განხორციელებისათვის იარაღად მიიჩნევდა, ხოლო საქა-
რთველოს გაძლიერება მათ ინტერესში არ შედიოდა.

ლეკიანობამ აუნაზღაურებელი ზარალი მიაყენა აღმოსავლეთ
საქართველოს. მოსახლეობა კატასტროფულად შემცირდა, ზო-
გიერთი მხარე მოსახლეობისაგან სრულიად დაიცალა, კულტუ-
რული მემკვიდრეობა დაეცა. ჭარ-ბელაქნელთა და დაღესტნელთა
მუდმივმა თარეშმა სრულიად გააუკაცრეილა ალაშნის მარჯვენა
სანაპირო.⁴ უკეთესი ვითარება არც ჭარ ბელაქანში იყო. როგორც
„XVIII საუკუნის ქარის ომების ქრონიკაში“ ნათქვამია, რომ გამუდ-
მებული ომებისა და შეტაკებების გამო კახეთში თავადები აღარ
დარჩნენ, ჭარში კი ჭაბუკები („Бои и схватки между названными
областями были так часты, что в Кахетии не осталось тавадов а в
Джарии –молодцов“)⁵

ქართლ-კახეთის მეფეებს შიდა რესურსებით უწევდათ ლე-

1 იქვე. გვ. 37.

2 იქვე, გვ. 186.

3 მაჭარაძე ვ., მასალები XVII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს
ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწილი LII, ნაკვეთი II (რუსეთ-თურქეთის
ომი 1768-1774 წლებში და საქართველო), თბ., 1997, გვ. 32.

4 ეგნატაშვილი ბ., ახალი ქართლის ცხოვრება XVIII ს. დამდ, თბ. 1940, გვ. 211.

5 Хроника войн Джара в XVIII столетии, Баку 1931, გვ.9..

კიანობის წინააღმდეგ ბრძოლა და სხვადასხვა ხერხს მიმართავდნენ კავკასიელ მთიელთა გამანადგურებელი თავდასხმების აღმოსაფხვრელად. მათ კარგად ესმოდათ, რომ, პირველ რიგში, აუცილებელი იყო ქარ-ბელაქნის პრობლემის გადაჭრა, რადგან დაღესტნიდან მომავალ მეკობრეებს იქ მუდმივი მოკავშირეები ეგულებოდათ. ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან პერმანენტული თავდასხმები ქვეყანას აპარტახებდა და წალეკვას უქადდა. აქ დასახლებების აღორძინებისა და მოსახლეობის დამაგრებისათვის საჭირო ხანგრძლივი მშვიდობა და ინტენსიური მეურნეობის აღორძინება წარმოუდგენელი იყო კახეთის გაღმამხარის შემოერთების გარეშე. ლეკიანობის აღმოფხვრა ძლიერი სახელმწიფო ორგანიზაციის არსებობას და სისტემურ მიდგომას მოითხოვდა.

ქართული სახელმწიფოს მესვეურები დაუღალავად ცდილობდნენ აელაგმათ დაღესტნელთა თარეში და სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში თავიანთი პოზიცია განემტკიცებინათ. ამ მხრივ გამორჩეული იყო მეფე ერეკლე მეორე, რომელიც სიჭაბუკიდან მუხლჩაუხრელად იბრძოდა ლეკიანობის წინააღმდეგ. ომან ხერხეულიძე წერს: „ხოლო წელსა 1735 მოვიდნენ ლეკნი და ქისიყი მოარბივეს. მაშინ იყო ძე მეფისა თეიმურაზისა ირაკლი წლისა 15, რომელმან შემოიყარა სოფლებიდან ჯარი, ეწია ნეიმნის მინდორში და ძლიერად შემოებნენ ლეკნი. გარნა თვით ესე ყრმა, ძე მეფისა თეიმურაზისა ირაკლი, მეორედ შევიდა შინაგან ჯარსა ლეკისასა და პირველად ამან მოკლა კაცი და ამის მხილველთა კახთა ერთპირად მიმართეს ყივილით და წინა წარიქციეს ჯარი ლეკისა, დაჰყარეს ტყვენი და საქონელი და მოსწყვიტეს უმრავლესნი და მოვიდა მადაროს გამარჯვებული, რომლისათვის ფრიად მხიარულ იქმნენ კახნი, იხილეს რა სიმხნე და მამაცობა მემკვიდრისა თვისისა.“¹

XVIII საუკუნეში ქართველ მეფეთა მიერ ქვეყნის უსაფრთხოების მიზნით გატარებულ ღონისძიებათა („სამდეუროები“, „მორიგე ჯარი“, „ყარაული“, „ნოქარი“ [ხელფასზე მყოფი ჯარისკაცი],

1 ხერხეულიძე ო., მეფობა ირაკლი მეორისა, თბ., 1989, გვ. 40.

საფორტიფიკაციო ნაგებობები და სხვ.) უმეტესობა სწორედ ლეკიანობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ლეკიანობის სპეციფიკიდან გამომდინარე, ქართლ-კახეთის სამეფოს სამხედრო თავდაცვით სისტემაში დიდი ადგილი ეკავა „ყარაულს“. სამეფო კარის ბრძანებით, შედგენილი იყო ამა თუ იმ სოფლის მოსახლეობის ნუსხები, რომელთაც მეფის დაძახილზე საყარაულოდ გამოსვლა ევალებოდათ. 1772 წლის 12 თებერვლის ნუსხით, ერეკლე შიდა ქართლის სოფლებს ავალებდა მოსახლეობის გარკვეული რაოდენობის საყარაულოდ გამოყვანას. მათში იგულისხმებოდნენ ის პირებიც, რომლებიც ამ სოფლებში ხიზნად იდგნენ.¹

ერეკლე II-ის ქართლ-კახეთის სამხედრო სისტემაში გატარებულ ღონისძიებათაგან აღსანიშნავია „სამდევროებისა“ და „მორიგე ჯარის“ განჩინების შექმნა. მართალია, „მდევრის“ ინსტიტუტი ადრეც მოქმედებდა, მაგრამ 1772 წლის 28 აგვისტოს ბრძანებით, მეფემ ეს ინსტიტუტები დააყენა. მაგ., სამდევროები ვალდებულნი იყვნენ ერთმანეთისათვის დროულად ეცნობებინათ ლეკთა მოძრაობის შესახებ და იმის მიხედვით, თუ როგორი იყო შემოსული მტრის რაოდენობა და ტიპი (ცხენოსანი, ქვეითი, შერეული), შესაბამისი დავალება ეძლეოდათ. ერეკლე ადგილობრივ მოხელეებს და მოსახლეობას მოქმედების თავისუფლებას არ უზღუდავდა, მათ თავად უნდა აერჩიათ კონკრეტულ შემთხვევაში რა მოქმედება აჯობებდა : თავდასხმა, გზის შეკვრა, თუ სხვა რამ.²

სამეფო კარის მიერ კანონით დადგენილი „სამდევროების“ და „ნოქრის“ გარდა, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში თავდაცვის სფეროში ურთიერთდახმარების ფორმას წარმოადგენდა ე. წ. „მეკოდობა“. იგი ორ ან რამდენიმე ტერიტორიულად ახლო მდებარე სოფელს აერთიანებდა, რომელთაც „მეკოდე“ სოფლები ეწოდებოდათ. ისინი ვალდებულიყვნენ იღებდნენ დახმარებოდნენ ერთმანეთს თავდასხმების, ეპიდემიების ან სხვა რაიმე ექსტრემა-

1 აღიზარაშვილი ი., „ლეკიანობა“ და ქართლ-კახეთის სამხედრო-თავდაცვითი სისტემა XVIII – XIX ს. 30-იანი წლები, დისერტაცია ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2013, გვ.95-96.

2 იქვე, გვ. 96-97.

ლურ მდგომარეობაში ჩავარდნისას.¹

კიდევ უფრო ინტენსიურ დახმარებას უწევდნენ ერთმანეთს კახეთში კანტიკუნტად შემორჩენილი სოფლები. გიულდენშტედტის ცნობით, მეფის ბრძანებით, მაღლობზე მდებარე ქიზიყის სოფლებს საგანგებო გალავანი იცავდა. თუმცა, რადგან მათ ყანები და საძოვრები 10-12 ვერსის დაშორებით ჰქონდათ, ლეკები ხშირად იტაცებდნენ პირუტყვს და ხალხს ატყვევებდნენ. აქ საგანგებოდ ჰქონდათ მოწყობილი მრგვალი და ოთხკუთხა მოედნები და მიწაყრილები, სადაც ქიზიყელები თავს აფარებდნენ თავდასხმის დროს. ამასთანავე „მკაცრად დადგენილი წესის თანახმად, ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის თოფის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში.“² უფრო მეტიც, ქიზიყელები ხშირად თავად ესხმოდნენ თავს ჭარს და მათგან ინაზღაურებდნენ მიყენებულ ზიანს. კიდევ უფრო აგრესიულად ეპყრობოდნენ ჭარულ ლეკებს გავაზის მაცხოვრებლები. იმის მიუხედავად, რომ ამ სოფლის ირგვლივ 30 ვერსზე მიდამო გაპარტახებული იყო და ქართველები ადარ ცხოვრობდნენ, გავაზელები შეეჩვივნენ მტრულ გარემოში ცხოვრებას და ლეკებთან შეტაკებებს. ისინი „ თავს ესხმიან ჭარულ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელნი მათვე, და სტაცებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს.“³

ხუნძთა და წახურთა თარეშების ასალაგმავად განსაკუთრებით ეფექტური აღმოჩნდა „მორიგე ჯარი“ (რეგულარული ლაშქარი). „ვინაითგან ლეკნი მარადის აოხრებდიან ქართლსა, იღონისძია მეფემან და განაწესა ყოველთა სახლთაგან კაცისთავს ერთი რაოდენიცა იყვენენ სახლსა მას შინა, რათა მსახურონ თვითოსა თვესა მამულსა მორიგედ წოდებული, და ეგრეთვე განაწყო თოფხანა მეზრუსეთის კანონითა და განასწავლა თოფჩები, რომელიცა განაწყო ესენი ქიზიყის მოურავის შვილმან პაატამ. ესე განსწავლულ იყო მოსკოვს. და თვითცა მეფეი

1 აღიშვარაშვილი ი. დასახელებული ნაშრომი, გვ., 98.

2 გიულდენშტედტი ი. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 27.

3 იქვე, გვ. 27-31.

ძეებითურთ თვისით დაეწერა მორიგედ და იხდიდა თვითოსა თვესა.“¹

დაღესტნელთა წინააღმდეგ საბრძოლველად ქართველები ზოგჯერ ჩრდილოკავკასიელ მთიელებსაც ქირაობდნენ. მათ შორის განსაკუთრებული გამოირჩეოდნენ ყაბარდოელები და ჩერქეზები, რომლებიც ერეკლეს გვერდით იბრძოდნენ კულბითთან, მუხრანთან, კარბთან, გატეხილ ხიდთან და მჭადიჯვართან. ერეკლემ II-მ ლეკიანობის ასალაგმავად ოსების გამოყენებაც სცადა. იყო შემთხვევები, როდესაც დაღესტნელების წინააღმდეგ თავად ლეკებს ქირაობდა.² დაქირავებული ლეკები იმერეთის მეფე სოლომონ პირველმაც გამოიყენა ამბოხებული ბიძაშვილის, თეიმურაზისა და მისი მომხრე თავადების წინააღმდეგ: „ნიკოლოზ წერეთელი ლეკში წარვიდა, ლეკის ჯარი მოჰგვარა მეფე სოლომანს; ჩავიდა კვალად იმერეთს და მრავალნი იმერნიც მოერთვნენ. შებნენ ბაღდადს თეიმურაზს. თეიმურაზ დაამარცხეს. ამა ბრძოლაში ლევან აბაშიძე მოკლეს, თეიმურაზ შეიპყრეს.“³

ამ დონისძიებათა მიუხედავად, დაღესტნელთა გამუდმებული თავდასხმები XVIII საუკუნის ბოლოსათვის უკვე მთელ საქართველოს მოედო. აღმოსავლეთ საქართველო ლეკებმა ფაქტობრივად რკალში მოიქციეს და დასავლეთ საქართველოზე ლაშქრობებსაც აღარ ერიდებოდნენ. ჩრდილოეთიდან დაღესტნელი მეკობრეები, აღმოსავლეთიდან ჭარელები, ხოლო სამხრეთიდან ახალციხის საფაშოში ჩაბუდებული ლეკები ქართლ-კახეთს მუდმივად აწიოკებდნენ და იმერეთსაც სწვდებოდნენ. დავით ბაგრატიონი წერს: „კვალად მოვიდნენ ახალციხით შეყრილობანი ლეკთანი და დაეცნენ ძვერას, გარნა მეფის ძის ძე დავითმან სძლო მათ და განაბნივნა. იყო უკუცე ხდომვა ლეკთაგან ახალციხით, და რყვნიდიან ქართლსა და სომხითსა, მით რამეთუ აღვიდნენ ძენი ერისთვისანი ახალციხეს და ზაქარია ციციშვილი სალთ-ხუცესი დედოფლისა, მოვიდნენ და დაეცნენ ველთუბანს და წარტყვევნეს იგი.“⁴

1 ბატონიშვილი დ., ახალი ისტორია, თბ. 1941, გვ. 15.

2 აღიშბარაშვილი ი., დასახელებული ნაშრომი, გვ. 120.

3 ბატონიშვილი ბ., ახალი მოთხრობა, თბ., 1941 გვ. 53.

4 ბატონიშვილი დ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 19.

დადესტინელებთან პერმანენტულად გამართულ შედარებით დიდ ბრძოლებში ქართველები ხშირად იმარჯვებდნენ, ზოგჯერ კი მარცხდებოდნენ. ცხადად ჩანდა, რომ საბოლოოდ ლეკიანობის დასრულება შეუძლებელი იყო მოთარეშეთა მთავარი ბუდის, ჭარ-ბელაქნის ე.წ. უბატონო თემების პრობლემის გადაწყვეტის გარეშე, რადგან სწორედ იქედან ხდებოდა საქართველოზე თავდასხმების ორგანიზება. ქართველებმა ჭარ-ბელაქნის წინააღმდეგ მრავალჯერ გაილაშქრეს (1695, 1706, 1712-13, 1715 წწ.), მაგრამ უშედეგოდ. ამ პრობლემის გადაჭრა ვერც ქართლ-კახეთის ენერგიულმა მესვეურებმა, მამა-შვილმა თეიმურაზმა და ერეკლემ, შეძლეს. ჭარზე გადამწყვეტ შეტევას 1751 წლის გაზაფხულზე ერეკლე II და თეიმურაზი II სარდლობდნენ, მათ მხარს შაქის ხანი აჯი-ჩალაბიც უჭერდა. თუმცა ბრძოლისას მან „გატეხა აღთქმა თვისი“ და მოულოდნელად ჭარელების მხარეს გადავიდა, ქართველები დამარცხდნენ, ხოლო ერეკლე მეფე ტყვედ ჩავარდნას მაჩხანელმა ბოსტამვილმა გადაარჩინა.¹ ქართველთა მარცხით დასრულდა შემდეგ წელს აჯი-ჩალაბის წინააღმდეგ განჯაში ლაშქრობაც, თუმცა მალევე, ყაზახ-შამშადილუს საზღვართან შაქ-შარვანელთა და ლეკთა გაერთიანებულ ჯარზე უკვე ქართველებმა შეძლეს გამარჯვება. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ხუნძახის ბატონ ნურსალ-ბეგის მრავალრიცხოვანი ლაშქარის დამარცხებას ჯერ მჭადი-ჯვართან (1754 წ. 16 აგვისტო) და შემდეგ ყვარელთან (1755 წ. 28 სექტემბერი).² დადესტინელთა მარბიელი თავდასხმები შემდეგშიც უმთავრეს გამოწვევად რჩებოდა.

XVII-XVIII სს ლეკიანობის შესახებ შემონახული მონაცემების გაცნობისას, მკითხველი ვერ იპოვის დროის მცირე შუალედს, როდესაც ქართულ სოფლებს ლეკი მოთარეშეებისაგან მოსვენება ჰქონდათ და ვერც დასახლებულ პუნქტს, რომელიც დადესტინელთა ავაზაკური თავდასხმისაგან დაზღვეული იყო. სიტუმატური მტაცებლური ექსპედიციების მიზნები თანდათანობით იზრდებოდა და როგორც დ. მეგრულაძემ შენიშნა 1750-იანი წლებისათვის მათ

1 ბატონიშვილი დ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 5.

2 ბოცვაძე თ., საქართველო-დარსტინის ურთიერთობის ისტორიიდან (XV-XVIII სს.), კრ. ლეკიანობა, თბ., 2011, გვ. 52-55.

უკვე ქართლ-კახეთის მთლიანად დაჭერის ამბიციაც გაუჩნდათ.¹

გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფო მეტ-ნაკლები წარმატებით ცდილობდა კავკასიელი მთიელების ყაჩაღური თავდასხმების საწინააღმდეგო ღონისძიებების გატარებას, მაგრამ ეს სულ უფრო რთულდებოდა. მორიგე ჯარის მოშლის შემდეგ კიდევ უფრო აშკარა გახდა, რომ თუ აქამდე ეს მოვლენა ძირითადად დიდი სახელმწიფოების (ირანი, თურქეთი, რუსეთი) ინტერესების გასატარებელ იარაღს წარმოადგენდა, ამიერიდან მათგან დამოკიდებლადაც კი შეიძლებოდა პოლიტიკური რუკიდან საქართველოს გაქრობის მთავარ ფაქტორად ქცეულიყო.² თუმცა, მოვლენები სულ სხვა გზით განვითარდა, 1801 წლის 12 სექტემბრის მანიფესტით რუსეთის იმპერატორმა გააუქმა ქართლ-კახეთის სამეფო და იგი რუსეთის იმპერიას მიუერთა.

საქართველოში გაბატონებულმა რუსეთმა სისტემურად გააგრძელა ჩრდილო კავკასიელ მთიელთა დამორჩილება, რაშიც აქტიურად ჩართო ქართველები, რომელთაც ლეკების წინააღმდეგ ლაშქრობებში მონაწილეობას სწორედ ორსაუკუნოვანი „ლეკიანობა“ შთააგონებდა. 1857 წ. დაღესტნელთა სოფლებში წარმატებული სამხედრო ოპერაციის შემდეგ გრ. ორბელიანი ყაფლან ორბელიანს სწერდა: „დღეგრძელობა შენა გქონდეს, რომ მე ისინი დათვსავით ვადრიალე და კახეთის სისხლი ავიღე“³

„ლეკიანობა“, რომელსაც საქართველოსთვის ყოვლისმომცველი ნეგატიური შედეგი ჰქონდა, განპირობებული იყო არაერთი სოციალური, პოლიტიკური და ეკონომიკური ფაქტორით. საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული იყო მოსაზრება, რომელიც საქართველოზე დაღესტნელთა გამუდმებულ თავდასხმებს, მარქისიტულ-ლენინური მსოფლმხედველობიდან გამომდინარე, მთიელთა პატრიარქალურ-ფეოდალურ წყობას

1 მეგრელაძე დ. დაღესტან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, კრ. ლეკიანობა, თბ., 2011, გვ. 20-21.

2 ბოცვაძე თ. დასახელებული ნარომი, გვ. 61.

3 ითონიშვილი ვახ. უცხოტომელთა ავაზაკობა საქართველოში, კრ. ლეკიანობა, თბ., 2011, გვ. 66.

უკავშირებდა.¹ იმავდროულად, XVII-XVIII სს. საქართველოსათვის დამახასიათებელი შინააშლილობა და დაქუცმაცებულობა ქართულ სოფლებს იოლ ნადავლად აქცევდა, ჩრდილოკავკასიელები კი საუკუნეების მანძილზე შეჩვეული იყვნენ მოქირავნეებით თუ ძარცვა-მეკობრეობით მიღებულ შემოსავალს. დაღესტნელ მთიელთა საზოგადოება პერმანენტული თარეშების წარმოებას სოციალური თვალსაზრისითაც მიესადაგებოდა. საუკუნეების მანძილზე ე.წ. სასოფლო თემები და მათი კავშირები იმდენად გაძლიერდა, რომ მათი დამორჩილება და ექსპლოატირება ადგილობრივ ზედაფენას ძალზე უჭირდა.² ამ ვითარებამ ზედაფენა აიძულა გამდიდრების სოფლის მოსახლეობა კი ცხოვრების გაუმჯობესების სხვა გზები ეძებნათ გამოსავალი დაღესტნის გარეთ, საგარეო შემოსევებითა და ურთიერთკინკლაობით დასუსტებულ საქართველოზე გამუდმებულ თავდასხმებში იპოვეს. მთიან დაღესტანში ფეოდალიზაციას ტიპური სახე არ ჰქონდა. ხანები და ბეგები ადგილობრივი მოსახლეობის ფეოდალური ვალდებულებების გამყარებას ვერ ახერხებდნენ, ამიტომ თავისუფალ მეთემეებს მეკობრეებად იყენებდნენ და მარბიელი ლაშქრობების შედეგად მოპოვებული ალაფით და ტყვეების გაყიდვით მიღებული შემოსავლით ცხოვრობდნენ. დაღესტნურ ისტორიოგრაფიაში ამას ფეოდალიზაციის სივრცობრივ (процесс феодализации вширь) პროცესს უწოდებენ.³ რასაკვირველია მთის მოსახლეობის ეკონომიკური ექსპლოატაციის შესაძლებლობას მწირი სამეურნეო რესურსებიც ზღუდავდა.

დაღესტნის მოსახლეობის მთავარი სამეურნეო საქმიანობა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო, დაბლობის რეგიონებში წამყვანი ადგილი _ მიწათმოქმედებას, ხოლო მთაში მესაქონლეობას ეჭირა. მთური მეცხოველეობის საფუძველს ე.წ. გადარეკვითი

- 1 Мамедов Р., Общественно-экономический и политический строй Дагестана В XVI – начале XIX веков, Дагестанское книжное издательство, 1957, гл. 79
- 2 Алиев Б. Союзы сельских общин дагестана в xviii — первой половине xix в. (Экономика, земельные и социальные отношения, структура власти), МАХАЧКАЛА – 1999 გვ. 51-71.
- 3 Гаджиев М., Давудов О., Шихсаидов А., История дагестана С древнейших времён до конца xv в, Махачкала, 1996 гл. 364.

(ტრანსჰუმანსე _ლ.ჯ.) სისტემა წარმოადგენდა, რომელიც მოსახლეობას საკვები რესურსების ეფექტურად გამოყენების საშუალებას აძლევდა.¹ საქონელი ზაფხულის განმავლობაში მთის იალაღებზე იმყოფებოდა, ხოლო ზაფხულში ბარის საძოვრებზე გადაჰყავდათ. ვითარება რადიკალურად შეიცვალა XVI საუკუნეში, როდესაც მოსკოვის სამთავროს მზარდი ექსპანსია თანდათანობით უზღუდავდა დაღესტნელ მთიელებს ჩრდილოეთის სტეპების საზაფხულო ბაზებად გამოყენებას და აიძულებდა ალტერნატივა სამხრეთით ეძებნათ.

ჩვენი ყურადღება მიიპყრო იმ გარემოებამ, რომ ხსენებული პერიოდი ემთხვევა გლობალურ კლიმატურ კატაკლიზმებს, რომელიც მცირე გამყინვარების სახელითაა ცნობილი. ბევრი ავტორიტიტული წყაროს თანახმად XVII საუკუნის ბოლოდან XIX საუკუნის შუა ხანებამდე, დედამიწის დიდ ნაწილში განსაკუთრებით აცივდა; ალპების, ისლანდიის, სკანდინავიის, ალიასკის, ჩინეთის, სამხრეთ ანდების და ახალი ზელანდიის მყინვარები ამჟამინდელთან შედარებით ბევრად მეტ ფართობზე გავრცელდნენ და ადამიანების ყოველდღიური ცხოვრება საკმაოდ შეცვალეს.² ანალოგიური ვითარება იყო კავკასიაშიც, განსაკუთრებით გამოჩეული იყო 1598 წელი (ხის რგოლებზე დაკვირვების მეათოდით), ხოლო XVII საუკუნის მეორე ნახევარში შეიმჩნევა აცივების კიდევ ორი ძლიერი ფაზა.³

კაცობრიობის ისტორიაში ყველა მნიშვნელოვანი მონაპოვრისა და ცვლილების მთავრ მიზეზად ეკოლოგიური ფაქტორის გამოცხადება (ეკოლოგიური დეტერმინიზმი) სამეცნიერო წრეებში

1 Амачиев А., Дагестан в XVIII веке. Социально-экономическое и политическое развитие (ნანახია 2.06.2025, ხელმისაწვდომია https://toonsitli.ucoz.ru/publ/lekci_i_po_istorii_dagestana/dagestan_v_xviii_veke_socialno-ehkonomicheskoe_i_politicheskoe_razvitie/4-1-0-17).

2 Фейган Б., Малый ледниковый период: как климат вершил историю, 1300–1850, «Издательство «Эксмо», 2022 (ნანახია 03.06.2025), ხელმისაწვდომია <https://img-gorod.ru/28/810/2881016.pdf>.

3 Solomina O., Bushueva I., და სხვ. Glacier variations in the Northern Caucasus compared to climatic reconstructions over the past millennium, doi: 10.1016/j.gloplacha.2016.02.008, (ნანახია 10.06.2025), ხელმისაწვდომია <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921818115301089>.

„მოვეტონად“ (ცუდ ტონად) ითვლება, რადგან მხოლოდ კლიმატი არ განაპირობებდა ისტორიის ჩარხის ტრიალს და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ კატაკლიზმებს, მაგრამ ასევე არასწორია ამ ფაქტორის სრული იგნორირება.¹ ფაქტია, რომ ამ თვალსაზრისით უფრო სტაბილურ და ტექნოლოგიურად შეუდარებლად დაწინაურებულ XX-XXI სს-შიც კი, მილიონობით ევროპელი გლეხი იძულებულია გაითვალისწინებინოს კლიმატის გავლენა სასოფლო სამეურნეო კულტურებზე და სათანადო ზომები მიიღოს მოსავლის რაოდენობისა და ხარისხის შესანარჩუნებლად. მართალია, ისტორიულ წყაროებში პირდაპირი მტკიცებულებები არ გვხვდება, მაგრამ, ცხადია, არანაკლებ ნეგატიურ გავლენას მოახდენდა გლობალური აცივება კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაზე. სავარაუდოდ, გაუარესებული კლიმატური გარემო დაღესტნის მთიანეთის მოსახლეობას უზღუდავდა ტრადიციულ სამეურნეო საქმიანობას, აიძულებდა მათ საშოვარი ქართულ სოფლებზე თარეშით მოეპოვებინათ და ზრდიდა მიგრაციების ინტენსივობას სამხრეთისაკენ,

ლექიანობის იდეოლოგიურ საფუძვლად იქცა ისლამი. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ისლამის ერთ-ერთი მთავარი დებულების თანახმად კაცობრიობა იყოფა არა ეთნიკური, არამედ რელიგიური ნიშნით. ერთ მხარეს არიან მუსლიმები (უმმა), მეორე მხარეს კი სხვა სარწმუნეობის მიმდევარნი. ისლამური პოლიტიკის საფუძველი გახდა „ჰაზა“ („ჰაზავათი“), სამხედრო ოპერაციები „ჭეშმარიტი სარწმუნოების“ გავრცელებისა და დაცვისათვის. „ლეკიანობას“ დაღესტნელები სწორედ ისლამის დროშით ურჯულო „გიაურების“ წინააღმდეგ ბრძოლად მიიჩნევდნენ და მას შარიათის ნორმებით ამართლებდნენ.

1 Фейган Б., Малый ледниковый период: как климат вершил историю, 1300–1850, «Издательство «Эксмо», 2022.

4. თუშები და დაღესტნელები

ჩეჩენ დაღესტნის ქედებზე,
ბევრჯერ აყრილან ჯანლები.
ბევრი დამრჩალა ხევ-ხუვში,
მიყრილმოყრილი გვამები.
კოსტა მარხვაიძე

ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფებიდან ლეკებთან ინტენსიური კონტაქტები თუშებს ჰქონდათ; ისინი უშუალოდ ემეზობლებოდნენ დაღესტნური მოდგმის დიდოელებს. თუშეთის ლიმიტოპული მდებარეობა და ამ კუთხის მცხოვრებთა სამეურნეო სპეციფიკა (მთაბარული მესაქონლეობა) განაპირობებდა მოსახლეობის საკმაოდ ხშირ ადგილმონაცვლეობას. როგორც გ. იჩუაიძე ამბობს – „თვით თუშების უმეტესობას ჰგონია, რომ თუშეთში ყველანი მოსულები არიან. რომელი გვარის წარმომდგენელსაც გინდა ჰკითხოთ თავისი გვარის წარმოშობა გეტყვი, რომ მისი წინაპარი იყო ქისტი, ხევსური, ფშაველი, დიდო (ლეკი) კახი და სხვა.“¹ ამთავითვე მინდა აღვნიშნო, გენტიკურად რა წარმომავლობაც არ უნდა ჰქოდეს ცალკეულ გვარს, ეჭვგარეშეა, რომ თუშები ქართული სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მიმდინარე პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული პროცესების შედეგად ჩამოყალიბებული ეთნოგრაფიული ჯგუფია – ქართველი ეთნოსის სრულფასოვანი წევრი.

თუშები უკვე ანტიკური დროის ავტორებისთვის არიან ცნობილი.² მათი წარმომავლობის შესახებ ქართულ საისტორიო მწერლობაში არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. ჩემს მიზანს არ წარმოადგენს ამ საკითხის განვრცობა, ამიტომ მხოლოდ რამდენიმე შეხედულებას შევხები. თუშეთის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი გ. ელანიძე თუშებს მესხური წარმომავლობის ჯგუფად მიიჩნევს. იგი აღნიშნავს, რომ დაღესტნელები მათ მოსოქს//მოსოხს უწო-

1 იჩუაიძე გ., თუშეთი (მესამე გამოცემა) თბ., 2021, გვ. 51.

2 კლავდიოს პტოლემეაიოსი, ენციკლოპედია ანტიკური კავკასია, ტ. I, წყაროები, გვ. 356.

დებენ; თუშეთში გავრცელებულია მესხური ტოპონიმები (ტაო, ჯავახე, სამცხე, ორეთი, ორეთის მთა); ათენგენობის მომდევნო დღეს იმართება ჯავახობის დღესასწაული, ზოგიერთმა უხუცესმა წინაპართა გადმოცემით იცის, რომ ისინი მესხები არიან.¹ ამ არგუმენტებზე დაყრდნობით მკვლევარი მიიჩნევს, რომ – „თუშ-ფშავ-ხევსურების უტყუარი ნათესაობა და სიახლოვე თავისი წარმომავლობით მოსხებთან, მესხებთან, ჩვენი აზრით, საეჭვოს აღარ ხდის იმ გარემოებას, რომ ზოგჯერ ქართულსა თუ უცხოურ წერილობით ძეგლებში ამ სამივე კუთხეს „ფხოვს“ და აქ მცხოვრებთ „ფხოველებს“ უწოდებენ.“² ვფიქრობ, თუშების მესხებთან დასაკავშირებელ ურყევ არგუმენტად ვერ გამოდგება ვერც ზემოხსენებული ტოპონიმები, ვერც ჯავახობის დღესასწაული და ვერც ცალკეულ ოჯახში შემორჩენილი გადმოცემა მათი მესხური წარმომავლობის შესახებ. ვიზიარებ რ. თოფჩიშვილის სკეპტიკურ დამოკიდებულებას მესხების და თუშების იგივეობის შესახებ. დაღესტნელებს რომ მეზობელი ქართველი მთიელებისათვის მოსოხი ეწოდებინათ, სრულიადაც არ იყო აუცილებელი მესხების სამხრეთ საქართველოდან უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიგრაცია. სავარაუდოდ, დაღესტნელები შორეულ წარსულში „მოსოხს“ მთლიანად ეძახდნენ სამხრეთით მცხოვრებ ქართველური მოდგმის ხალხს.³

არსებობს მოსაზრება, რომ თუშეთი წინათ დიდოელებით იყო დასახლებული. ეს თეორია სათავეს ვახუშტი ბატონიშვილისგან იღებს, რომელიც თუშეთს (დიდოეთთან ერთად) ლეკოსის წილად მიიჩნევს: „ხოლო თუშნი და დიდონი არიან წილნი ლეკოსისა, არამედ შემდგომად მეფეთა ქართველთა დაპყრობილი, ვითარცა ვიხილავთ, და მოხარკენი მათნი, და უკანასკნელის განდგომილებისა, ვინაფთგან დავითსა ზედა დამთენნამსახურად დიდონი, და მიერითგან მორჩილებდნენ კახთ მეპატრონეთა.“⁴ უნდა ითქვას, რომ სოფ. დართლოში, დანოსა და ქე-

1 ელანიძე გ., თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988 გვ. 6-12.

2 იქვე, გვ. 12.

3 თოფჩიშვილი რ., წოვა-თუშები, თბ., 2009, გვ. 16-17.

4 ვახუშტი ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა,

მოში გასული საუკუნის 60-იან წლებამდე ახსოვდათ „დიდოების ჯვარის“ (სალოცავი ხატის) არსებობის შესახებ. მათი სალოცავი ხატი ყოფილა პირიქითის საზოგადოების სოფლების – ქემოსა და დანოს შუა მდებარე გორაზე. აქ დიდოეთიდან ზაფხულში მოდიოდნენ და კვიცებს სწირავდნენ. სოფ. ქემოდან სოფ.ფარსმისაკენ მიმავალი გზის თავზე შემორჩენილ ციხის ნანგრევს, სადაც გადმოცემით დიდოები კვიცებს სწირავდნენ მსხვერპლად, თუშები „დიდოთ ციხეს“ ეძახიან. გადმოცემის მიხედვით პირიქითის ხეობაში ადრე თუშები და დიდოები ერთად ცხოვრობდნენ, მაგრამ მოგვიანებით მათ შორის უკმაყოფილება ჩამოვარდნილა, თუშებს დიდოები გაუძევებიათ და მთელი პირიქითის ხეობა თავად დაუკავებიათ. „დიდოთ ნასოფლარს“ ეძახიან ძველისძველ ნასახლარებს გომეწრის თემში. დიდოურ-დალესტნურ ენაზე იხსნება მრავლი ტოპონიმიც.¹

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, დღევანდელი დალესტნის ნაწილი და მათ შორის დიდოეთი ხანგრძლივად იმყოფებოდა ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკური და კულტურულ-რელიგიური გავლენის ქვეშ. ამ პირობებში, რა თქმა უნდა, გამორიცხული არ იყო დიდოთა დასახლებები გაჩენილიყო მეზობელ თუშეთში, რაც აისახა კიდევ ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომში. მოგვიანებით, შეცვლილმა კონიუნქტურამ გავლენა იქონია ამ ვითარებაზე. XVII საუკუნიდან ქართლ-კახეთში გახშირებული ომიანობა აიძულებდა ბარის მოსახლეობას თავი მთისათვის შეეფარებინა და კონკურენცია გაეწია პირველ რიგში იქ დამკვიდრებულ დალესტნურ ელემენტთან. ბუნებრივია ამ დაპირისპირებას კიდევ უფრო ამწვავებდა ბარის სოფლებში ლეკიანობის მზარდი ტენდენცია, შედეგად კი, საბოლოოდ, დიდოები თუშეთიდან განიდევნენ.

თუშეთში მიმდინარე ეთნოსოციალური პროცესების გასაგებად მნიშვნელოვანია წოვა-თუშების (ბაცბები) საკითხი. ისინი ორენოვნები არიან და ქართულის კვალდაკვალ ერთმანეთში საკუთარ, წოვურ//ბაცბურ, ენაზე საუბრობენ. რადგან ეს ენა ნახურ ენათა

ქართლის ცხოვრება ტ. IV, თბ.1973, გვ.552.

1 ელანიძე ვ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 206-207.

ჯგუფს მიეკუთვნება, მეცნიერთა ნაწილი თვლის, რომ წოვები თუ-
შეთში გადმოსახლებული ვაინახების შთამომავლები არიან.¹ მა-
თგან განსხვავებით ზოგიერთი მკვლევარი, მაგ., ა. შავხელაშვილი
წოვა-თუშებს თუშეთის ძირძველ მკვიდრად მიიჩნევს, რომელთა
ორენოვნებაც ვაინახების ინფილტრაციამ განაპირობა.² აქვე უნდა
აღინიშნოს, იმის მიუხედავად, რომ წოვა-თუშური ენის კვლევას ხა-
ნგრძლივი ისტორია აქვს, სამეცნიერო ლიტერატურის გაცნობამ
დაგვარწმუნა, რომ ბევრი რამ (თუნდაც სახელწოდება „ბაცბური“)
კვლავ ბუდოვანი რჩება და ამ მიმართულებით ლინგვისტური
კვლევა ქართველ ენათმეცნიერთა დამატებით ყურადღებას მოი-
თხოვს.

ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით, ამ საკითხის გა-
რკვევა სცადეს ნ. ვოლკოვამ³ და რ. თოფჩიშვილმა⁴. ნ. ვოლკოვა
ვარაუდობს, რომ თუშეთში გადმოსვლამდე ბაცბების წინაპრები
ინგუშეთში ხევსურეთიდან უნდა გადასახლებულიყვნენ.⁵ რ.
თოფჩიშვილმა კი დააფიქსირა მასალა, რომლის თანახმადაც
წოვების წინაპრები, 6 მეცხვარე კახეთიდან და ერთი _ ფშავიდან
(გვარად შველური), საძოვრების ძიებაში ჯარიების ხეობაში და-
მკვიდრებულან. მათ იქ ერთი ადგილობრივი მკვიდრიც შემატე-
ბიათ. ბუნებრივია, ინგუშეთში მისულები საქორწინო ურთიერთო-
ბას ადგილობრივებთან ამყარებდნენ, ამიტომ თანდათანობით
ქართული წარმომავლობის მეცხვარეთა შთამომავლებისთვის ინ-
გუშური მშობლიურ ენად იქცა. მოგვიანებით მათი ნაშვილი ჯერ ჩა-
ჩნეთში, მერე კი პირიქითის თუშეთის სამ სოფელში გადმოსულა
საცხოვრებლად.⁶ ამ მიმართებით საყურადღებოა, რომ ჩაჩნეთსა
და ინგუშეთში გვხვდება ტოპონიმები, რომლებიც იქ ქართველთა

1 თოფჩიშვილი რ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 24; Эристов Р. О тушино-
пшаво-хевсурском округе, (ნანახია 21/08/2025), ხელმისაწვდომია [https://
www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Eristov_R/text1.htm](https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Eristov_R/text1.htm).

2 შავხელაშვილი ა. თუშეთი, თბ., 1987.

3 Волкова Н. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII начале
-XX века, М., 1974, გვ. 169.

4 თოფჩიშვილი რ., წოვა -თუშები, თბ., 2009, გვ. 28-36.

5 Волкова Н, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 169.

6 თოფჩიშვილი რ. დასახლებული ნაშრომი, გვ., 27-28.

ცხოვრებას ადასტურებს¹.

წოვათა წარმომავლობის შესახებ არსებული ჰიპოთეზების მიუხედავად, ისინი თავს ქართული ეთნოსის წევრად თვლიან და მათი ქართველობის ეჭვქვეშ დაყენებას შეუაცხყოფად მიიჩნევენ; სრულიად იდენტურია წოვებისა და დანარჩენი თუშების ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები, რწმენა-წარმოდგენები, სოციალური ურთიერთობები, მეურნეობა; ქართულია წოვა-თუშების გვარ-სახელები და მათი წარმოების წესი და ა.შ.²

ცხადია უნდა დავეთანხმოთ ი. დეშერიევს, რომ შედარებით „ძლიერი“ (უფრო მრავლრიცხოვანი ხალხის და დამწერლობის მქონე) ენები კონტაქტისას ძლიერ ზეგავლენას ახდენენ „სუსტ“ ენებზე, პირიქით კი – „სუსტიდან“ ნასესხობა, შერევა ან ენობრივი შეჯვარება მეტად იშვიათია.³ თუმცა XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე, დამწერლობის ქონას მხოლოდ ნომინალური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, წერა-კითხვის მცოდნეთა შეზღუდული ოდენობის გამო. როგორც კ. მარხვაიძე ამბობს, „უხსოვარი დროიდან მოყოლებული დღემდე, თუშეთის მიწა-წყლის ყოველი ნაბიჯი და დროის ყოველი წუთი გაჯერებულია აქ მომხდარი ამბებითა და მოვლენებით. სამწუხაროდ მე-18 და მე-19 საუკუნემდე არავინ იყო თუშეთში წერა-კითხვის მცოდნე, რომელიც დაწერდა და გააცნობდა მომავალ თაობებს ყოველივე მომხდარს. ჩვენამდე მოაღწია, მხოლოდ და მხოლოდ თაობებიდან თაობებზე ზეპირად გადმოცემულმა ამბებმა.“ (სოფ. ალვანი, კ. მარხვაიძე)

კავკასიაში ცალკეული ჯგუფების ენობრივ ტრანსფორმაციას და ეთნოკულტურულ ასიმილაციას ძირითადად ლინგვოკულტურული, ეკონომიკური და სოციალურ-პოლიტიკური მექანიზმები განაპირობებდა. შესაბამისად, წოვებს ვაინახური წარმომავლობაც რომ ჰქონოდათ, ქართული ეთნოკულტურული სისტემის წიაღში მათი გაქართველება ისევე ბუნებრივად წარიმართებოდა, როგორც ჩრდილო კავკასიაში საცხოვრებლად გადასული ქართველების გაქისტება თუ გალეკება. სიპტომატურია, რომ ჯგუფურ თუ

1 შავხელაშვილი ბ., თუშების მეტყველება _ წარსული აწმყოში, თბ., 2022, გვ. 27.

2 თოფჩიშვილი რ., დასაახლებული ნაშრმი, გვ. 36-58.

3 Дешериев Ю, Бацбийский язык, М. 1952 გვ.19.

ინდივიდუალურ მიგრაციას საქართველოს მთაში ტრადიციული მექანიზმები არეგულირებდნენ. მაგ., წოვების თუშეთში დასახლება, გადმოცემის თანახმად, „სათუშო ყრილობამ“ დართო ნება.¹

სოფლის გადასაწყვეტი იყო უცხო მხრიდან მოსულისთვის თავშესაფრის მიცემა. ჩვეულებრივ, მას რომელიმე გვარი შეიკედლებდა „ხარით შეყრიით“. „სოფელი შეიკრიბებოდა და მოილაპარაკებდნენ მიეღოთ თუ არა ახალმოსული გამოსაცდელი დროით, საცხოვრებლად სოფელში თუ დადებითად გადაწყდებოდა მას სოფელი გარკვეული დროით ყოველ ნაბიჯზე აკვირდებოდა. სწავლობდნენ მის მონაცემებს მთელი 2-3 წლის განმავლობაში. მოსული თუ მოწონებას დაიმსახურებდა სოფელი კვლავ შეიკრიბებოდა და გადაწყვეტდნენ მის რომელიმე გვართან ჩართვას. ამას ეწოდებოდა “ხარით შეყრა”. ჯვარ-ხატობას მოხარშავდნენ სპეციალურად ლუდს, გამოხდიდნენ არაყს. სალოცავში დაკლავდნენ ხარს. შესთხოვდნენ ხატ-ღმერთებს გვარში გაერთიანებას. ისიც ხატის სიახლოვეს დიდ სივრცეს ჩაასობდა მიწაში დაანთებდა სანთლებს და დაიფიცებოდა ხატის კარზე: რომ იმ დღიდან ის იყო იმ ხატისა და თემ სოფლის წევრი და სათემო საქმეების უთუო შემსრულებელი.“ (ხანდაზმული მამაკაცი, სოფ. ალვანი).

ისტორიის გარკვეულ მონაკვეთში თუშეთში საცხოვრებლად მასობრივად გადასულა ფხოველთა ნაწილი. თ. ოჩიაურის ვარაუდით, „ხევსურული წარმოშობის ხატთა სიმრავლე, თუშეთში ხევსურთა მასობრივი და ერთდროული ჩამოსახლების შედეგი უნდა იყოს“. XX საუკუნის 50-იან წლებამდე, თუშეთში დღეობებზე დადიოდნენ ხევსურები (ჯვარიონნი) – ხახმატიონნი და კარატიონნი და ლოცულობდნენ თავიანთ ჯვარ-ხატებზე, რომელთაც თუშები ხშირად „ხევსურების ჯვარს“ უწოდებენ.²

XVII საუკუნის დასაწყისში ქართლ-კახეთში შაჰ-აბასის შემოსევების შედეგად მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ამოწყდა, ერთი ნაწილი ირანში გაასახლეს, ნაწილმა კი აღმოსავლერთ საქართვე-

1 ელანიძე ვ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 25.

2 ოჩიაური თ., მითოლოგიური გადმოცემებზე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1967, გვ. 60.

ლოს მთას შეაფარა თავი. ამ ვითარებას ყურადღება ჯერ კიდევ რ. ერისთვმა მიაქცია. მისი აზრით თუშეთის მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს შეადგენდნენ თურქეთისა და ირანის თავდასხმების შედეგად მშობლიური კუთხეებიდან გადახვეწილი და მთისათვის თავშეფარებული ქართველები. ამ დებულებას მხარს სხვა ავტორებიც უჭერენ.¹ კიდევ უფრო ამყარებს ხსენებულ მოსაზრებას დნმ მარკერების ანალიზი. ზემოთ უკვე ვახსენე, რომ თუშებსა და ირანში შაჰ აბასის მიერ გასახლებულ ქართველთა შთამომავლებში წამყვანია J2 ჰაპლოჯგუფი, რაც XVII საუკუნის პირველ ნახევარში კახეთში მომხდარი პოლიტიკური და დემოგრაფიული კატაკლიზმების, კერძოდ კი კახეთის ბარიდან შაჰ აბასის ამაოხრებელი ლაშქრობების გამო მოსახლეობის თუშეთში მიგრაციის შედეგი უნდა იყოს.²

მოტანილი ფრაგმენტული მიმოხილვაც კი ცხადყოფს, რომ თუშეთს საკმაოდ ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა მეზობლებთან და მათ შორის დაღესტნელებთანაც. ვ. ელინიძემ გამოიკვლია მათი საკომუნიკაციო სისტემები. დიდოეთს თუშები რამდენიმე გზით უკავშირდებოდნენ. მათგან უმთავრესად ითვლება ის გზა, რომელიც იწყება ჩადმის სახოგადოების სოფ. დიკლოდან. ეს გზა გადაკვეთს დიკლოს ხაადან მომდინარე დიკლო-შენაქოს ალაზანს, გაივლის ჭეროს, ენცოხს (ესეც დიდოების საბოსლოა) და მოვა დიდოების პირველ შემხვედრ სოფელ ხუშეთში. დიდოეთს თუშეთი: სხვა გზებითაც უკავშირდება, კერძოდ სოფლებით: ომალო, ხისო, ცოკალთა: ქუმელაურთიდან უნდა ავიდეთ ორეთის მთაში, იქიდან გავივლით ვესტმო ვაკეს, კვარაის წყაროს, ველკეთილს, დიდოეთ-სადუცეს და გზა მივა დიდოების სოფელ ხოტრაკოში. იმავე სოფლებიდან მგზავრი ავა ორეთის მთაში, გაივლის მერცხალაბუდის ცერს, ველკეთილს, ხუფრის მთას ხუფრის ორ-

1 Еристов Р., Записки о Тушино-Пшаво-Хевсурском округе, газ. Кавказ, 1854, №43; იჩუაიძე გ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 59; ელანიძე ვ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 171.

2 შენგელია რ. ანდრიაძე გ., ბითაძე ლ., ჩიქოვანი ნ., ხმალაძე ე., კეკელიძე მ., ლალიაშვილი შ., აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შედარებითი პოპულაციური გენეტიკური კვლევა, კავკასიის ანთროპოლოგია და ეთნოლოგია, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, ეძღვნება აკად. მალხაზ აბდუშელიშვილის დაბადებიდან 90 წლისთავს, გვ. 157.

წყალს და მივა დიდოების სოფელ ხუფრადში.¹

ტერიტორიული სიახლოვე ბუნებრივად უწყობდა ხელს ინტენსიურ სამეურნეო, სავაჭრო-ეკონომიკურ და პიროვნულ ურთიერთობებს დიდოელებსა და თუშებს შორის. დაღესტნელებთან განსაკუთრებით ინტენსიური ურთიერთობა თუშებს საბჭოთა პერიოდში ჰქონიათ. ლეკები მოდიოდნენ მკალავებად, მჭედლებად, მენახირეებად და ა.შ. „საბჭოთა კავშირის დროს ლეკებთან კარგი ურთიერთობა გვქონდა, ყველა ვიცნობდით ერთი-მეორეს. ვმეგობრობდით, ყველამ იცოდა ჩვენი სახელებიც, სახლებიც. სტუმრადაც მოდიოდნენ, ჩვენც მივდიოდით. ომალოში მაღაზიები იყო, აქედან გადაჰქონდათ ფქვილი ხურჩინებით ან ვირებით. ჩვენც გადავყვებოდით და ყველა გვეხვეწებოდა, ჩვენთან მოდიო, არა ჩვენთანო. ერთხელ შევეკითხე, – ჩვენ არ გეპატიჟებით, როგორც თქვენ გეპატიჟებით მეთქი და თქვენ იშვიათად მოდიხართო და ისინი კიდევ ყოველდღე მიდიოდნენ–მოდიოდნენ. იქიდან არაფერი არ მოჰქონდათ, საქონელი მოუდიოდათ მარტო მასზე სცვლიდნენ ფქვილს და რაღაცებს. იქით, ლეკებში ქალები უფრო დასაქმებულები არიან. კაცები სულ ნასვამები იყვნენ არაყი უყვარდათ ძალიან. იყიდდნენ, კანისტრებში ჩაასხამდნენ, ცოლებს ზურგზე ტვირთი ეკიდათ და შეიძლება თავიანთი კურტკაც ზედ შეეგდოთ ბარგზე და თვითონ ერთ ხელში მაგნიტოფონი და მეორეში არყიანი კანისტრა ეჭირათ (საველე მასალა სოფ. დიკლო, ხანდაზმული ქალბატონი)

განსაკუთრებით მიღებული ყოფილა სახლის მშენებელ ოსტატებად დიდოელების მოწვევა. ვ. ელანიძე მიიჩნევს, რომ თუშეთის ციხე-სახლებსა და ციხე-სიმაგრეებს დიდოები აშენებდნენ და ადგილობრივმა მოსახლეობამ ქვითხურობა არ იცოდა. დიდოები თუშებს მეზობელი იმიერკავკასიელი მთიელებიდან ყველაზე სანდოდ და ახლობელად მიაჩნდათ და ყოველგვარ საქმეს ანდობდნენ. „თუშ-ფშავ-ხევსურეთში შემორჩენილი გადმოცემების მიხედვით დგინდება, რომ თუშეთში ქვითხურობის საქმეს დიდოები აწარმოებდნენ, ხოლო ფშავ-ხევსურეთში – ქისტები და ჩეჩნები. თუშები დიდოეთიდან მოსულ ოსტატ-მშენებლებს „ხუ-

1 ელანიძე ვ. დასახელებული ნაშრომი, გვ, 166-167.

როებს“ ეძახდნენ. სახლის ან ციხის ერთი სართულის კედლის აშენებაში „ხუროებს“ თუშები ერთ ჭედილას ან მის ღირებულებას უხდიდნენ. კვება სახლის მეპატრონისა ყოფილა. სახლისა თუ ციხის მშენებლობაში მთელი სოფელი ღებულობდა მონაწილეობას, რასაც თუშეთში „კოჩხარა“ ეწოდებოდა¹.

თუშეთის ციხე-სიმაგრეებისა თუ საცხოვრებელი სახლების მშენებლებად მხოლოდ დიდო-ლეკების მიჩნევა საეჭვოა და როგორც ჩანს უფრო გვიანდელ (მე-20 საუკუნის დასაწყისის) ვითარებას ასახავს, რასაც მოწმობს გ. ბოჭორიძის ნაშრომში გამოქვეყნებული მდიდარი ემპირიული მასალაც. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული იყო ტერმინები, რომლებიც აღნიშნავდა: შრომის პროცესში მონაწილე ოსტატებსა და მუშა ხელს; შენობა-ნაგებობების ნაწილებს (სახლის თვალი, ბამტე, შუა, ჭერხო, ბანი, სასკორე, ყუნწი, ბაგა, საჯელე, ხულა, ლიბო, და ა.შ.); სამშენებლო მასალას და იარაღებს (ფიცარი, ყორე, ქვა, ლასტი, წნელი, სიპი, წერაქვი, კელი//კეტი, ჭკდე, თუშურაყ ცულიეჩვა, ჯელიეჩვა, კვარისალამინი, საჭრებელი, საწარბავი, სადარავი, გულსაღები//ფიგარა, გონიო, ჭოპოსანი, თხელპირი, სატეხი, ბირდაბირი და ა.შ.), აღწერდა მშენებლობის პროცესს (მოგულვა, კარის შეყრა,) და ა.შ.² აქვე აღინიშნულია, რომ წინათ თუშეთში სახლების მშენებელ ხუროებად ძირითადად თუშები, ზოგჯერ კი სისხლის გამო თუშეთში გადმოხვეწილი ლეკები მუშაობდნენ. 1930-იან წლებიდან კი ხუროები აქ მხოლოდ „ლეკები და დიდოები“ იყვნენ.³

დადესტინელების როლი თუშური ციხე-კოშკების მშენებლობაში გაზვიადებულად მიაჩნდა ს. მაკალათიასაც. იგი წერდა: „დღევანდელ (1933 წ. – ლ.ჯ.) თუშეთში სახლის ამგები ოსტატები ლეკებია, მაგრამ ამ ძველ ციხეების აგების დროს საეჭვოა, რომ თუშების მოსისხლე მტრებს ლეკებს მათთვის ასეთი მაგარი ციხეები აეგოთ. არც თუშებისათვის იქნებოდა ეს მისაღები, რადგანაც მტრის ხელით ნაგები ციხე საეჭვო სიმტკიცისა უნდა ყოფილიყო

1 ელანიძე ვ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 220, 211.

2 იქვე, გვ. 22-52.

3 ბოჭორიძე გ., თუშეთი, თბ., 1993, გვ. 47.

და თავდაცვისათვის გამოუსადეგარი.”¹

როგორც ჩანს თუშებმა დაღესტნელი მშენებლების აქტიური მოწვევა XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო რაც გასული საუკუნის 30-იანი წლებამდე გაგრძელდა. რუსეთის მიერ დაღესტნელების დამორჩილებამ გაზარდა თუშეთში მეცხვარეობის მასშტაბები. როგორც ს. მაკალათია წერს შემოიჭრა სავაჭრო კაპიტალი, რომელსაც აქ იზიდავდა თუშური ცხვარი და მატყლის დიდი მარაგი. დატრიალდა ჩარჩული კაპიტალი და თუშებიც ჩქარა დაადგნენ კაპიტალისტურ გზას. XIX ს-ის 80-იან წლებში თუშეთის თითოეულ კომლზე საშუალოდ 232 ცხვარი მოდიოდა.² მეცხვარეობის ფორმა იყო ე.წ. ტრანსჰუმანსე, როდესაც თუშები საკმაოდ შორ მანძილზე სეზონურად ამთაბარებდნენ ცხვარს ზაფხულისა და ზამთრის საძოვრებს შორის.³ ამ ვითარებაში მამაკაცების უმეტესობა ბუნებრივია ცხვარში იყო. ეკონომიკური აღმავლობა ბუნებრივად ამძაფრებდა საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესების სურვილს და ზრდიდა მშენებლობების მასშტაბს თუშეთში, რაც მოქმედებდა მეზობელი კუთხეებიდან მოწვეული მშენებელ-ოსტატთა რიცხვზე. გ. იჩუაიძე აღნიშნავს, რომ თუშეთის სოფლების ერთიანად აშენება 1915-1925 წლებში მიმდინარეობდა. თითქმის ყველა ოჯახმა ბანიანი სახლის ნაცვლად ორსართულიანი, სიბით დახურული, აივნისანი სახლი ააგო. როგორც წესი, კედლებს დილოები აშენებდნენ, ხით გამართვაზე რაჭველები და იმერლები მუშაობდნენ, თვითონ თუშები კი ცხვარში დადიოდნენ და ფული მოჰქონდათ.⁴

საველე მასალის მიხედვით რადგან თუში მამაკაცების უმეტესობა ცხვარში იყო, დაღესტნელები ეწეოდნენ სხვადასხვა საქმიანობას: მუშაობდნენ მჭედლებად, მკალავებად, მენახირებად, მთიბავებად, მეშის დამამზადებლებად და ა.შ. დილოეთიდან

1 მაკალათია ს. თუშეთი, ტფ. 1933, გვ. 124.

2 იქვე, გვ. 51-51.

3 აზიკური ნ., მეცხვარეობა აღმოსავლეთ საქართველოს მიიანეთში (თუშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ნარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1989 გვ. 53.

4 იჩუაიძე გ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 91.

ადრე გაზაფხულობით გადმოდიოდნენ ე. წ. „მოხნავეები“, რომლებიც ხვნა-თესვაში მონაწილეობდნენ. როგორც წესი, დაქირავებულ შრომას ნატურით, ძირითადად მარცვლეულით, ანაზღაურებდნენ.

მთიანი დაღესტანი სახნავ-სათესი ფართობის სიმცირეს განიცდიდა, საკუთარი მარცვლეული არ ჰყოფნიდა და ამიტომ კავკასიური ომების პერიოდში დანაკლისს თუშეთიდან ივსებდა, სადაც პურეული კახეთის ბარიდან შედიოდა.¹

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან კავკასიის ომის დასრულებისა და აღმ. საქართველოს მთაში მომხდარი სოციალურ-ეკონომიკური ტრანსფორმაციის ფონზე. სამეურნეო ურთიერთობის ინტენსივობამ უფრო მოიმატა. იმ ხანებში თუშეთში განუზომლად გაიზარდა მეცხვარეობის მასშტაბი, ისე რომ საუკუნის ბოლოს მიწათმოქმედებას მესაქონლეობასთან შედარებით დამხმარე როლი დაეკისრა.² ამას დაემთხვა მოსახლეობის თანდათანობით ინფილტრაცია კახეთის ბარში. ეს პროცესი (XIX ს-ის პირველ ნახევარში) ჯერ წოვა-თუშებს დაუწყიათ, მოგვიანებით კი, XX საუკუნის 20--30-იანი წლებიდან განხორციელდა თუშეთის დარჩენილი სამი თემის: პირიქითის, ჩაღმისა და გომეწრის მცხოვრებთა თანდათანობით გადმოსახლება კახეთის ბარისაკენ. წოვათისა და პირიქითის თემის უდიდესი ნაწილი სოფ. ზემო ალვანში დამკვიდრდა, პირიქითის, ჩაღმისა და გომეწრის თემების უმრავლესობამ კი დღევანდელ ქვემო ალვანში დაიდო ბინა (ამ სოფელს ადრე გომეწარს ეძახდნენ). თუშები დასახლდნენ ასევე სოფ. ლალისყურშიც. სწორედ ამგვარ ვითარებაში, როდესაც თუშებმა ალონის//ალვანის ველზე საცხვრე ბაყების გვერდით საცხოვრებელი სახლები ააგეს და ზამთრობით ქალებმაც იწყეს იქ ჩამოსვლა, გაჩნდა ტერმინები „მთა-ბარობა“ და „კახეთ-თუშობა“, რომლებიც გამოხატავენ ცხოვრების წესს, როცა ოჯახს აქვს სრულყოფილი მეურნეობა როგორც მთაში, ისე ბარში და სეზონურად შრომობს ორივეგან, წერს ნ. აზიკური. იგი ამ მოვლენის პირველ საფეხურად „სოფელ-ბოსლობას“ მიიჩნევს. ბოსლობის დროს მთელი თუშეთის მო-

1 ელანიძე ვ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 192.

2 აზიკური ნ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 7.

სახლეობა ზამთარში საქონელთან ერთად ცხოვრობდა ბოსლად, ხოლო ზაფხულს სოფელში ატარებდა. ბოსელი რთულ სამეურნეო კომპლექსს წარმოადგენდა ადამიანთა საცხოვრებელით და პირუტყვის სადგომითურთ.¹

იმავ პერიოდიდან ბარში დამკვიდრებულ თუშებს – კახურაებს, თუშეთში დარჩენილებს კი თუშურაებს უწოდებენ. „თუშები იყოფოდნენ ორ კატეგორიად თუშურაებად და კახურაებად. თუშურაებად ითვლებოდნენ, ვინაც ზამთარ-ზაფხულ თუშეთში ცხოვრობდნენ და შრომობდნენ. კახურაებად კი, რომლებიც ზამთარ-ზაფხულ ბარად კახეთში, კერძოდ ზემო და ქვემო ალვანებში, ლალისყურში და ფშაველში ცხოვრობდნენ და თუშეთში დასასვენებლად ან სადღეობოდ ამოდისოდნენ. კახურაებსაც და თუშურაებსაც თავთავიანთი საქმეები ჰქონდათ საჩქაროდ მოსაგვარებელი. აქ ზამთარი ადრინად დგება თუშურაები ცდილობდნენ სასწრაფოდ მოემთავრებინათ საზაფხულო საქმეები და მომზადებულები შეხვედროდნენ ადრეულ ზამთარს. თავის მხრივ კახურაებიც ცდილობდნენ, დროულად დაებარებინათ იქურობა და თავის დროზე გამგზავრებულიყვნენ ბარად“ (სოფ. ალვანი, ხანდაზმული მამაკაცი).

რუსული იმპერიის სივრცეში არსებული უსაფრთხოების მექანიზმები კავკასიის მთებში მაინცდამაინც ეფექტურად ვერ მოქმედებდა. თითქმის მუდმივად მამაკაცების გარეშე დატოვებული თუშური სოფლები და მწყემსების ანაბარად მყოფი ცხვრის ფარები მეკობრეობას მიჩვეული ჩრდილოკავკასიელებისათვის იოლი საკბილო იყო. ამიტომ თუშებმა კარგა ხანს შეინარჩუნეს შეიარაღებული რაზმები, რომლებიც საძოვრებს და დასახლებებს იცავდა მოთარეშეთა თავდასხმისაგან, რასაც ამ რეგიონში ხანგრძლივი ტრადიცია ჰქონდა.²

ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი მთიელების ურთიერთობამ მწვავე დაპირისპირების ელემენტები გვიან შუასაუკუნეებში შეიძინა. ეს რელიგიური ფაქტორის გარდა განპირობებული იყო აღ. საქართველოს მთიანეთში ცენტრალური ხელისუფლების გავლე-

1 იქვე, გვ. 83-84.

2 ელანიძე ვ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 157-158.

ნის შესუსტებით და ფორმალური სამართლის სისტემის თითქმის მთლიანად ჩვეულებითი სამართლით ჩანაცვლებით. ამის გამო მთაში გვარის, თემის, სოფლის და მეზობელი საზოგადოებების ურთიერთობათა ხასიათი და ეთიკური ღირებულებათა სისტემა ბარის რეგიონისაგან განსხვავდებოდა. აქ ცხოვრების წესად იქცა მეკობრეობა, მეზობელი ხალხის, სოფლისა თუ თემის ქონების დაპატრონება, ძალადობრივი გზით. ქართველ მთიელებსა და მათ ჩრდ. კავკასიელ მეზობლებს შორის ურთიერთობას მნიშვნელოვნად სწორედ ეს გარემოება განსაზღვრავდა. არც ქართველ და არც მათ ჩრდილოელ მეზობელ მთიელებს ცხვარ-ძროხისა და ცხენების გამორეკვა-მოტაცება სამარცხვინოდ არ მიაჩნდათ, პირიქით ამგვარი ქცევა დიდ ვაჟკაცობად ითვლებოდა და ამგვარ ქმედებას ხშირად საგმირო ლექსებსაც უძღვნიდნენ. მთიელები თავიანთ მოძმეთა მეზობელ სოფლებზე თვავდასხმებსაც არ თაკილობდნენ. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, საგვარეულო წეს-ჩვეულებით მეკობრეობა გასაკიცხ საქციელად მხოლოდ იმ შემთხვევაში ითვლებოდა, როდესაც იგი გვარის შიგნით ხდებოდა.¹

„ვევსურეთს ქისტისაი-დ ლეკის ლაშქარიც ჰშირად ეცემოდა-დ ვევსურებიც კი ლაშქრევდეს თავის მეზობლად მცხოვრებს მთის ხალხს. უფრო ხშირად მითხოს ეცემოდეს, მეჭვევებსაც ეცემოდესა-დ თაოდ ვევსურებიც კი ლაშქრევდეს ერთმანეთს, ვინაც ვის მაერეოდ. უფრო გუდანის ჯვარს ხყვანდ ბევრ საყმოი-დ საერთოდ ვევსურეთიც იმას უფრო ემორჩილებოდ. თუ ვევსურეთს ვის ლაშქრევდ გუდანის ჯვარის საყმო მაგანძური, მაშინ მარტო ეს ხალხ შაიყრებოდ, დასვემდეს ქადაგსა-დ ქადაგ რასაც იტყოდ, ისრ წავიდოდეს დასაცემლად. თუ მითხოს ლაშქრევდეს კი, სხო გვარის ხალხიც ესწრობოდ მაშინა-დ ვევსურეთ ყველა ქუდიანი წავიდოდ ლაშქარში. ლაშქარ როსაც გავიდოდ, მაშინ თუ აოდ ვინ იყვ, ან ბერი, ყმაწვილი, ისეებ დარჩებოდეს შინ. თუ ან აოდ არ იყვა, ან ბერი (მოხუცი), ყმაწვილ არ იყვ, ისით ახალგაზდა დარჩებოდ შინ, დილას დიაცებში გამაჩინდებოდ სოფელში, ის სამუდამოდ შარცხვენილ დარჩებოდ,

1 ჯანიაშვილი ლ., ქართველ მთიელთა სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ხალხებთან (ხევსურები და ქისტები). კვ #23, 2023, გვ. 208.

რო კარში აღარ გამაევლებოდ სირცხვილით.“¹

ეს წინააღმდეგობრივი ურთიერთობა აღწერილი აქვს თ. ოჩიაურსაც: „ფმაველებს და ხევსურებს კინკლაობა ჰქონიათ, თუშებთან კი დიდი კავშირი, დაღესტნის პოსტზე საყარაულოდ ხევსურები ჩამოდენილან. დიკლოს იქით ფიჭებს ეძახიან, იქ არის საყარაულო კოშკი“.²

იგივე ვითარებას ადასტურებს ყვავლოელი გიორგი თილიძის ამბავიც, რომელსაც ს. მაკალათია აღწერს. თილიძე ფმაველ მწყემსებს ხოცავდა და ცხვარს სტაცებდა მათ. ბოლოს იგი სოფ. ხოშარაში დაამარცხეს ფმაველებმა. თილიძეს ლაშარის წმ. გიორგისათვის შეუთხოვია თუ ამ განსაცდელს გადამარჩენ თეთრ კურატს მოგართმევო, თილიძეს მართლაც შეუწირავს თეთრი კურატი ფმავში ლაშარისათვის. ფმაველებს მისი მოკვლა ჰქონიათ განზრახული, მაგრამ თილიძეს თუშების და ფმაველების შერიგება და ძმად გაფიცვა უთხოვია და თუშები და ფმაველები ლაშარის ჯვარზე ძმად გაფიცულან.³

ამრიგად, უნდა დავეთანხმოთ ნ. ჯალაბაძის მოსაზრებას, რომ ხევსურები, თუშები და ვაინახები, როგორც უშუალო მეზობლებში, ერთმანეთში მეკობრეობას ეწეოდნენ, რასაც პირველ რიგში, პრაქტიკული მიზანი ჰქონდა. ამგვარი საქმიანობა განპირობებული იყო სათანადო სოციალურ-ეკონომიკური ფაქტორებით: მძიმე საარსებო ვითარებით გამოწვეულ სიდარიბესა და უქონლობას მთიელი ერთგვარად ივსებდა მოტაცებული დოვლათით, საკუთარს შემატებდა და ავად თუ კარგად გაჰქონდა თავი. ასევე, ლაშქრობის მოტივი იყო ტყვეების მოტაცება გამოსასყიდის აღების მიზნით და დაბეგვრა. ამავე დროს, სიძნელებთან დაკავშირებული ეს საქმიანობა პრესტიჟულადაც ითვლებოდა.⁴

თუშები სათარეშოდ ქმნიდნენ „მეკობართა“ რაზმებს, ირჩევენ წინამძღოლებს, გადადიოდნენ ლეკეთში, ეცემოდნენ მწყემსებს

1 ოჩიაური ა., მოსისხლეობა და ჭრა-ჭრილობა ხევსურეთში, თბ. 2019 გვ.: 194.

2 ოჩიაური თ., დასახელებული ნაშრომი, გვ. 66.

3 მაკალათია ს. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 92-93.

4 ჯალაბაძე ნ., ქართულ-ვაინახური ურთიერთობის დინამიკა, ჩეჩნური ფენომენი ქართულ სინამდვილეში, თბ. 2006, გვ. 43-44.

და ცხვარ-ძროხას სტაცებდენ მათ. მეკობართა რაზმებში განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობდა მელექ-მებაჟე (ლექთა მხოცავი – მეწინავე მეკობრული ლაშქრობის დროს, რომელიც პირველი ეცემა მტერს). ბრძოლაში მოკლულ მტერს მარჯვენა ხელის მტევანს აჭრიდნენ. მეკობრეები ნადავლს იყოფდნენ, მოჭრილ ხელებს თავიანთი ციხის კედლებზე აკრავდნენ, ტყვეებს კი ბამტეს კედელზე ჯაჭვით აბამდნენ.

ჩვენი მთხრობელი გვიამბობს: „კიდევ ერთ ამბავს ჰყვებოდნენ ხნიერი ხალხი. ხუნჩალეს ამბავს. წისქვილებიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით შედის დიდი ღრმა ხეობა, სანარე-ტაოს ქედის გაყოლებით. მას ჩილოს ხაას უწოდებენ. აქედან ცხვრის დატაცების მიზნით მეცხვარეს თავს დასხმიან. იგი გამოქცეულა სოფელში. სოფელში მყოფებმა სასწრაფოდ აისხეს თოფ-იარაღი, მოასხდნენ ცხენებს და დაედევნენ გამტაცებლებს. ამდროს წისქვილში ყოფილან მოხუცი ცოლ-ქმარი, ხუნჩალე და მისი ცოლი. მღევარს იქით ჰქონდა გზა. ჩამოივლის დაოთხილი ცხენით მღევარი ერთი, მეორე, მესამე. ხუნჩალე ზის წისქვილის წინ და თავის ხუნჩაებს არემონტებს (ხუნჩა-ლეკური ქალამნები) ვითომც აქ არაფერი იაო. ცოლმა ვედარ მოითმინა და უსაყვედურმა ქმარს. “კაცო რა გადგიდ მაგ ხუნჩაებს. ვერ ატყობა, ხალხ რა დღეშია? – დაიცად, დიაცო, მე მაგათზე მალ წავალ. გაქნადიდ ჩემ ჯორა. იდ მომგვარ, (ჯორიც იქვე ყავდა დაბმული) გადაივიდა თოფ-იარაღი, გადაჯდა ჯორზე და აედევნა ისიც ჩაკ-ჩაკით მღევარს. (ხააში როგორც შევალთ, იქვეა ერთი დაყუდებული მთა. ამ მთის მწვერვალს უწოდებენ, აუვალ წვერს. იქვეა ქედს უკან ერთადერთი გადასასვლელი. ამ მწვერვალზე გერმანელ მთასვლელთან ერთად ასულა, აქიმიძე რუსო. შემდეგში მას “რუსოს წვერსაც” უწოდებდნენ.). ხუნჩალე სანადიროდ ამ მთაზე აღიოდა ჯორით. სადამდეც მიეძლებოდა ასვლა. ახლაც ამ მთას აუყვა ჯორით და შემდეგ გააგრძელა ფეხით სვლა. მონახა საფარი და დაელოდა გამტაცებლებს. მათ იქ უნდა გადმოერეკათ ცხვარი. არ გასულა დიდი დრო და მოპირდაპირე მთაზე გადმოდგა ცხვარი. ერთი წინ მოუძღვოდა ცხვარს, დანარჩენები უკან მოსდევდნენ. ხუნჩალემ მოწინავე ამოიღო მიზანში. გავარდა თოფი და დაგორდა გამტა-

ცებელი.თოფის ხმაზე მღევრებმა უკანიდანაც გაცალეს თოფები. გამტაცებლებმა იფიქრეს,ამათ აქ უკვე გზები შეუკრავთო მიაწებეს ცხვარს თავი და მიიმალნენ. თოფების ხმაზე ცხვარი დაფრთხა და თავისით ჩაიყარა დაბლა ვაკეებში. ხუნჩალე გადმოდგა მთაზე და გადასძახა:“ჰეჰეე!!!ჩილოლებო! მოიდა ემანდ თავქვეზე ერთ „ჯი-ხვმოზვერა“ მოგორავს.” შემდეგში ამ მთას ხუნჩალეს მთასაც უწოდებდნენ.” (ხანდაზმული მამაკაცი, სოფ, ალვანი).

თავის მხრივ ლეკებიც ხშირად აწიოკებდნენ თუშებს, იტაცებდნენ მათ სარჩო-საბადებელს და ტყვეებიც მიჰყავდათ. ამის შესახებ ფოლკლორსა და საველე მასალაში უამრავი ცნობა გვხვდება. ტიპური ისტორია ლეკთა თარეშზე გვიამბეს სოფ. შენაქოში: „ჩემს ბავშვობაში ერთი ბებო იყო ის მოგვიყვა, ჩემი დედამთილის მოყოლილიყო, წარმოიდგინეთ მაშინ მე ბავშვი ვიყავი, ახლა 88 წლისა ვარ და ახლაც კარგად მახსოვს, ომალოს იქით მხარეს ვიყავითო და ხმელობას ეძახდნენ, კერაზე, შუა ცეცხლზე, ფეხზე გახდილი გვერდნდა, ვსხედვართ კერის გარშემო. ზოგი ართავდა, ზოგი ხელსაქმეს აკეთებდა. ღამეო და შემოვარდა ერთი კაცი, თავს დაგვეცნენო. დანიშნული ყოფილა ვინც ეს ამბავი მოყვა, რომ შემოცვივდნენ ლეკები დაავლეს ფეხშიშველა ქალებს ხელი და ერთ ოთახში უნდა შეყარონ ყველანი და ვინც მე ამიტაცა ვუთხარი, შენ ძმა და მე დამო. გვესმოდა გარედან ზოგის ხრიალიო, ხოცვა-ჟლეტა მიდიოდაო და წივილ-კივილი. ჩვენ იქ სახლში ვართ და რომ მორჩა, ამოწყვიტეს ის ხალხი, ის ქალები წამოიყვანეს ტყვედ. მივდივართო, ამ შემოდგომას ფეხშიშველები, ქვაზე ზედ ჩვენი კანი გვრჩებოდაო. იქით მთაზე აღის ძალიან აღმართი და იქ მივდივართო, ხანდიხან დაგვასვენებდნენ და მაშებისა და ძმების მარჯვენას წინ დაგვიწყობდნენო. გვეუბნებოდნენ იტირეთ, იტირეთ თუშის ტირილი მაღლიაო. ურიები მოდიოდნენ წინათ, ფართალი მოჭონდათ, ტანსაცმელი. ძველი, უხარისხო ფართალი ყოფილა და ყველა ვერ გადაგვეცვალეს იმაშიო. ეგ ურიები ისეთები იყვნენ, რაღაც დღე ყოფილა წელიწადში თუ ადამიანის სისხლს არ უზიარება არ შეიძლებაო და უნდა წავყვანეთ და იქ უნდა გამოუყენებინათ ჩვენი თავიო. გადაგვეცვალეს და ვისაც მე და-ძმობა შევფიცო იმან არ დაანება ჩემი თავიო და

თავის სახლში წამიყვანაო. ძალიან კარგად მექცეოდნენო. თუ ცოტა მეწუხებულს მნახავდა შინაურებს ეჩხუბებოდაო, ალბათ ცუდად ექცევით თქვენო. სხვადასხვა სოფელში რომ დაგვანაწილეს ერთი-მეორეს ხმას ვაწვდენდითო. მერე თურმე საქონელს გარეკავდნენ აქედან ცხვარს და ისე გამოისყიდდნენ ამ ტყვეებს. ჩემმა დანიშნულმაც მოიყვანა საქონელიო გამოისყიდაო და ძალიან ცუდი ქმარი გამომადგაო. ნეტავ ისევ იქ, ტყვეობაში ვყოფილიყავი ის მერჩინაო. იქიდან რომ გამომაცილეს იმ ჩემი ძმადნაფიცის ცოლმა დიდი თავშალი ჰქონდა ის მოიხსნა და წამომახვია და ტირილით გამომაცილაო, ისე შეუყვარდიო.“

ზემოთ უკვე იყო საუბარი რა მძიმე ვითარება შეიქმნა XVII- XVIII საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში, ლეკთა გამუდმებული თარეშის გამო. არანაკლებ ზარალდებოდა ამ თავდასხმებისაგან მთაც, რადგან ტრადიციულად მთის მოსახლეობას (თუშ-ფშავ-ხევსურები) ჩრდილოეთიდან გადმოსასვლელელების დაცვა ევალებოდა. ამ ვითარებაში თუშეთი, ერთი მხრივ, თავად მონაწილეობდა სისხლისმღვრელ ბრძოლებში, მეორე მხრივ კი, მას ეზღუდებოდა კახეთის საზაფხულო საძოვრებით სარგებლობა. თუშებისა და დაღესტნელების ურთიერთთავდასხმების მასშტაბი და ხასიათი განსხვავდებოდა იმის მიხედვით, თუ ვინ იყო ამ თავდასხმების ორგანიზატორი და რა მიზანს ისახავდა იგი. ტ. აიტბეროვს მოტანილი აქვს ცნობა, რომ 1570 წლის მარტში თუშების, წოვა თუშების და კახელების გაერთიანებულმა ჯარმა გირევთან დაამარცხა ხუნძების ლაშქარი, რომელიც ჰაზავათის (საღმრთო ომის - ლ.ჯ.) მიზნით გადმოვიდა მდ. შარო-არღუნის სათავეებიდან. ქართველებმა ამ ბრძოლაში მოკლეს ნუცალ ანდუნის ძმა ტურურანი და შვილი ბარტი.¹ ვ. ელანიძე საეჭვოდ მიიჩნევს, რომ ეს ლაშქრობა XVI საუკუნეში მომხდარიყო, რადგან იმ ხანებში წოვა თუშები ჯერ კიდევ არ იყვნენ მოსული თუშეთში. წოვების მონაწილეობას ამ ბრძოლაში კი მკაფიოდ ადასტურებს დაღესტნური წყა-

1 Айтберов Т. Древний Хунзах и хушахцы, Махачкала, 1990, გვ.102; Мусаев М, Взгляд на «лекианоба» в контексте изучения правовых заключений дагестанских ученых-богословов xviii в, Фундаментальные исследования, _ 2013_ №10 (часть 14), გვ. 3224.

როც და ქართველ მთიელთა გადმოცემებიც. იგი ფიქრობს, რომ აქ საუბარი უნდა იყოს ორი საუკუნით გვიანდელ თავდასხმაზე, რომელიც კარგად არის ასახული თუშურ ზეპირსიტყვიერებაშიც.¹

დაღესტნელთა მცდელობა გავლენა გაეზრცელებია თუშეთზე, ბარში მათი თავდასხმების გააქტიურების პროპორციულად აქტიურდებოდა და XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქმე იქამდეც კი მისულა, რომ, გიულდენშტედტის ცნობით, ერთ ხანობას თუშები ავარიის ხანს ხარკის სახით ყოველწლიურად – 10 ჯორს, ან ერთი ჯორის სანაცვლოდ 60 ცხვარს, უხდიდნენ.² თუმცა უკვე XIX საუკუნის დასაწყისისთვის თუშებს ხუნძებისათვის ხარკის გადახდა შეუწყვეტიათ, რის გამოც უმა ნუცალი ამ მხარეში ლაშქრობასაც კი გეგმავდა.³

თავის მხრივ არც თუშები აკლებდნენ ხელს და იმდენად აწუხებდნენ მეკობრეობით დაღესტნელებს, რომ ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე მეორე 1786 წელს საგანგებო განჩინებას აფორმებს მათ შორის ვითარების მოსაწესრიგებლად.⁴ განჩინება თუშებს მოუწოდებს, რომ „დღეის იქით თუშებმა ასე წმინდათ უნდა დაიცვან თავი, რომ ჩვენს შემორიგებულ ლეკს ანწუხელსა, კაპუჭელსა თუ სხვას ნურას აწყენენ და ნურცრას მოჰპარავენ.“⁵

ხსენებული დოკუმენტით ისიც ირკვევა, რომ თუშები არც აღმოსავლეთ კახეთში ჩასახლებული დაღესტნელების რბევას ერიდებოდნენ და ერეკლე შეეცადა ეს ლაშქრობებიც სახელმწიფო კონტროლისთვის დაექვემდებარებინა „თუ თუშთ ბელაქნისკნენ სამტროდ წასვლა მოინდომონ თუშთ მოურავს შეატყობინონ, წიგნი გამოართვან ყვარელთა და გავაზელთზედ.თუ ნებათ ისი-

1 ელანიძე დასახელებული ნაშრომი, გვ. 256-258.

2 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962, გვ. 263.

3 Хапизов Ш. Ума-нуцал (Умахан) Великий (очерк истории Аварского нучальства второй половины XVIII в.). – Махачкала: , 2013, გვ.67.

4 განჩინების დადება ქართველთა, თუშთა და ანწუხელთათვის, 1786 წ. 17 მაისი, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ, VI, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1977, გვ. 731.

5 იქვე, გვ. 731.

ნიც გაჰყვებიან; თუ არა, თვითონ წავიდნენ, მაგრამ მოურავის შეუტყობლად ნუ წავლენ.“¹

ვითარება შეიცვალა რუსეთის კავკასიური ომების პერიოდში. საუკუნოვანი დაპირისპირებით თავგაბეზრებული თუშები აქტიურად ჩაებნენ რუსეთის მხარეს კავკასიელ მთიელთა წინააღმდეგ ომში. თავის მხრივ გააქტიურდნენ ჩრდილოკავკასიელები, რომლებიც მანამდე წვრილი მარბიელი რაზმებით ესხმოდნენ თავს ქართველ მთიელებს. როგორც ჩანს, თავდაპირველად თუშები გარკვეულ ნეიტრალიტეტს ინარჩუნებდნენ ამ ომში, რადგან თვით შამილიც ცდილობდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მოსახლეობა თავის მხარეზე გადმოეყვანა და რუსეთის წინააღმდეგ ომში გამოეყენებინა. თუმცა, შამილის მცდელობა უშედეგოდ დასრულდა და დაღესტნელ-ვაინახთა გაერთიანებული ლაშქარი რამდენჯერმე შემოიჭრა თუშეთში. აქედან განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1827 და 1837 წლების თავდასხმები.² 1827 წელს საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორისადმი წარდგენილი მოხსენებიდან ირკვევა, რომ დიდო-ლეკები და ქისტები დასხმიან ჩაღმის საზოგადოების სოფელ დიკლოს. შეტაკების დროს მოუკლავთ სამი მამაკაცი და ერთი ქალი.³

განსაკუთრებით სასტიკი აღმოჩნდა ჩრდილოკავკასიელთა თავდასხმა თუშეთის სოფლებზე (დიკლო და შენაქო) 1837 წლის დეკემბრის ბოლოს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს საკითხები დაწვრილებითაა განხილული⁴ და აღარ შევხები. თუმცა, რუსული სარდლობა ამ თავდასხმის მიზეზს ჩრდილო კავკასიელი მეზობლებისადმი თუშების ლოიალურ დამოკიდებულებას მიაწერდა. გენერალი გოლოვინი გენერალ ბრაიკოს 1838 წ. 11 ოქტომბერს წერდა, რომ დიკლო და შენაქო გარკვეულწილად თავად იქცნენ საკუთარი განადგურების მიზეზად, ისინი დარწმუნებული იყვნენ „ლუზგების“ კეთილგანწყობაში, რადგან უხდიდნენ მათ „სამარცხვინო

1 იქვე გვ. 731-732.

2 ელინაძე ვ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 261-265.

3 გვ. 259.

4 ელანიძე ვ. თუშეთის ისტორიის საკითხები, გვ. 259-282; იჩუაიძე გ. თუშეთი, გვ. 81-86; მაკალათია ს. თუშეთი, გვ. 36-44 და ა.შ.

ხარკს“ (постыдная дань), ხოლო დიკლომ „ამანათებიც“ კი მისცა იმის ნიშნად, რომ ლეკები თუშეთში უსაფრთხოდ გადაადგილებულიყვნენ და მათი სოფლის გავლით ომალოსკენ წასულიყვნენ.¹ ამ ვითარების გათვალისწინებით რუსებს საჭიროდ მიუჩნევიან, რომ თუშეთის დაცვა და მუდმივი საგუშაგოების შექმნა თუშეთის ოთხივე თემისათვის დაევალებინათ; ამასთანავე აკრძალათ მეგობრული და საქორწინო ურთიერთობები ჩრდილოკავკასიელ მუსლიმებთან, უკან დაებრუნებინათ და წინანდელ ადგილას დაესახლებინათ თავდასხმისაგან დაფანტული დიკლოს მოსახლეობა.²

40-იანი წლებიდან თუშები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ კავკასიურ ომებში. მ. ვოლკონსკი წერს, რომ ომებში გამოცდილი თუშები შეტევებისას და საერთოდ საბრძოლო ოპერაციების მსვლელობისას ნაკლებად ზარალდებოდნენ და მსხვერპლიც ნაკლები ჰქონდათ. მათი საბრძოლო ხელოვნება სულ ორი მანევრით განისაზღვრებოდა: როდესაც მოწინააღმდეგეს მიუახლოვდებოდნენ, ისინი, სროლის გარეშე, გრიგალივით შეიჭრებოდნენ მტრის რიგებში და ხმლით ავლებდნენ მათ მუსრს; იმ შემთხვევაში თუ ელვისებურ შეტევას ხელსაყრელად არ მიიჩნევდნენ, თუშები ყოველგვარ ბუნებრივ თავშესაფარს იყენებდნენ, რათა ვიდრე შესაძლებლობა იყო მტერი საფარიდან შერჩევით გაენადგურებიათ. მერე კი მოულოდნელად ყივილით და შეძახილებით სხვადასხვა მხრიდან თავს ესხმოდნენ დაბნეულ მსხვერპლს. „ლეზგები“ კარგად იცნობდნენ თუშების ამ სამინელ ყივილს, ბრძოლის ყოველგვარი სურვილი ეკარგებოდათ და კურდღლებივით გარბოდნენ ყველა მხარეს.³ ისტორიკოსი აღტაცებით აღწერს თუში მეომრების ლევან ეფიშვილის (ქადაგაძე), შეთე, ხუტე და დავით გულუხაიძეების საგმირო საქმეებს.⁴ უნდა ითქვას, რომ ამ სახალხო გმირებს ხოტბას ასხამს თუშური ზეპირსიტყვიერება და მათი ხსოვნა ხშირად ლიტე-

1 Предписание ген. Головина ген.-л. Браико, от 11-го октября 1838 года, № 1736, АКАК, IX, 83. 140.

2 იქვე, 83. 141.

3 Волконский Н., Лезгинская экспедиция (в дидойское общество) в 1857 году, [297], (ნანახია 12.05.2025) ხელმისაწვდომია https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Volkonskij_N_A_5/text4.htm.

4 იქვე [302].

რატურიდან აღებული და ტრანსფორმირებული სხვადასხვა ვარიანტით დღემდე ცოცხლობს გადმოცემებში.

„შეთე გულუხაიძე რომ იყო ქუმელაურთადან, იგი დაღესტნელებს არბევდა ხშირად. აქეთ დიდოელებსაც. მის მოგონებებში სწერია, არ უნდა გამეკეთებინა იმ ბავშვს თავი რომ მოვაჭერიო, არ უნდა გამეკეთებინა და ცხოვრებაში ცუდადაც დამიჯღებაო და მართლა სულ ყველა ამოწყდა, გულუხაიძეები ძალიან ცოტა დარჩნენ. მაგის შტო მთლიანად ამოწყდა. ერთი მოგონებაა – ალვანში დღეობაა ნათლისმცემლობაო და იქაც წავიდო. ქალები და კაცები სასწრაფოებს ანთებდნენო, სუფრასთან ქალები ცალკე ისხდნენ, კაცები ცალკეო, ერთი ბრმა კაცი იყო, ფანდურზე მღეროდაო, გმირობის ამბებსო. ვიღაც ცხენიანი მოვიდა და ამ კაცს მიაგდოო, მკაცრი შეხედულების კაცი იყოო შეთე მართლაც მკაცრი შეხედულების იყო, და უთხრაო, მე ნაკლები გმირობა ჩამიდენია? თუ იმათზე მღერი, ჩემზე რატო არ მღერიხარო. თუმბებში სირცხვილიაო ცოცხალზე გმირობაზე იმღერო და ილაპარაკოო, როცა მოკვდები მერე ვიმღერებ შენზეო. რომ შევხედე, ისედაც შეუხედავი კაცი იყო და ფერი წაუვიდაო, ალბათ იქ ხალხი რომ არ ყოფილიყო თავს მოაჭრიდაო. მოაბრუნა ცხენი და გაიქცა, წავიდაო. ვინ არისო, ვიკითხე, და, შეთეაო. სასტიკი კაცი იყოო. შვილები ომში ჰყავდა, ერთი ომიდან ჭრილობით დაბრუნდა და მეორეს რატომ ჭრილობა არა გაქვს, ე. ი. არ იოშეო. მეორედ წავიდა ის ომში, უკან ჭრილობით დაბრუნდა და აი უკვე ვაკეკაცი ხარო. დროც ალბათ ისეთი იყო ასე იზომებოდა ვაკეკაცობა. დიდოელების დანდობაც არ ჰქონდა, დიდი მტრობა იყო და იმიტომ. შამილის მერე უკვე დაწყნარდა სიტუაცია და იქიდან წამოვიდა მეგობრობა. შამილი რომ დაიჭირეს იარაღი ჩაგვებარეო, უარი უთხრა, მაშინ ცოცხალი არ ჩაგებარდებითო. თუმბებს მისცა იარაღი და უთხრა, არ დამანახოთ, ჩემი იარაღი ხელში არ დაკავებინოთო (სოფ. შენაქო. ხანდაზნული მამაკაცი).

კავკასიის ომის დასრულების შემდეგ რუსულმა ხელი-სუფლებამ თანდათანობით და სისტემურად აღკვეთა მთიელთა მეკობრეობა. ნელნელა მინავლდა სისხლისმღვრელი შეტაკებების გავლენით გამძაფრებული მტრობა თუშ-ფშავ-ხევსურებსა და

ჩრდილოკავკასიელებს შორის. XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან შექმნილმა სოციალურ-ეკონომიკურმა ვითარებამ კიდევ უფრო გაზარდა მთა-ბარული მეცხვარეობის ხვედრითი წილი და თუშების კახეთის ბარისკენ სწრაფვის ტენდენცია. მთაში მუდმივად მყოფი მამაკაცების ოდენობის შემცირება ბუნებრივად აყენებდა ყოველდღიურ ყოფასა და მეურნეობაში მუშახელის მოზიდვის საჭიროებას, რაც აისახებოდა დაღესტნიდან შემოსული მშენებლების, ხელოსნების, მიწის მუშებისა თუ მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-პატრონობაში დასაქმებული ლეკების ოდენობის მატებასა და თუშებსა და დაღესტნელებს შორის სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობების ინტენსიფიკაციაში.

თავი III

ლავრენტი ჯანიაშვილი, ნათია ჯალაბაძე

1. დაღესტნელები კახეთში

(ჩამოსახლება და გავლენიანი ყოფა)

ქართულ - დაღესტნურ მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის ყველა ეტაპზე საქართველოს ბარში ლეკების ჩამოსახლება მეტ-ნაკლები ინტენსივობით მიმდინარეობდა. ზემოთ უკვე განხილული იყო კახეთის გაღმა მხარში, მდ. გავაზისწყლისა და ყუფუ-ჩაის შორის ტერიტორიაზე, XVII-XVIII სს-ში განვითარებული პროცესები, რომელთა შედეგადაც ჩრდ. კავკასიიდან გადმოსახლებულ და იქ დამკვიდრებულ აზარელ ლეკთა „უბატონო თემებში“ (ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, თალას, მუხახისა და ჯინიხის) ადგილობრივ ქართველთა დეეთნიზაცია განხორციელდა და ეს მხარე კახეთს ჩამოშორდა. დაღესტნელთა ნაწილი, რომელიც კახეთის ზამთრის საძოვრებით სარგებლობდა და ბეჟანია-ნის მინდორზე (დღევანდელი ახალსოფელი) მდინარე შოროხე-ვის სანაპიროზე გამოსაზამთრებლად რჩებოდა, კავ-ენისელის დასავლეთით, ძველ გავაზამდეც კი ჩამოვიდა. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული ლეკები თავდაპირველად კახეთში სეზონურად ცხოვრობდნენ, საძოვრების გამოყენებისათვის „საბალახეს“ იხდიდნენ და ცხვრის ფარებს მხოლოდ მწყემსები მოჰყვებოდნენ; მოგვიანებით ოჯახებით დაიწყეს სიარული, საკარმიდამო ნაკვეთები დაისაკუთრეს და რამდენიმე დროებითი დასახლებული პუნქტი შექმნეს. ამრიგად, XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნაზე მათ დაიწყეს თანდათანობით დამკვიდრება ამ რეგიონში (დღეისათვის ძირითადად ცხოვრობენ ყვარლის მუნიციპალიტეტის სოფლებში: ჩანთლისყურე, თივი, სარუსო). კახეთში დაღესტნელთა ჩამოსახლების ისტორია და მათი ტრადიციული ყოფა მონოგრაფიულად შეისწავლა ნ. ომარაშვილმა.¹ მოგვიანებით ამ თემას შეეხნენ ნ. ჯა-

1 ომარაშვილი ნ. კახეთში მცხოვრები დაღესტნელები, თბ. 2008.

ლაბაძე,¹ გ. მეურმიშვილი², ე. კაპუსტინა და ი. კარპოვი³.

ხუნძების (ავარელების) ყვარლის სანახებში ინფილტრაცია უკავშირდება ანწუხელების, ბეჟთელების და ჰუნძიბელების მჭიდრო პოლიტიკურ და სამეურნეო - ეკონომიკურ ურთიერთობას კახეთის სამეფოსთან, როდესაც ისინი ინტენსიურად იყენებდნენ საძოვრებად ამ ტერიტორიას. მართალია XIX საუკუნის დასაწყისისათვის აქ ლეკთა მუდმივი დასახლებები არ ჩანს,⁴ მაგრამ დაღესტნის ცალკეული თემები ცდილობდნენ გაეგრძელებინათ ურთიერთობა კახეთთან და საქართველოსთან სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების აღსადგენად ადგილობრივ რუს ჩინოვიკებს დახმარებას სთხოვდნენ.⁵ კახეთის საძოვრები კი იმდენად მნიშვნელოვანი იყო მათთვის, რომ 1818 წ. სამი ანწუხელი „სტარშინა“ მისულა რუს მოხელეებთან და მათთვის რუსეთის ქვეშევრდომობაში შეყვანა უთხოვია, თან პირობა მიუცია, რომ მომავალში მშვიდობას არ დაარღვევდნენ და ალაზნისპირეთის საძოვრებით სარგებლობისათვის „საბალახესაც“ გადაიხდიდნენ.⁶ მოგვიანებით კი, ისინი კახეთში სამ სოფელში, თივში, თებულჯოხში და ხაშალხუტში დამკვიდრდნენ.

როგორც ითქვა, დაღესტნელების (ანწუხელების) ნაწილისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კახეთთან სამეურნეო ურთიერთობას. ისინი კახეთის სოფლებში ჰყიდდნენ საკუთარ ნაკეთობებს (ხანჯლები, შალის ქსოვილები, თეჯა) და პირუტყვს, ზამთრს კი ალაზნისპირა საძოვრებზე ატარებდნენ. მათ მდინარე მოროხეზე წისქვილებიც კი ჰქონდათ მოწყობილი. ამგვარ ურთი-

1 ჯალაბაძე ნ. ავარიელები და სხვა დაღესტნელი ხალხები, წიგნში მრავალეთნიკური საქართველო, თბ. 2021, გვ.230-235.

2 Meurmishvili G. Crossing Borders: The Case of Ethnic Dagestani in Georgia, Bergen, 20.

3 Капустина Е., Карпов Ю., КВАРЕЛЬСКИЕ АВАРЦЫ В XX В. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (ნანახია 22.06.2025), ხელმისაწვდომია <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/07/978-5-88431-187-7/>.

4 Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Т 1, Тф 1866, გვ. 472.

5 იქვე, გვ. 660.

6 ომარაშვილი ნ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 92.

ერთობას საკმაოდ ხანგრძლივი ტრადიცია ჰქონდა, რაც დაღესტნელთა კახეთში დამკვიდრების ქრონოლოგიის და მიზეზების შესახებ აზრთა სხვადასხვაობის საფუძვლად იქცა. მაგ., ე. აბრამიანს მიაჩნია, რომ ალაზნის მარცხენა სანაპირო ისტორიულად დაღესტნელებით იყო დასახლებული, ქართველები აქ მოგვიანებით, 1104 წლის (ერწუხის ომის) შემდეგ გამოჩნდნენ. XVII საუკუნიდან კი შაჰ აბასის მიერ გაუკაცრიელებულ კახეთში მასობრივად მკვიდრდებოდნენ დასავლეთიდან გადმოსული ქართველები, რომლებიც ვალდებული იყვნენ ამ ტერიტორიაზე ცხოვრებისათვის ხარკი ეხადათ ადგილობრივი ავარელებისათვის („началось массовое проникновение грузинского этнического элемента в Кахетию из Западной Грузии. Новые поселенцы-грузины были обязаны платить дань местным аварцам за проживание на этих территориях“).¹ ე. აბრამიანის აზრით, კახეთის სოფლებში დღეს მცხოვრები დაღესტნელები წარმოადგენენ აქედან „წოროში“ გაძევებული ავარების ნაშთს.²

ე. აბრამიანის ამ დებულების საწინააღმდეგოდ უნდა ითქვას, რომ არსებობს პირდაპირი ცნობები „კავკასიის ომების“ პერიოდში დაღესტნელთა კახეთში მიგრაციის შესახებ. ომიანობის და შიმშილისაგან თავის დასაღწევად მთიელები მასობრივად ტოვებდნენ სამშობლოს და სხვადასხვა მხარეს, მათ შორის, კახეთისაკენ მიიღტვოდნენ. ამ პროცესს ხელს უწყობდა და ახალისებდა რუსული ხელისუფლებაც.³ ამასთანავე, თუ ზემოხსენებული მოსაზრების რეალობას დავუშვებთ, თითქოს ყვარლის მიდამოებში ლეკები მართლაც საუკუნეების მანძილზე მკვიდრობდნენ და მათი ძირითადი ნაწილი იქედან მოგვიანებით დაღესტნელთა აზერბა-

1 Абрамян Э., Кварельские аварцы: вчера, сегодня, завтра (цикл "Национальные меньшинства Закавказья"), (ნანახია 7.109.2025), ხელმისაწვდომია <https://regnum.ru/news/815707>

2 იქვე

3 Капустина Е., Карпов Ю., КВАРЕЛЬСКИЕ АВАРЦЫ В XX В. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (ნანახია 7.109.2025), ხელმისაწვდომია <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/07/978-5-88431-187-7/>. გვ. 121; Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Т 12, Тф 1904, გვ. 1102.

იჯანის ტერიტორიაზე გადავიდა, მაშინ როგორ უნდა აიხსნას, რომ კახეთში მცხოვრებ დაღესტნელებს, გასული საუკუნის 30-იან წლებში მჭიდრო კავშირში ჰქონდათ დაღესტნის რესპუბლიკასთან (და არა აზერბაიჯანთან)?!. ის კი არა, ხუნძები ჯერ საბოლოოდ არც იყვნენ დამაგრებული კახეთში და ალაზნისპირეთს ძირითადად ზამთრის საძოვრად იყენებდნენ. ლეკების უმეტესობა ზაფხულის თვეებში დაღესტნის მთებში მიდიოდა, სადაც ჯერ კიდევ საკუთრებაში ჰქონდათ საცხოვრებელი ნაგებობები და მიწის ნაკვეთები.¹ 1933 წ. დაღესტნის ასსრ-ის ცაკის თავმჯდომარის მადიევის წერილიდან ირკვევა, რომ. კახეთში სამთაბაროდ (საქონლის საპატრონოდ) თლიარათის რაიონიდან ძირითადად ზრდასრული მოსახლეობის ნაწილი მიდიოდა, ზოგჯერ კი საქონელს მთელი ოჯახი მიჰყვებოდა. ამ შემთხვევაში მთიელები ყოველწლიურად ერთსა და იმავე ადგილზე ბინავდებოდნენ, ითვისებდნენ მიწას, აგებდნენ შედარებით მყარ და საფუძვლიან საცხოვრებელს („კაზმა//კაზმალიარ“), რომელიც განსხვავდებოდა პირველი ტიპის მესაქონლეობისათვის დამახასიათებელი დროებითი „კუთა-ნ“-ის ან „კიშლაგი“-სგან (სეზონური ბინები).²

ისტორიული წყაროებისა და საარქივო დოკუმენტების ანალიზის საფუძველზე ნ. ომარაშვილმა დაადგინა, რომ კახეთში ხუნძების მიგრაცია, რომელიც ადრეულ პერიოდში ძირითადად ეკონომიკური ფაქტორებით იყო განპირობებული, კავკასიური ომების პერიოდში იმპერიული პოლიტიკის ნაწილი გახდა და კავკასიაში რუსეთის მიერ შექმნილი ეთნოდემოგრაფიული მოზაიკის საერთო კონტექსტში მოექცა.³

ცნობილია, რომ ყვარლის რაიონში მაცხოვრებელი ლეკების რაოდენობა გაიზარდა 1930-იან წლებში (1944 წლამდე), დაღესტნის მცირემიწიანი რეგიონებიდან მოსახლეობის გადასახლებას ბარში და მათ შორის კახეთში მხარს უჭერდა საბჭოთა ხელისუფლებაც. 1937 წლის 17 ნოემბერს სსრკ-ს კომისართა საბჭოს ცაკ-მა მიიღო დადგენილება „სასოფლო-სამეურნეო მი-

1 Капустина Е., Карпов Ю., დასახელებული ნაშრომი, გვ. 123.

2 იქვე, გვ. 121.

3 ომარაშვილი ნ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 103.

ზეზით გადასახლებულთა შეღავათების შესახებ “ («О льготах по сельскохозяйственному переселению»), რომლითაც სახელმწიფო თითოეულ გადასახლებულ ოჯახს უწესებდა შეღავათებს, სახელმწიფოს დახმარებით ყვარლის რაიონში თლიარატის რეგიონიდან გადმოსახლებულ 400 ოჯახს აუშენეს საცხოვრებელი სახლი და სამეურნეო ნაგებობა.¹

XX საუკუნის 30-40-იან წლებში ხუნძებს კახეთის სამი სოფელი ეჭირათ: თივი, თებელჯოხი (1944 წელს ავარელების ჩეჩნეთში გადასახლების შემდეგ ეს სოფელი აღარ არსებობს, მისი მიწები შეუერთეს სოფ. ჭიკანს) და ხაშალხუტი (დღეს სოფ. მთისძირი). თივსა და თებელჯოხში მხოლოდ ანწუხელები ცხოვრობდნენ, ხაშალხუტში — დაღესტნის წუნთისა და თლიარათის რაიონის სოფლებიდან (ნახადი, დარბუთი, ენძები, ხაშალხუტი და სხვ.) გადმოსახლებული კაპუჭელები.²

აღსანიშნავია, რომ იმ პერიოდში ლეკები არ იყვნენ საბოლოოდ დამაგრებული კახეთში და ჯერ კიდევ დაღესტნის მკვიდრებად ითვლებოდნენ. მათი დიდი ნაწილი ზაფხულობით მშობლიურ სოფლებში ბრუნდებოდა; ამიტომ მიწასაც ვერ ამუშავებდა და ქართველებს აძლევდა იჯარით, რაც ეწინააღმდეგებოდა მიწათსარგებლობის საბჭოურ წესს (მიწები კოლმეურნეობების საკუთრებად ითვლებოდა და მოწეულ მოსავალსაც ძირითადად სახელმწიფოს აბარებდნენ). რადგან ლეკები მხოლოდ წელიწადის ნახევარს ატარებდნენ საქართველოში, ბეგარა-გადასახადების საკითხიც მოუწესრიგებელი იყო. გადასახადის ნაწილს ისინი საქართველოში იხდიდნენ, ნაწილს კი — დაღესტანში.³

ხშირი იყო კონფლიქტი საძოვრების კუთვნილების გამო, დავა ზოგჯერ სისხლისღვრით მთავრდებოდა. მაგ. სიდნადის მა-

1 Рамазанова Д., Обреченные на переселение: Кварельский вопрос в решениях властей в советский и постсоветский периоды (ნანახია 7.10.2025), ხელმისაწვდომია <https://cyberleninka.ru/article/n/obrechennyye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v-resheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody/viewer>.

2 ომარაშვილი ნ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 103; კომახია მ. ავარიელები და სხვა დაღესტნელი ხალხები, წიგნში მრავალეთნიკური საქართველო, თბ. 2021, გვ. 229.

3 ომარაშვილი ნ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 104-105.

ზრის ფარგლებში მდებარე საზაფხულო იაღალები: კუდაგორა, დიდი და პატარა მსხალგორი, ნინიგორა, ბაშლახერი და სოჩალი ქართველ მეცხვარეებთან ერთად იჯარით ეძლეოდათ დაღესტნელებსაც. კუდაგორაში საძოვარი ვინმე ამარულოვს მისცეს, მაგრამ დაღესტნის რესპუბლიკის რაიადმასკომის თავმჯდომარემ იქ სხვა მეცხვარეები ჩააყენა, რასაც კონფლიქტი მოჰყვა. ამ საკითხზე საგანგებო კომისიაც კი შეუქმნიათ, მაგრამ ვიდრე იგი მუშაობას შეუდგებოდა დაღესტნელი მეცხვარეები ერთმანეთს დაერივნენ და ორი ადამიანი მოკლეს.¹

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საზაფხულო საძოვრებით სარგებლობის საკითხი გასული საუკუნის 20-30-იან წლებში საქართველოს სსრ-სა და დაღესტნის ასსრ-ს შორის დავის საგნად იქცა. დაღესტნელები ავიწროებდნენ ყაზბეგის რეგიონის მეცხვარეებს, რომლებიც ჩრდილო კავკასიაში დაღესტნის ტერიტორიაზე არსებული ზამთრის საძოვრებით თითქმის საუკუნის მანძილზე სარგებლობდნენ, 1920-იანი წლებიდან მათ ადგილობრივმა ხელი-სუფლებამ ეს უფლება შეუზღუდა.

ამხანაგობა „თერგის ხევის“ მეცხვარეთა და დაღესტნის საბჭოთა სოც. რესპუბლიკის ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტს შორის არსებული მიმოწერიდან ირკვევა, რომ დაღესტნის ნარკომატის მიერ გატარებული ზოგიერთი ღონისძიება დამღუპველად მოქმედებდა ხევში მეცხვარეობის მდგომარეობასა და განვითარებაზე. კერძოდ, ქართველ მეცხვარეებს ართმევენ საძოვრებს სადაც მოწყობილი ჰქონდათ თბილი ფარეხები (კუთანაი), რომელიც საკმაოდ ძვირადღირებულად ითვლებოდა. 1924 წ. მათ ყიზლარში თერგისპირა ნაკვეთები ჩამოართვეს. ისიც უნდა ითქვას, რომ თავის დროზე, მათ ადგილობრივი ორგანოები საძოვრების დიდი ხნით მიცემას დაპირდნენ. მეცხვარეები ენდნენ პირობას, და ძვირადღირებული „კუთანები“ (საცხოვრებლები) მოაწყვეს, დაიქირავეს პირები, რომელთაც ზაფხულობით ამ კუთანებისთვის უნდა ედარაჯათ. ამის მიუხედავად მათ 1926 წელს საძოვრები (თა-

1 დაღესტნის რესპუბლიკის საძოვრებით საქართველოს მცხოვრებთა მიერ სარგებლობის შესახებ 1927 წ. 28/2 დან 17/ 9 -მდე, საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი ფ. 284, ს. 420, გვ.35.

ლოვის, ჩერნორიკოვის, და ყარანოლაის ნაწილი) ჩამოართვეს და გაწეული ხარჯი დაიკარგა¹.

კახეთში მცხოვრები ლეკების მართვისა და კულტურულ-სამეურნეო მოწყობის საკითხები ორგანიზები ბევრ უხერხულობას ქმნიდა და ადგილობრივი ხელისუფლების უკმაყოფილებას იწვევდა, რის გამოც არაერთხელ დაისვა საკითხი, რომ ისინი ან საბოლოოდ დამკვიდრებულიყვნენ კახეთში, ან უკან დადესტანში დაბრუნებულიყვნენ.² მდგომარეობა გარკვეულწილად დასტაბილურდა 1941 წ.-ს, როდესაც საგანგებო დადგენილებით დაზუსტდა საქართველოში მცხოვრები ლეკების სიები და ამიერიდან ისინი საქართველოში მუდმივ მაცხოვრებლებად ჩაითვალნენ.³ თუმცა ამგვარი ვითარება მხოლოდ 1944 წლამდე ვაინახების შუა აზიაში დეპორტაციამდე გაგრძელდა. დეპორტირებული ჩეჩნებისა და ინგუშების ტერიტორია საქართველოს სსრ-ს და დაღესტნის ასსრ-ს მიუერთეს დაცარიელებული პუნქტები კი საქართველოდან და დაღესტნიდან გადასახლებული ოჯახებით შეავსეს.⁴ ამ კონტიგენტში აღმოჩნდნენ კახეთში დამკვიდრებული ხუნძებიც, რომლებიც სხვა დაღესტნელებთან ერთად ვედენოს, ნოვოლაკის, რითლაბის და ანდალალის რაიონებში ჩაასახლეს.⁵

ქართველ საბჭოთა ფუნქციონერებს ლეკთა პრობლემის მიმართ არაერთმნიშვნელოვანი დამოკიდებულება ჩამოუყალიბდათ, რაც ცალკეულ ავტორებს ქართული შოვინიზმის გამოვლინებად მიაჩნიათ. მაგ., დ. რამაზანოვა ამ საკითხს საბჭოთა კავშირის მიერ განხორციელებულ მასობრივ დეპორტაციასთან აიგივებს. იგი წერს: 1944 წლის 31 ივლისს „საქართველოს სსრ-ს და სსრკ-ს სახელმწიფო საზღვრის დაცვის მიზნით“ სსრკ-ს თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტმა, გრიფთ „სრულიად საიდუმლო“, მიიღო საქართველოს სსრ-ს სასაზღვრო ზონიდან თურქების, ქურთების და

1 იქვე, გვ. 17-18.

2 ომარაშვილი ნ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 108-114.

3 იქვე, გვ. 113-114.

4 საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფ.600 ან 1 ს. 6942, გვ.76

5 Рамазанова Д., დასახლებული ნაშრომი; ომარაშვილი ნ., კახეთში მცხოვრები დაღესტნელები, გვ.115.

ხემშინების გასახლების დადგენილება #6279. ამასთანავე, საკუთარი ტერიტორიიდან თითქოსდა „არაკეთილსაიმედო“ ეთნოსების „სახელმწიფოს დავალებით“ გადასახლებით, საქართველოს ხელისუფლება ცდილობდა თავიდან მოეშორებინა სხვა ეროვნული უმცირესობებიც, რომლებიც ძველთაგანვე ცხოვრობდნენ საქართველოში. („31 июля 1944 г. «в целях охраны государственной границы Грузинской ССР и СССР» Государственный Комитет Обороны принял постановление № 6279 под грифом «совершенно секретно» о выселении изпограничной полосы Грузинской ССР хозяйств турок, курдов и хемшинов – всего 17394 хозяйства. Однако, изгоняя со своей территории якобы «неблагонадежные» этносы, переселяемые «по государственному заданию», руководство Грузии старалось избавиться и от других национальных меньшинств, издавна проживавших в Грузии, при этом ни в чем государством не обвиненных.“)¹.

საარქივო მასალაში ცნობა სამხრეთ საქართველოს მუსლიმი მოსახლეობის გასახლებისათვის მზადების შესახებ 1944 წ. გაზაფხულიდან გვხვდება. მ. ნათელაძემ მიაკვლია 1944 წ. მაისით დათარიღებულ დოკუმენტს, რომელშიც საქართველოს ცენტრალური კომიტეტის მდივანი კ. ჩარკვიანი და სახალხო კომისართა საბჭოს თავმჯდომარე ვ. ბაქრაძე სსრკ-ს შინაგან საქმეთა სამინისტროს უსაბუთებდნენ საზღვრისპირა ზონიდან მოსახლეობის ერთი ნაწილის გასახლების მიზანშეწონილობას. აქვე მოცემულია გასახლებისა და ამ რაიონებში საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან ქართული მოსახლეობის ჩასახლების დეტალური გეგმა. ჩანს ადგილობრივი ხელმძღვანელობა ემზადებოდა სამცხე-ჯავახეთიდან მუსულმანთა აღმოსავლეთ საქართველოს სოფლებში ჩასასახლებლად. გეგმის თანახმად 77500 ადამიანი უნდა გადაენაწილებინათ შიდა ქართლისა და კახეთის მიწით კარგად უზრუნველყოფილ კოლმეურნეობებში (ჩაესახლებინათ თითოეულში

1 Рамазанова Д., Обреченные на переселение:Кварельский вопрос в решениях властей в советский и постсоветский периоды (ნანახია 7.10.2025), ხელმისაწვდომია <https://cyberleninka.ru/article/n/obrechennyye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v-resheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody/viewer>

50-60 კომლამდე). რა თქმა უნდა ამგვარ ინციატივას რესპუბლიკის ხელმძღვანელობა სათანადო ღირეუქივების გარეშე ვერ გამოიჩენდა. საგულისხმოა, რომ საქართველოს ცკ-ში აზრადაც არავის მოსვლია რესპუბლიკის საზღვრებს გარეთ ამ ხალხის გაყვანა.¹ სხვათა შორის, ხსენებული გეგმა ნაწილობრივ განხორციელდა, როდესაც 1944 წელს კახეთიდან დაღესტანში გადასახლებული ლეკების ადგილას, ყვარლის რაიონში, ჯავახეთის სოფლებიდან გადმოვიდა ხალხი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ცალკეული ოჯახები დაღესტნიდან ამ პერიოდშიც (1945-46 წწ) მოდიოდნენ ამ რეგიონში საცხოვრებლად² სავსე ექსპედიციის დროს გამოიკვეთა, რომ ლაგოდების რეგიონის ადგილობრივი ქართველი მოსახლეობა (XIX საუკუნეში გადმოსახლებული იმერლების შთამომავლები) დაღესტნელი მეზობლების მიმართ პოზიტიურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს და მიაჩნიათ, რომ ისინი მათი მეზობელი აზერბაიჯანელების ნაცვლად გაასახლეს. „პირველები ვინც აქ დასახლდნენ თუშები იყვნენ. ისინი ჩვეულებრივად ყაჩაღობდნენ, ზაქათალას დაეცემოდნენ და წავიდოდნენ ისევ მთა-მთა. მაგათ დიდი ძმაკაცობა ჰქონდათ ავარებთან და დიდოელებთან. თავის ხალხად თვლიდნენ ეგენი. მაგათთან კარგი მეგობრობა ჰქონდათ, გზას აძლევდნენ. მთებზე გადადიოდნენ, ალაზანზე კი არ ჩამოდიოდნენ. ჩვენი ბაბუებიც ჩვეულებრივად მეგობრობდნენ დაღესტნელ ლეკებთან, ისინი აქეთ გადმოდიოდნენ, ჩვენები იქით გადადიოდნენ. აქედან არაყი მიჰქონდათ, იქიდან ყველი გადმოჰქონდათ. ვაჭრობა იყო ჩვეულებრივი, ეგენი ქვაბების და ეგეთი რამეების ხელოსნები იყვნენ, მოკალფა იცოდნენ და გადმოჰქონდათ. აქაც უდიდესი სოფელი იყო ლეკების, არეში, ახლანდელი მთისძირი, საიდანაც გაასახლეს ლეკები. კოლექტივიც ჰქონდათ თავისი, ჩვენი მეზობლის ქალი იყო ომიანობის დროს კოლექტი-

1 ნათმელაძე, მ., დემოგრაფიული პროცესები საქართველოში XX საუკუნის 40-იან წლებში, თბ., 2002, გვ. 28-29; ჯანიაშვილი ლ., 1944 წელს სამხრეთ საქართველოდან გასახლებულთა ეთნოისტორიული პრობლემები: (კულტურული იზოლაცია, ჯგუფთაშორის ურთიერთობათა თავისებურებანი და რეპატრაციის პერსპექტივა), თ. 2006, გვ. 41.

2 Meurmishvili G. Crossing Borders: The Case of Ethnic Dagestani in Georgia, Bergen, 2014, გვ. 15.

ვის თავმჯდომარე. ხმები დადიოდა რომ აქედან თათრების გასახლებას აპირებდნენ. კაბალი უნდა აეყარათ და ჩაესახლებინათ ქართველობა მესხეთიდან. გადმოცემაა, რომ კაბალში ვიღაც სიმონა გელაშვილმა გაიტანა თათრის ბავშვი მანქანით, ყვარლის რაიონმასკომის თავმჯდომარე იყო თუ რაღაც ეგეთიო. თათრებს უთქვიათ, აღსაკალებს, ვიცით რა გეგმაც არის ჩვენთვის გამზადებულიო და თუ დაგვანებებ თავს არ გიჩივლებთო; ამ კაცს ვიღაც უნდა გაესახლებინა, თათრებს თავი გაანება და ლეკები აყარაო, ლეკები გაასახლეს და თათრები დატოვეს.“ (შუა ხნის მამაკაცი სოფ. ბაისუბანი).

როგორც ჩანს, ეს გადმოცემა ხალხურ მეხსიერებაში სახელმწიფოს მიერ გატარებული პოლიტიკის თავისუფალი ინტერპრეტაციის შედეგია. ცხადია „კაბალის თათრების“ გასახლების პერსპექტივას ისინი აკავშირებენ სამხრეთ საქართველოდან მუსლიმი მოსახლეობის დეპორტაციასთან. სავარაუდოდ ცინცხალი ამბები ამ დეპორტაციის შესახებ აქ 1944 წელს გადმოსულმა ჯავახებმა ჩამოიტანეს.

ჩეჩნების რეპატრიაციის შემდეგ (1957 წ.), კახეთიდან გასახლებულმა ავარელებმა მიატოვეს ახალი საცხოვრებელი ადგილი და უკან დაბრუნდნენ. ისინი თავდაპირველად ქართულ სოფლებში დაფანტეს, შემდეგ, მათი მოთხოვნით, რელიგიური ფაქტორის გათვალისწინებით, ცალკე დაასახლეს და ასე გაჩნდა ავარელთა სოფლები: თივი, სარუსო, თხილისწყარო (1990-იანი წლებიდან ამ სოფელში ლეკები აღარ ცხოვრობენ) და ჩანთლისყურე. ოთხივე სოფელი ყვარელ-ლაგოდეხის გზაზე მდებარეობს. ეს მოვლენები დაწვრილებითაა აღწერილი სამეცნიერო ლიტერატურაში¹ და მათზე აქ აღარ შევიჩერებთ, მხოლოდ აღვნიშნავ, რომ სოფელ თივში დიდოელები ანუ ცეზები ცხოვრობენ, სარუსოსა და ჩანთლისყურეში - ხუნძები; ისინი განსხვავებულ დიალექტებზე ლაპარაკობენ და ერთმანეთთან საურთიერთებოდ ხშირად ქართულს, ხანდხან კი რუსულს მიმართავენ. გარდა ამისა, ზოგმა მათგანმა სალიტერატურო ავარულიც იცის. სოფლის მკვიდრნი მათ

1 ომარაშვილი ნ. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 116-121.

შორის ადათების და ხასიათის განსხვავებებსაც უსვამენ ხაზს.¹ ლეკთა ცალკეული ოჯახი კახეთის სხვა დასახლებებშიც გვხვდება. მაგ., ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტში სასაზღვრო-გამშვები პუნქტის მიმდებარე სოფ მაწიმში ძირითადი მოსახლეობა ქართულია, რომელიც XIX საუკუნეში გადმოსულა ქიზიყიდან (ტიბაანი, ანაგა, ვაქირი, ჯუგაანი) და იმერეთიდან. აქვე ცხოვრობს ლეკების სამი ოჯახიც, რომელიც, მეზობლების ინფორმაციით, საკმაოდ ინტეგრირებულია, ქართულად საუბრობს და რელიგიური ტოლერანტობით ხასიათდება. ცნობილია, რომ ლაგოდეხის მიდამოებში დაღესტნელების შემოსვლა მომთაბარე მესაქონლეობას უკავშირდება. ისინი საძოვრისათვის ადგილებს იჭერდნენ. აქ ძირითადად თებელისა და ჭურმუტის ლეკობა ბინავდებოდა.²

1980-ანი წლების ბოლოს საქართველოში განვითარებული ცნობილი მოვლენების შედეგად ლეკების ერთმა ნაწილმა ისტორიულ სამშობლოში დაბრუნება გადაწყვიტა და სახლები გაყიდა. სახლების ნაწილი სახელმწიფომ შეიძინა ძირითადად მრავალშვილიანი ოჯახებისათვის. 1990-იან წლებში დაღესტანში დაბრუნების სურვილს გამოთქვამდა პოლიტიკური არასტაბილურობითა და ეკონომიკური კრიზისით შეწუხებულ ავარიელთა დარჩენილი ოჯახებიც. 2000-იანი წლებიდან ლეკთა საქართველოდან მიგრირების მთავარი ფაქტორი ეკონომიკური ხასიათისაა; ისინი მეტ ეკონომიკურ პერსპექტივას ხედავენ რფ-ში და ამიტომაც მიდიან ისტორიულ სამშობლოში, დაღესტანში. თუმცა, ამის მიუხედავად ინარჩუნებენ კავშირებს საქართველოსთან და ხშირადც ჩამოდიან, განსაკუთრებით ზაფხულის პერიოდში. მათი უმრავლესობა საქართველოში კარმიდამოს ინარჩუნებს; ჩანთლისყურეში, თივსა თუ სარუსოში ნახავთ დაკეტილ სახლებს, რომელიც აქედან წასულ ლეკებს ეკუთვნით.

2002 წლის საქართველოს მოსახლეობის აღწერის შედეგების მიხედვით, საქართველოში 1996 დაღესტნელი ცხოვრობდა

1 გ. ნოდია. ქართველი ავარელები: ჩაკეტილობა განვითარების წინააღმდეგ, თბილისი 2018, გვ. 5-6.

2 ომარაშვილი ნ., კახეთში მცხოვრები დაღესტნელები (ჩამოსახლების ისტორია, ყოფა და კულტურა), თბ. 2008, გვ. 83.

(1989 წელს — 4 230), 210 ლაკი (1989 წელს — 426), 44 ლეზგი (1989 წელს — 720). მათგან მხოლოდ ხუნძები (ავარიელები) არიან კომპაქტურად დასახლებული. მათი აბსოლუტური უმრავლესობა ყვარლის რაიონის ხსენებულ სოფლებში ცხოვრობს. 2014 წლის აღწერის შედეგების მიხედვით, ავარიელთა რაოდენობა განახევრდა - 1 060.¹

კახეთის დაღესტნურ სოფლებს* რომლებიც ტიპური კახური სოფლებისაგან არ განსხვავდება, ერთმანეთისაგან ხევები ჰყოფს. დაგეგმარება გზისპირულია. მთავარი გზატკეცილიდან სოფლებში შემავალ ცენტრალურ ქუჩას პარალელური და ერთმანეთში გამავალი მცირე ქუჩები უერთდება. დასახლება წარმოდგენილია ქუჩის ორივე მხარეს განლაგებული კარმიდამოებით, სადაც საცხოვრებელი და მცირე ზომის სამეურნეო ნაგებობები (ბაკი, სასიმინდე, გომური და სხვ.) ერთმანეთს უკავშირდება. წინათ სამეურნეო ნაგებობები სოფლის ბოლოს, უშუალოდ სამეურნეო ზონაში მდებარეობდა, მაგრამ სოფლების დღევანდელი სახით ფორმირების შემდეგ, ისინი საკარმიდამო ტერიტორიაზე გადმოიტანეს. სოფელი უბნებად არის დაყოფილი. ყველა სოფლის ცენტრში რომელიმე ადმინისტრაციულ დაწესებულებასთან არის მოედანი, რომელიც სოფლის საერთო „გოდეკანად“ (საკრებულოდ) ითვლება. წინათ ყველა უბანს თავისი გოდეკანი ჰქონდა, დღეს ეს პროცესი მოშლილია და გოდეკანსაც თავისი პირვანდელი სახე და ფუნქციები დაკარგული აქვს. ლეკურ დასახლებათა მცირე ერთეულს წარმოადგენს „ყაე“ — სოფლის შემადგენელი უბანი, რომელიც პოლიგენური ხასიათისაა, ანუ რამდენიმე გვარით არის წარმოდგენილი. მოსახლეობის მატების შედეგად სოფელიც გაიზარდა და ახალი პოლიგენური უბნები გაჩნდა.

XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე დაღესტანში დიდი ოჯახები მხოლოდ გადმონაშთის სახით არსებობდა, იქ უმთავრესად ინდივი-

1 კომახია მ. ავარიელები და სხვა დაღესტნელი ხალხები, წიგნში მრავალეთნიკური საქართველო, თბ. 2021, გვ.229-230.

* ქვემოთაღნიშნული მასალა ნაწილობრივ გამოქვეყნებულია _ ჯალაბაძე ნ. ავარიელები და სხვა დაღესტნელი ხალხები, წიგნში მრავალეთნიკური საქართველო, თბ., 2022.

დუალური ოჯახები იყო. კახეთში ჩამოსახლებული ინდივიდუალური ოჯახების მოთხოვნილებებს კი სრულიად აკმაყოფილებდა აქ გავრცელებული მიწურ-ბანიანი სახლები. თავდაპირველად ავარელები მიწურებში ცხოვრობდნენ, შემდეგ კი საცხოვრებელი ნაგებობების სხვადასხვა მასალით შენება დაიწყეს. გვხვდება წნული, ფიცრული და ქვითკირის სახლები. წნული სახლი ამავე ტიპის ქართული სახლებისაგან არაფრით განსხვავდება. ავარელთა სოფლებში ქვითკირის სახლებმა განვითარების იგივე გზა განვლეს, რაც ანალოგიურმა სახლებმა საქართველოში. მშენებლები ძირითადად კახელი ქვისმთლელები და ხუროები იყვნენ. უფრო მოგვიანებით გავრცელდა ორსართულიანი სახლი შემინული ან ღია რკინის მოაჯირიანი აივნით (ვერანდით), თუნუქის სახურავით და მარმარილოს კიბით. სახურავი და აივანი ზოგჯერ დეკორირებულია. ქვედა სართულს წინათ სამეურნეო დანიშნულებისათვის ხმარობდნენ, ღღეს კი საცხოვრებლად გამოიყენება.

კახეთის ავარელთა ოჯახები ინდივიდუალურია; ისლამური კულტურისათვის დამახასიათებელი მრავალცოლიანობა აქ ნაკლებად გვხვდება. თანამედროვე პერიოდში ქორწინების ძველი ტრადიციები თითქმის დავიწყებულია. დასაშვებია გვარის („თუხუმის“) შიგნით ქორწინება. ქალებს ან თავიანთ თემში ათხოვებენ, ან დაღესტნიდან მოჰყავთ. ქართველებთან და სხვა ეთნოსის წარმომადგენლებთან შერეულ ქორწინებას, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, ადგილი არ აქვს. ქალის შეფასების კრიტერიუმები ყოველთვის ითვალისწინებდა მის შრომისმოყვარეობას, ოჯახის ავტორიტეტს, ძმათა სიმრავლესა და დაფასებას. წინათ ქალის გათხოვების გადაწყვეტილებას მისი მშობლები იღებდნენ, ქალს არავინ არაფერს ეკითხებოდა. ღღეს უკვე ერიდებიან ადრეულ ასაკში დაოჯახებას; მეტ ინიციატივას იჩენენ თვითონ ახალგაზრდები მომავალი მეუღლის შერჩევისას. კვლავინდებურად დიდი ყურადღება ექცევა ქალის პატიოსნებას.

საქორწინო ურთიერთობების ციკლი ორი ეტაპისაგან — ნიშნობისა და ქორწილისგან — შედგება. ღღეს ავარელი ქალის მზითევი, წინანდელთან შედარებით, უფრო გამრავალფეროვნდა.

საქორწინო რიტუალში შეიმჩნევა ქართული (ქრისტიანული) კულტურის გავლენა (მუსიკის თანხლება, სუფრის წესები და ა.შ.). აუცილებელია ქორწინების რელიგიურად გაფორმება. საქორწინო ტერმინოლოგიაში შესულია ქართული სიტყვები: „მაჟანკალი“, „მაყარი“, „მეჯვარი“.

დაღესტნელების მიერ საქართველოში მიწების დაკავების პროცესს თავდაპირველად ეკონომიკური ინტერესები ედო საფუძვლად. ისინი ოდითგანვე საქართველოს ზამთრის მდიდარი საძოვრებით სარგებლობდნენ. ანწუხელები და კაპუჭელები ბეჟანიანის მინდორზე (ძველი გავაზი, დღევანდელი ახალსოფელი) და მდ. შოროხევის სანაპიროზე გამოსაზამთრებლად ჩამოდიოდნენ. ზოგიერთი დაღესტნური თემი სასაძოვრე ადგილებს იჭერდა ქართუბანში, ხოლო თებელისა და ჭურმუტის თემი ლაგოდეხში ბინავდებოდა. მათ ჩამოსახლებას კიდევ უფრო შეუწყო ხელი მეურნეობის მომთაბარულმა ხასიათმა. ისინი კახეთში სეზონურად ცხოვრობდნენ (სექტემბრიდან მაისის ბოლომდე) და საძოვრების გამოყენებისთვის „საბალახეს“ იხდიდნენ. თუ თავდაპირველად ფარებს მარტო მწყემსები მოჰყვებოდნენ, შემდეგ ოჯახებით იწყეს სიარული. მალე საკარმიდამო ნაკვეთები შემოიერთეს და ადგილზე დაიწყეს მეურნეობის წარმოება. XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან საქართველოს საძოვრებზე მომთაბარე ავარიელებს სახაზინო მიწების ფონდიდან 200 ღესეტიანა მიწა ეჭირათ ავანის ხეობაში (ავანი//ავანისხევი მდინარეა ყვარლის რაიონში, მდინარე ალაზნის მარცხენა შენაკადი. მას სათავე კახეთის კავკასიონის წყალგამყოფ ქედზე აქვს).

მაღალმთიანი ზონიდან საქართველოს ნაყოფიერ მიწებზე დამკვიდრების შემდეგ ავარიელებს საშუალება მიეცათ ადგილობრივ ეკოსამეურნეო პირობებზე მოერგოთ თავიანთი სამეურნეო ტრადიციები და გაემრავალფეროვნებინათ შრომითი საქმიანობის სფერო. დაღესტნელებმა ქართველებისაგან მათთვის მანამდე უცხო დარგები აითვისეს (მევნახეობა, მეფრინველეობა, მეაბრეშუმეობა, მეხილეობა). შეიცვალა მათი სამეურნეო გარემო, პირობები და შრომის იარაღები. გაიზარდა მემინდვრეობის ხვე-

დრითი წილი და მან თანდათან ავარიელთა საოჯახო ეკონომიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიჭირა. სახვნელი, რომელსაც დაღესტნის მთის პირობებში ხმარობდნენ, ჯერ ქართულმა გუთანმა, ხოლო შემდეგ თანამედროვე ტექნიკამ ჩაანაცვლა. ავარელებმა კახელებისაგან აითვისეს მეღვინეობის კულტურა (აღსანიშნავია, რომ დღეს მუსლიმი ავარიელი ალკოჰოლური სასმელის დაღევაზე ხშირად უარს აღარ ამბობს).

ავარელებმა საქართველოში დიდხანს შემოინახეს მომთაბარე მესაქონლეობის ტრადიცია, ე.წ. ორხელობა, რაც ზაფხულობით საქონლის სამთო სადგომებზე გადარეკვას და იქ მეურნეობის წარმოებას გულისხმობს. მთასა და ბარში ოჯახის წევრებს შორის ფუნქციები გადანაწილებული იყო. ამ ტიპის მეურნეობა, პრაქტიკულად, 1940-იან წლებამდე ფუნქციონირებდა. მეურნეობის ტრადიციული ფორმებიდან ავარელებში შემორჩენილია მეცხვარეობა. ცხვარი მათ ბოლო დრომდე დაღესტნის მთიანეთში გადაჰყავდათ. რუსეთთან ამ მონაკვეთზე საზღვრის ჩაკეტვამ ეს პრაქტიკა საერთოდ მოშალა.

საგრძნობლად შეიცვალა ავარელთა დამოკიდებულება ვაჭრობისადმი. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველებშიც და მათშიც ის არაპრესტიჟულ საქმიანობად ითვლებოდა, ამ ბოლო ხანებში ლეკების ნაწილმა ვაჭრობას მიჰყო ხელი. რუსეთთან სავიზო რეჟიმის შემოღებამდე ისინი კერძო სავაჭრო კავშირებს ამყარებდნენ ჩრდილოეთ კავკასიელებთან, საიდანაც შედარებით ადვილად ჩამოჰქონდათ მესაქონლეობის პროდუქტები და ცვლიდნენ ფქვილზე, ხილზე, არაყზე. წინათ აღებმიცემობას ბარტერის ფორმა უფრო ჰქონდა — საჭიროებისდა მიხედვით, წინასწარ ადგენდნენ გასაცვლელი პროდუქტების სახეობას. გაცხოველებული ვაჭრობა იმართებოდა სოფ. ყვითილოში (კაპუჭელების სოფელი დაღესტანში), დაღესტნელები კი ძირითადად სიდნადისა და თელავის ბაზრობებზე ჩამოდიოდნენ. თუმცა დღეს, როდესაც რუსეთთან დამაკავშირებელი სამანქანო გზა ლარსზე გადის, ყვარლის ლეკები ვეღარ ახორციელებენ ვაჭრობისთვის საჭირო კომუნიკაციას და ეს პრაქტიკაც წარსულს ჩაბარდა. დღეს ავარიელთა ნაწილი მშენებლობაზე

მუშაობს. ისინი სეზონურ სამუშაოებზედაც დადიან, თუმცა დაღესტნურ სოფლებში მთავარი საქმიანობა მაინც სოფლის მეურნეობაა. მოჰყავთ საზამთრო, ბოსტნეული და სხვ.

ავარელები ოფიციალურად მუსლიმი სუნიტები არიან, თუმცა მათი რწმენა არქაული, ისლამური და ქრისტიანული რელიგიების ელემენტთა ნაზავს წარმოადგენს. ქრისტიანული კულტურის კვალი, თუმცა შედარებით სუსტად, მაგრამ მაინც აშკარად იკვეთება; ლეკების მიერ ქრისტიანული დღესასწაულების — ალავერდობისა და ნეკრესობის ქართველებთან ერთად აღნიშვნის ტრადიცია ამის მაგალითია.

ისლამური ტრადიციები ნათლად იჩენს თავს მიცვალებულის დაკრძალვის წესებში. განსვენებულს ჯერ ბანენ, თეთრ სუდარაში ახვევენ და პირით სამხრეთისაკენ, მარჯვენა გვერდზე მწოლიარეს მზის ჩასვლამდე ასაფლავენ. დასაფლავების დღეს იკრძალება იარაღის სროლა, მიწის დამუშავება, სოფლიდან გასვლა. მიცვალებულის სულის მოსახსენიებლად იხდიან ქელეხს. დაკრძალვის დღეს სუფრას ოჯახში შლიან; სუფრა აგრეთვე იშლება გარდაცვალებიდან მესამე ან მეშვიდე პარასკევს, მეორმოცე დღეს და წლისთავზე. საერთო სუფრა კი ყურბან ბაირამის დღესასწაულზე იციან. ქართული კულტურის გავლენა შეინიშნება სასაფლაოების დიზაინში (ქვის მოხატულობა, ქართული წარწერები — უმთავრესად ქართველი მეგობრებისაგან), ქვაზე მიცვალებულის სურათის დახატვა ან მოთავსება, რაც ისლამური წესით, იკრძალება. ბოლო დროს დაიწყეს საფლავების შემოღობვა და ყვავილებით შემკობა. თუმცა, თანამედროვე რეისლამიზაციის პროცესები აქაც იჩენს თავს — საფლავის ქვებზე ვხვდებით ისლამურ სიმბოლოებს — ნახევარმთვარეს, მიზგიტების გამოსახულებას, არაბულ წარწერებს, თარიღებს ჰიჯრის კალენდრით და ა.შ. ავარიელთა სოფლებში მოქმედებს მეჩეთი.

თავი IV

ნათია ჯალაბაძე

1. საქართველო-ღაღესგნის საზღვრისპირა ზოლი და მასთან დაკავშირებული ეთნოპოლიტიკური ვითარება

უძველესი დროიდან მოკიდებული, ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ხალხების, კონკრეტულ შემთხვევაში დაღესტნელების, ურთიერთობას ინტენსიური ხასიათი ჰქონდა. მათ, პირველ რიგში, ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები აახლოვებდა. სასაზღვრო ზოლში ერთმანეთის მეზობლად მცხოვრებ ეთნოსებს, ეკოგეოგრაფიული პირობების გამო, უფრო ხშირი შეხება ჰქონდათ ერთმანეთთან, ვიდრე ბარის რეგიონების თავიანთივე წარმომადგენლებთან. მაღალმთიან ზონაში ხანგრძლივი დიდთოვლობა, რაც უღელტეხილების ფუნქციის მოშლას იწვევდა, ამ ხალხთა ურთიერთობის ვექტორს ერთმანეთისკენ წარმართავდა. შედეგი კი დაღესტნელების და თუშების, ხევსურებისა და ინგუშების, ჩეჩნებისა და თუშების, კახელებისა და დაღესტნელების, მოხევეებისა და ოსების და სხვათა მჭიდრო ეთნოკულტურული კავშირები იყო, რაც მათი ყოფის ყველა სფეროში იჩენდა თავს. სამეურნეო, სოციალური (ნათესაური, ოჯახური), რელიგიური ურთიერთობები ხელს უწყობდა მეზობელ კავკასიელ მთიელთა შორის მსგავსი კულტურული მდგენლების ფორმირებას. თუმცაღა, როგორც წიგნის წინათავე აღინიშნა, ეს ურთიერთდამოკიდებულება ყოველთვის ჰარმონიული და მშვიდობიანი არ ყოფილა.

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ კავკასიაში წარმოქმნილმა სიტუაციამ და რუსეთის ფედერაციის პოლიტიკამ სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიის რიგ ხალხს შორის ხიდი გაურკვეველი დროით ჩატეხა. პოსტსაბჭოთა პერიოდში მიმდინარე ტრაგიკული მოვლენების გამოისობით (რუსეთ-ჩეჩნეთის ორი ომი, ე.წ. სამხრეთ ოსეთის, აფხაზეთის და ყარაბაღის კონფლიქტები, 2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომი, მისი თანმდევი ბორდერიზა-

ცია და სხვა.), ქართველი და ჩრდილოეთ კავკასიელი ხალხების ურთიერთობა, საბჭოთა პერიოდის- დროინდელთან შედარებით, სრულიად განსხვავებული მიმართულებით წარიმართა. რუსეთის ფედერაციის შემადგენლობაში დარჩენილმა ჩრდილოეთ კავკასიის პოლიტიკურმა სუბიექტებმა საქართველოსგან იზოლაციის უარყოფითი შედეგები არამარტო პოლიტიკური და სოციო-კულტურული, არამედ ინტერეთნიკური კავშირების კუთხითაც გამოსცადეს. ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიის ხალხთა შორის ფიზიკური და, შესაბამისად, სოციო-კულტურული კავშირების ხელშეწყობად შეფერხება/გაწყვეტა იმ კანონზომიერების დარღვევა იყო, რაც ისტორიულად საფუძველს უქმნიდა კავკასიელი ხალხების ერთობას.

ქართველები ოდითგანვე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან ურთიერთობას და ასეა დღესაც. მიუხედავად არსებული ბარიერებისა, ქართველი ხალხი ცდილობს აღადგინოს და შეინარჩუნოს ჩრდილოკავკასიელებთან ტრადიციული კავშირები. საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციაში ნათქვამია:

„საქართველოსთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს რუსეთის ფედერაციის ჩრდილოეთ კავკასიის რეგიონში თანამშრომლობის გარემოს შექმნას და მშვიდობის დამყარებას. საქართველო აცნობიერებს ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ხალხებთან ურთიერთობების გაღრმავებისა და განვითარების აუცილებლობას. ეს ხელს შეუწყობს საქართველოს მიზნებთან და პოლიტიკურ კურსთან დაკავშირებით მათი ინფორმირებულობის გაზრდას, კავკასიაში ნდობის ატმოსფეროს ჩამოყალიბებას და მშვიდობისა და სტაბილურობის დამკვიდრებას.“¹

წინა თავებში უკვე აღინიშნა, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონებს და მის მოსახლეობას ქვეყნის უსაფრთხოების უზრუნველყოფის საქმეში. განსაკუთრებით კი მაშინ, როდესაც ქვეყნის საზღვრისპირა რეგი-

1 საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია, 2025. ხელმისაწვდომია: <https://mfa.gov.ge/national-security-concept>.

ონებში არატიტულოვანი ეთნიკური ჯგუფები სახლობენ. ამგვარმა კონფიგურაციამ, ფაქტობრივად, ხელი შეუწყო ე.წ. სამხრეთ ოსეთის კონფლიქტის გაღვივებას; ამდენად, მესამე ძალის გეოპოლიტიკური მიზნების კონტექსტში, არაქართველი ეთნოსებით კომპაქტურად დასახლებული საქართველოს სასაზღვრო რეგიონები პოტენციური საფრთხის შემცველია. დაღესტნის მოსაზღვრე ყვარლის რაიონში დაღესტნური დასახლებების არსებობა დღეს არ ქმნის არც სეპარატიზმის და არც ირედენტოზმის საფრთხეს, თუმცა ისინი, შესაძლოა, კრემლის პოლიტიკურ საქადრაკო დაფაზე ერთ-ერთი მნიშვნელოვან ფიგურად იქცნენ.

საბჭოთა იმპერიის დაშლის შემდგომ, რუსეთთან დამოუკიდებელი საქართველოს საზღვრების დადგენის პროცესმა ჩვენი ქვეყანა მთელი რიგი პრობლემების წინაშე დააყენა. ა. კვახაძე აღნიშნავს: „საქართველო-რუსეთის საზღვარი დღემდე არაა დემარკირებული და ამდენად, საკმაოდ დიდია საზღვრების თვითნებურად გადაწევის რისკი. ოკუპირებულ ტერიტორიებზე მიმდინარე მცოცავი ოკუპაციის გარდა, ამგვარი პროცესი საქართველო-რუსეთის საზღვარზეც ხდება.“ მისივე აზრით, გეოგრაფიული თვალსაზრისით, კავკასიის ჩრდილოეთ ნაწილში მოქცეული, ანუ დიდი კავკასიონის წყალგამყოფი ქედის მეორე მხარეს მდებარე საქართველოს რეგიონები – არხოტის ხეობა, პირიქითა ხევსურეთი (დუშეთის მუნიციპალიტეტი) და თუშეთი (ახმეტის მუნიციპალიტეტი), ამ თვალსაზრისით მეტად მოწყვლადია.¹

როგორც აღინიშნა, საქართველო რუსეთის ფედერაციის დაღესტნის რესპუბლიკას თუშეთისა და კახეთის 143 კმ-იანი სიგრძის მონაკვეთით ემიჯნება. ფაქტობრივად, აღმოსავლეთი საქართველოს ამ ზოლის და ჩრდილოეთი კავკასიის დამაკავშირებელი გზა ჯერ-ჯერობით არ არსებობს. საზღვრის გადაკვეთა შესაძლებელია მხოლოდ საცალფეხო გადასასვლელებით. საბჭოთა პერიოდში საქართველო რუსეთის ფედერაციას უკავშირდებოდა კავკასიის ქედის პერიმეტრზე დაღესტნის რესპუბლიკასთან საჭაპანე ტრანსპორტისათვის გამოსაყენებელი 6 გადასასვლე-

1 კვახაძე ა., დასახ. ნაშრომი.

ლით. გამოჩაყლის წარმოადგენდა ბეჟთა-ახალსოფლის მონაკვეთი, რომლითაც მაღალი გამავლობის ტექნიკა გადაადგილებოდა.¹ დასახლების ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წარსულიდან, სოფელთა განლაგების ხასიათიდან, მათი ხალხმრავლობის დონიდან და მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობიდან გამომდინარე, საქართველო-რსფსრ 15 კმ სიგანის საზღვრისპირა ზოლში ჯ. კეკელია გამოჰყოფს 9 განსახლების უბანს, საიდანაც ჩვენ საკვლევ ზონას ესადაგება – შატილი-ომალოს (ნაწილობრივ) და ნაფარეული-შილდის უბნები.² მკვლევრის დახასიათებით, შატილი-ომალოს განსახლების უბანი მაღალი მთებითაა შემოფარგლული და მოიცავს მდ. ასას ზემო წელს, მდინარეების არდუნის, ანდაქის, თუშეთისა და პირიქითა ალაზნის ხეობებს 15 დასახლებული პუნქტით. ეროვნული შემადგენლობის მიხედვით, აქ მხოლოდ ქართველი მოსახლეობაა წარმოდგენილი. ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მეცხოველეობაა (მეცხვარეობა). ნაფარეული-შილდის განსახლების უბანი მოიცავს მდ. ალაზნის მარცხენა ნაპირსა და კავკასიონის ქედს შორის მოქცეულ ტერიტორიას. ის ყველაზე მჭიდროდაა დასახლებული. ხალხმრავლობის თვალსაზრისით, აქ წარმოდგენილია პატარა, საშუალო და მსხვილი დასახლებული პუნქტები.³ დღეისათვის სწორედ ამ უბანზეა ის 3 სოფელი, სადაც დაღესტნელი ხალხი (ავარელები) ცხოვრობს.

თუშეთ-დაღესტნის სასაზღვრო მონაკვეთი დაღესტნის რესპუბლიკის დიდოელებით დასახლებულ წუნთის რაიონს ესაზღვრება. ამ ტერიტორიაზე დღემდე გადაუჭრელია ჭანჭახოვანის ხეობაში ისტორიულად თუშეთის კუთვნილი სოფლების – ჭეროსა და ინწუხის კანონიერი კუთვნილების საკითხი. გადმოცემით, ეს სოფლები მე-19 საუკუნეში დაცლილა. საქართველოს ოფიციალური, მოქმედი რუკებით, ჭერო და ინწუხი საქართველოს

1 მ. არეშიძე, საქართველო-რუსეთის საზღვარი - არსებული მდგომარეობა და საფრთხეები, კრებ. საქართველო-2009, ომისშემდგომი გამოწვევები და პერსპექტივები, თბ. 2010, გვ.40.

2 ჯ. კეკელია. საქართველოს ტერიტორია და საზღვრები, თბ. 2006 წ, გვ.79.

3 ჯ.კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ.82.

სახელმწიფოდ შემადგენლობაშია. მაგრამ, რადგან საქართველო-რუსეთის სახელმწიფო საზღვრის დელიმიტაციის პროცესი დასრულებული არ არის, დღეს ეს მონაკვეთი შეუთანხმებელია.¹ როგორც თ. ლეკაიძე შენიშნავს, საბჭოთა ხელისუფლების არასწორმა, ხშირად მიზანმიმართული პოლიტიკის შედეგად წარმოებულმა მიგრაციულმა პროცესებმა თუშეთის ტერიტორია მოსახლეობის გარეშე დატოვა, რამაც შექმნა მისი საზღვრისპირა ნაწილის დაკარგვის საფრთხე.²

ს. მაკალათიას მიერ შედგენილ თუშეთის სოფლების ჩამონათვალში ჭერო და ინწუხი სიაში არ არის შეტანილი, თუმცა ნახსენებია თუშეთიდან ლეკეთში გადამავალი გზა, რომელიც სოფ. დიკლოდან და ჭერო-ხუშეთით დაღესტანში ჩადის.³ როგორც ჩანს, იმ პერიოდისათვის აქ თუშები უკვე აღარ ცხოვრობდნენ. ომალოდან სოფელ შენაქოზე გამავალი 14 კილომეტრიანი სამანქანო გზა დიკლოში მთავრდება. მისგან 2 კილომეტრში ძველი დიკლოს ნასოფლარია, საიდანაც 4-6 კილომეტრში, ძველი დიკლოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ჭერო და ინწუხი მდებარეობს. აქედან გადასასვლელი სარმაღელის უღელტეხილზე ზღვის დონიდან 2600 მეტრზე გადის. დაღესტნის რესპუბლიკის მხრიდან პირველი სოფელი, ხუშეთი, ინწუხიდან დაახლოებით 3.5 კილომეტრშია.⁴

ინფორმაციას სადავო ტერიტორიასთან დაკავშირებით ვხვდებით როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში, ასევე ბეჭდურ და სოციალურ მედიაში, ფოლკლორსა და ეთნოგრაფიულ ჩანაწერებში.

ეთნოგრაფ ნუგზარ იდოიძის ინფორმაციით, „ჭერო და ინწუხი თუშეთის ტერიტორიაა, მაგრამ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან იქ თუშები აღარ ცხოვრობენ. ესენი დიკლოსგან მოწყვეტილი სო-

1 ნ.ჯალაბაძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

2 ლეკაიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ.151.

3 ს.მაკალათია, თუშეთი, თბილისი 1933, გვ.17.

4 მთივლიშვილი გ., როდის და როგორ მოექცა თუშეთში ჭერო და ინწუხი რუსეთის კონტროლქვეშ. 2018, ხელმისაწვდომია:<https://mtisambebi.ge/news/people/item/792-rodish-da-rogor-moeqza-tushetshi-cheroda-inxuxirusetis-kontrolqvesh>, მონახულებულია 29.11.2025.

ფლებია, ძალიან რთული ჩასასვლელია და, როდესაც დაღესტნელებისგან შეწუხება ხდებოდა, ჩვენმა ხალხმა იძულებით დატოვა ეს ტერიტორია, დიღლოში გადმოვიდა საცხოვრებლად და იქედან ამოიტანა ნაყოფიერების სალოცავის, მეცებას, ნიში. მიტოვებულ სოფლებში მოსაზღვრე ხუშეთიდან ლეკები გადმოსახლდნენ. ინწუხის ჭალა, სოფლიდან ქვემოთ, მთელ თუშეთში ყველაზე დაბალი ადგილია. იქ ისეთი ხეები ხარობს და ისეთი ხილი მოდის, რომელიც თუშეთში სხვაგან არსად არის. ნავენახარიც კი ჰქვია ერთ-ერთ ადგილს; აქ, სავარაუდოდ, ვენახიც იყო. ძალიან მოსავლიანი მიწა...ჭროდან რომ გადმა ინწუხისკენ გავდივართ, იქ კლდეში გაჭრილ გზაში არის გალავანი და იქ არის კარები, რომელიც ადრე იკეტებოდა და ეს კარები იკეტებოდა დასავლეთის მხრიდან. დაღესტნისა და საქართველოს საზღვარზე, სარმაღელის უღელტეხილზე, სასაზღვრო ნიშანი იყო ჩასმული. იქვე იყო ამოთხრილი სასაზღვრო ორმოც, სადაც ნახშირი იყო ჩაყრილი.¹ მერე, როცა საზღვრის დელიმიტაციის პროცესი დაიწყო, ეს ნიშანი გაქრა, ორმომაც ჭეშოცკენ გადმოიწია.”²

„საზღვარი ქედზე გადმოწიეს. ხევი მთლიანად წაიღეს. დიდო-ეთი ისტორიულად შემოდიოდა საქართველოს შემადგენლობაში; საბჭოთა საზღვრებით, ეს ორი სოფელი საქართველოს ტერიტორიაზე იყო. დღესაც ჩვენად არის აღიარებული, მაგრამ წაღებული აქვთ, ვერ ჩავდივართ. ჭეშოში სულ ორი კაცი ცხოვრობდა, ლეკები. საბჭოთა დროსაც ლეკები იყვნენ მანდ შემოსულები. მაგრამ გასათვალისწინებელია ის, რომ დიდო როცა კვდებოდა, მანდ არ ასავლავებდნენ, ურჯულოთა მიწა არისო და იქით, დაღესტანში გადაჰყავდათ მკვდარი. ჩვენი საფლავები არის ჭეშოში, ხატ-სალოცავებიც არის. ინწუხში თუშური სახლებია და ჭეშოშიც თუშური სახლებია ორფერდა სახურავებით. ბანიანი სახლები კი არ არის. ჭეშოსა და

1 სამანის მოწყობისას, ორმოს ძირში დაფშვნილ ნახშირს ჩაყრიდნენ; თუ სამანი მოიშლებოდა – ნახშირის კვალი მაინც რჩებოდა და მიჯნის მიგნება ადვილი იყო.

2 ნ. ჯალაბაძე, ქართველ მთიელთა და მათ მეზობელ კავკასიელთა ურთიერთობის ზოგიერთი ასპექტი საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ სასაზღვრო ზოლში (ფოლკლორული მონაცემების მიხედვით), კვკ XIII, გვ. 185. <https://www.youtube.com/watch?v=Q6wZq4QynHE>.

ინწუხის იქით ისტორიული საზღვარი თუშებსა და დიდოებს შორის სარმატელის უღელტეხილი იყო ბუნებრივი საზღვარი, მაგის იქით უკვე დიდოელები არიან. ეგ არის, დიდოელებს ასწავლეს ვირეშმაკობა – ორმო ქვემოთ ამოათხრევინეს, ნახშირი ჩაყარეს და იქ არის საზღვარიო გაიძახიან. სოფლის თავზე კოშკები რომ არის, კესელოს ციხე, 2300 მეტრზეა სიმაღლით. კესი თუშურ კილოზე ყველაზე მაღალს ნიშნავს “(საველე მასალა, ომალო 2024).

შენაქოელი რესპონდენტის თქმით: „ჩემ ხსოვნაში ჭეროში და ინწუხში თუშები ცხოვრობდნენ, მერე ამოვიდნენ ზემოთ. მაგის მაღლა გადასასვლელია – სარმატელე. სარმატელის ქედზე მაღლა გალავანია, სათოფეები ჰქონდა გაკეთებული. ის იყო საზღვარი. საზღვარზე იყო კედლები გავლებული. სათოფეები დიდოელებისკენ ჰქონდა გაკეთებული. იმ მთის ძირში, დაბლა, ალაზნის მიდის; და ალაზნის რომ გახვალ, გაღმა სოფელია, ბოსლებია. ალაზნის გაღმა ნავენახრის ჭალას ეძახიან. ადრე ალბათ იყო ვენახები, აბა რატო დაუძახებდნენ ნავენახარს? თვითონ ლეკებმა მითხრეს, აქ თქვენი და ჩვენი საზღვარია, ორმოა დიდი, ნახშირი ყრია. ნახშირი არ ღვება და საზღვარია, რა. მე თვითონ ნახშირი არ მინახავს, მაგრამ ნიშანი ორმოზე მინახია. მაღლა იყო რკინა ჩარჭმული, საზღვრის ნიშნად. მერე, არეულობა რომ მოხდა, მოტეხეს და მოანგრიეს. რაღაც წარწერა იყო რკინაზე. წარწერა რუსული იყო. იმ არეულობის დროს ვიყავი და გამონგრეული იყო ის რკინის სადგამი, ადარ არის ის რკინა. მოშალეს საზღვარი, ალბათ იმიტომ, რომ წაეღოთ ჭერო და ინწუხის ტერიტორია; მერე ნეიტრალური გახადეს ჭერო და ინწუხი, იმათ კი უშვებენ, მაგრამ ჩვენ, არა. ახალ საზღვრად ასე დადეს. მანამდე ჩვენს ადგილებს თვითონ ვიცავდით, მორიგეობა დავაწესეთ, ჩვენი ცხენებით მივდიოდით“ (საველე მასალა, სოფ. მენაქო 2024).

რესპონდენტის მიერ მოტანილი ფაქტი, რომ დიდოელები თავიანთ მიცვალებულს ურჯულოთა მიწაზე არ ასაფლავებდნენ, მრავლისმთქმელია. მიცვალებულის წინაპართა მიწაზე, მამა-პაპის საფლავების გვერდით დაკრძალვის ტრადიცია საყოველთაო მოვლენა კავკასიელ ხალხთა ყოფაში (და არამართო). მართალია,

თანამედროვე სამყაროში მიმდინარე მასშტაბურმა მიგრაციებმა და გლობალიზაციის ტენდენციებმა ერთგვარად შეცვალა ტრადიციული ყოფის რიგი ელემენტი, მაგრამ აღნიშნული წესი შეძლებისდაგვარად მაინც დაცულია ტრადიციულ საზოგადოებებში. მაგალითად, 2008 წელს, ეთნოლოგთა ჯგუფმა ანალოგიური ვითარება დააფიქსირა თეთრიწყაროს რაიონის სოფელ სამღერეთში მიხილოდან მიგრირებულ აზერბაიჯანელებში. ისინიც თავიანთ მიცვალებულს სამღერეთიდან მიხილოში მიასვენებდნენ და იქ კრძალავდნენ. დიდოელების შემთხვევაშიც ზემოხსენებული წესი იმის მანიშნებელია, რომ მიწა, რომელსაც იჩემებენ, მათი მშობლიური არაა და, შესაბამისად, სადავო ტერიტორია თუშებს ეკუთვნით.

სოფელ შენაქოში მოპოვებული მასალით: „ჭერო საქართველოსია, თუშეთისაა. რუსებმა მოიტანეს ახალი რუკა, რომელზეც საზღვარი გადიოდა დიკლოზე, სადაც ახლა არიან. ჩვენი წარმოდგენლები ხვდებიან, ედავებიან რომ ჩვენია, ისინი ამბობენ – არა ჩვენიაო...ლეკი იყო, ერთი, დავუძახე, თქვენთან რომ ვინმე მოვვლება რატომ მიგყავთ დასაკრძალად დიდოში-მეთქი? –კაცო, შენ ხომ იცი, ჩვენი კაცი ქრისტიანულ მიწაზე როგორ შეიძლებაო? – მე კი ვიცი და ამათ გააგებინე მეთქი. მე ვუთხარი, ეს კაცი დაბლა სოფელში დაიბადა, მანდ გაიზარდა, ცოლ-შვილით მანდ ცხოვრობს და მაგისი მიწა რომ იყოს, გიჟია, 15 კილომეტრი მკვდარი მხარზე გადებული ატაროს და იქ დაკრძალოს, აქ ვერ დაკრძალავდა-მეთქი? გაჩუბდნენ და გადაინაცვლეს მთის იქით, მაგრამ გამოაცხადეს ნეიტრალურად ეს ზონა. 1500 ჰექტარია, რაც მაგათ აქვთ ჩვენი. ეგენი ჩამოდიან, ჩვენები ვერ ჩადიან და რანაირი ნეიტრალურია?! ერთი 4000 ჰექტრამდე ყადორის პერევალი სადაც არის, კახეთიდან რომელიც გადმოდის, მთელი ეს ფერდობები უკვე მაგათ ხელშია! ინწუხში და ჭეროში ბოლოს თუშები ცხოვრობდნენ შამილის დროს. მერე ამოსახლდნენ დიკლოში და ის ადგილები ავტომატურად დაიკავეს დიდოებმა. დიდოებს იქით ძალიან უჭირდათ, არ ჰქონდათ სათიბი, რასაც მოთიბავდნენ ბალახს, ხომ იცოდნენ სულზე რამდენი სჭირდებოდათ, დანარჩენი საქონელი

აქეთ მოჰყავდათ და ყიდიდნენ. მაშინ საბჭოთა კავშირი იყო, ვინ ეტყოდა უარს, უთხრეს თუშები მაინც მიდიან და მათ ადგილებს დაეცხოვრდებიოთ, და დაიკავეს“(საველე მასალა, სოფ.შენაქო 2024).

დიკლოელი რესპონდენტის თქმითაც: „ჭრო საქართველოსია, ჩვენ გვეუთვნოდა, მაგრამ მიუდგომელია. ძალიან თავდადმართია, ვირების მეტი ვერავინ ჩადის. დაბლა უნდა ჩახვიდე ალაზნისპირზე, მერე უნდა ახვიდე. იქა ვხნავდით, ვთესდით; რაც ითესებოდა, იმას იქ ხომ ვერ დატოვებდა კაცი?! დიდოები წაიღებდნენ და ისინი მოიხმარდნენ, რა თქმა უნდა. ზურგით ჩამოგვექონდა, აქეთ გადმოტანა ძალიან ძნელი იყო. თუშებმა ვერ შეძლეს ნაშრომის მოხმარება და გაანებეს თავი. ახლა ის ჭრო ნეიტრალურ ზონად არის გამოცხადებული. მანდ თბილი ადგილია, სათიბეებია, ზამთრობით გადმოდიან დიდოები, თურმე, ერთი ორი კომლი ცხოვრობს ზამთრობითო; ჩვენებს გადასვლა არ შეუძლიათ, საზღვარი მაგ მაღალ მთაზე გადის. რაც რუსეთს გამოვეყავით, იმის შემდეგ ვეღარ გადადიან ჩვენები. იქ ჩვენი სალოცავებია; ერთი სალოცავი ამ გორზეა – ფიჭუნი და ერთიც იქით, საქონლის სალოცავი – მეცებას ეძახიან. პირველად რომ გამოვეყავით რუსეთს და იქ სათლის დასანთებად გაველით, სამხედროები გამოგვყვნენ. იქიდან გვიყურებდნენ ისინი, თითქოს განგაში იყო, პროექტორებს ანათებდნენ. ახლა იმ გორის უკან ჩვენ არ გვიშვებენ და თვითონ კიდე გადმოდიან. პირველ ხანებში ძალიან ანათებდნენ პროექტორებს იმ მაღალ მთაზე, ეხლა აღარ, მაგრამ უფლება აღარ გვაქვს რომ გადავიდეთ. დიდოები აღრეც ცხოვრობდნენ ჭროში და ინწუხში ცხრა თუ ათი კომლი ცხოვრობდა. მგონი, სტალინის დროს გადაასახლეს მანდედან. ეხლა ამბობენ ლეკები, და რუსებიც მაგათ ემხრობიან, ეგერ ალაზანი რომ ჩამოდის, იმის აქეთ ჩვენი ადგილიაო“(საველე მასალა, სოფ. დიკლო 2024).

საარქივო დოკუმენტების მიხედვით, 1958-1961 წლებში იყო მცდელობა ცვლილებები შეეტანათ საქართველოსა და დაღესტნის საზღვრებში; ეს ემყარებოდა დაღესტნელების პრეტენზიას, თითქოსდა, 1945 წელს საბჭოთა ხელისუფლების მიერ მიღებული

არასწორი გადაწყვეტილებების შედეგად, მათი საზღვრის მიღმა დარჩა სოფელი ჭერო და მიმდებარე ტერიტორია. ვ. ფ. კომაროვის¹ 1959 წლის წერილიდან ირკვევა, რომ საქართველოს დაღესტნისათვის უნდა დაეთმო თუშეთის დაახლოებით 40 კმ² ტერიტორია, რადგან დაღესტნის ასსრ-ს ვუმადის რაიონის ხუშეთის სასოფლო საბჭო ტრადიციულად მომსახურეობას უწევდა სოფ. ჭეროს და მის ირგვლივ მდებარე სოფლებს და ხუშეთის კოლმეურნეობის ბრიგადაც სოფ. ჭეროში მდებარეობდა. დაღესტნელებმა საქართველოს მთავრობისგან უარი მიიღეს. სტავროპოლის მხარის შსს სახელმწიფო გეოდეზიური მეთვალყურეობის განყოფილება ცდილობდა, მოლაპარაკების გზით თუშეთის ვრცელი ტერიტორია დაღესტანს გადასცემოდა, ხოლო საქართველოს მხარე თუშეთ-დაღესტანს შორის არსებული საზღვრის უტყუარობის დასადგენად იყენებდა რესპუბლიკებს შორის ოფიციალურად აღიარებული რუკებს. საქართველოსა და რუსეთს შორის საზღვრად 1949 წელს აღიარებულია 1894 – 1897 წლების რუსეთის იმპერიის ტოპოგრაფიულ რუკაზე დადგენილი საზღვარი, სადაც სადავო სოფლები საქართველოს ეკუთვნის.²

თუშეთის ნაწილის გასხვების შესახებ გადაწყვეტილება საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მაშინდელ პირველ მდივანსა და მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარეს – ნიკიტა ხრუშჩოვს ეკუთვნოდა. თუშეთის მიწის სანაცვლოდ, დაღესტანი თმობდა საძოვრებს კავკასიონის ქედის გადაღმა ყვარლის რაიონის საპირისპიროდ; თუშეთის აღნიშნული ტერიტორიის შენარჩუნება კი საქართველოს კომპარტიის პირველი მდივნის, ვასილ მჟავანაძის სახელს უკავშირდება. ვ.მჟავანაძის ქალიშვილი იგონებს: „1957 წელს რასულ გამზატოვი ხრუშჩოვს შეხვდა და იმ მოტივით, რომ დაღესტანში თითქოს საძოვრების ნაკლებობა იყო, ადგილობრივი მეცხოვე-

1 სტავროპოლის მხარის შინაგან საქმეთა სამმართველოს სახელმწიფო გეოდეზიური მეთვალყურეობის განყოფილების უფროსი.

2 ლეკაიძე თ., თუშეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობა XX საუკუნის 20-80-იან წლებში, სადოქტორო დისერტაცია, თბილისი 2024, გვ 141.

ლუგებისთვის თუშეთის ნაკლებად დასახლებული სოფლების გადაცემა „სთხოვა“. ხრუშჩოვმა მამას დაურეკა და ცნობილი პოეტის „უწყინარი ჩანაფიქრის“ აღსრულება მოსთხოვა. მამაჩემი, ხრუშჩოვს ვითარების შესწავლას დაჰპირდა, თუმცა კარგად მიხვდა, რაც ხდებოდა და თუშეთში დაუყოვნებლივ გაემგზავრა. ამ „ექსპედიციის“ მონაწილეები ჯავახიშვილი და ინაურიც იყვნენ.¹ ჩემთვის ასევე ცნობილია, რომ დელეგაცია, თუშეთში უგზოობის გამო, ახმეტიდან ცხენებით გადავიდა. მამაჩემი მერე იხსენებდა, რომ თუშეთის სახით, საოცრება ნახა, თუმცა ეს რეგიონი ნაკლებად დასახლებული იყო... რაღაც უნდა ედონათ... თუშეთი რომ არ დაკარგულიყო, სწრაფი მოქმედება იყო საჭირო და აუცილებელი ზომების მიღებაც დაიგეგმა. რამდენიმე დღეში, თუშეთის სოფლებში გენერატორები ჩაიტანეს და სახლებთან ერთად, კომუნიკაცია გაანათეს. ამით იმიტაცია შეიქმნა, რომ თუშეთი არც ისე დაუსახლებელი იყო, როგორც დაღესტნელმა პოეტმა აღწერა...ამ ხრიკიდან დიდი დრო არ იყო გასული, რომ მამამ ხრუშჩოვს დაურეკა და თუშეთის სოფლების „მჭიდრო“ დასახლებების შესახებ უამბო... ამის შემდეგ, რუსებმა თუშეთის თავზე, დამით ორჯერ გადააფრინეს თვითმფრინავი, გადამოწმეს, რამდენად განათებული და დასახლებული იყო საქართველოს ეს ულამაზესი რეგიონი. აი, ასე დარჩა თუშეთი საქართველოს შემადგენლობაში.“² ამ ყოველივეს მოჰყვა მთავრობის დადგენილება თუშეთში კოლმეურნეობის აღდგენის შესახებ, რათა საკავშირო ხელისუფლებისთვის დაემტკიცებინათ, თუშეთი არ დაცლილა, იქ ცხოვრება გრძელდებოდ.³ მართალია, საქართველოს მაშინდელმა მთავრობამ თუშეთის ნაწილი გასხვისებას გადაარჩინა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ ტერიტორიების იგვლივ საკითხი დღემდე ღიად რჩება.

ამბავს, თუ როგორ გადაარჩინა თუშეთი დაღესტანთან მი-

- 1 გივი ჯავახიშვილი — მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარე; ალექსი ინაური — სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტის თავმჯდომარე.
- 2 . ლონდარიძე მ., როგორ გადაარჩინა ვასილ მჟავანაძემ თუშეთი რუსეთთან მიერთებას? – ინტერვიუ მჟავანაძის შვილთან, მედიაპოლიტიკის „კვირა“ 2023, ხელმისაწვდომია: <https://kvira.ge/871520>
- 3 გამცემლიძე დ., საქართველო-დაღესტნის საზღვარზე ვითარება იძაბება, 1998: ხელმისაწვდომია: <https://experti.ge>

ერთებას ვასილ მჟავანაძემ და როგორ დააყენეს გენერატორები თუშეთის სოფლებში, ხშირად მოისმენთ დღეს თუში მთხრობლებისგანაც.

მჟავანაძის სახელთან არის დაკავშირებული თუშეთში ხე-ტყის უკონტროლო ჭრის შეჩერებაც, რასაც დადესტნის მხარე ინტენსიურად ახორციელებდა წლების განმავლობაში: „*აი, ზევით რაც ფერდობებია, სულ მჟავანაძის გადარჩენილია; რესპუბლიკათა-მორის ხელშეკრულება იყო, რომ გაჰქონდათ ტყე დადესტანში. სამი ბრიგადა მუშაობდა, ერთი ჭრიდა, მეორე მაღლიდან დააცურებდა, მესამე წყალში ყრიდა და გაუშვებდა. კონტროლი არ იყო! დაუშვით, უნდა მოეჭრათ ათასი ხე, ჭრიდნენ ორიათასს. 1964 წელს მჟავანაძე ამოვიდა. იკითხა ეს ტყე ვინ გააშენაო, არავინ, თავისით ამოვიდა და ცოტა ხანში აღარ გვექნება, ნახეთ როგორ შეთხელდაო – უპასუხეს– დადესტანს მიაქვს სულო. მე არ ვიცოდი ამხელა სიმდიდრის პატრონი თუ ვიყავით, მე წავალ და ერთი კვირის შემდეგ მანდ კაცი აღარ იქნებაო. დრო მოვა, აქ სამანქანო გზაც შემოვა და ამ ტყეს ჩვენივე ხალხი მოიხმარსო. აღარც ამოსულან, წავიდა სამივე ბრიგადა.*“ (საველე მასალა შენაქო, 2024).

1983 წელს, ჭეროსა და ინწუხში თუშების დაბრუნების მიზნით, რუსულ მხარესთან მიმდინარეობდა მოლაპარაკება; თუშეთის საბჭოთა მეურნეობის მაშინდელი დირექტორის, ტ. იჭირაულის ინიციატივით ზაფხულში გაგზავნეს მწყემსები საქონლით. „*მთელი სეზონი იქ იყვნენ. ლეკები მაშინაც ცხოვრობდნენ, ჩვენ სოფლებს სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულებით იყენებდნენ. თუშებსა და ლეკებს კონფლიქტი არ ჰქონიათ, მაგრამ ძალიან რთულია იქ ცხოვრება. ისეთი საცაღოფეხო ბილიკებია, ხურჩინაკიდებულ ცხენს ჩასვლა უჭირს. ჩვენი მწყემსები არ დარჩნენ და უკან დაბრუნდნენ*“.¹

სადავო სასაზღვრო ზოლზე 1993-1995 წლებში მორიგეობით პატრულირებდნენ რუსი და ქართველი მესაზღვრეები, თუმცა 1996 წლიდან ქართული მხარე აქტიურად აღარ იყო ჩართული. ამ მონაკვეთთან დაკავშირებულ საკითხებზე საუბარია დ. გამცემლი-

1 <https://www.youtube.com/watch?v=Q6wZq4QynHE> .

ძის 1998 წლის პუბლიკაციაში; ავტორი აღნიშნავს, რომ დავის ობიექტია დაღესტან-საქართველოს საზღვარზე მდებარე მთა დიკლო; უფრო სწორად, სადავოა, რომელ ხეობაზე გაივლის საზღვარი, რის შედეგადაც, საქართველო შეინარჩუნებს ან დაკარგავს რამდენიმე ათეულ კვადრატულ კილომეტრს. ნათქვამია, რომ ქართველი მესაზღვრეების ადგილზე ყოფნის მიუხედავად, „თუშეთში დაღესტნელები...სულ უფრო თავხედურად და გამომწვევად იქცევიან: იჭრებიან დაცარიელებულ ქართულ სოფლებში, იკავენ სახლებს, გადმოჰყავთ საქონელი და თქვენ წარმოიდგინეთ, სკოლებსაც კი ხსნიან - რუსეთის განათლების სამინისტროს დაქვემდებარებაში. ეს უკვე, ფაქტობრივად, ტერიტორიის ანექსიად შეიძლება ჩაითვალოს.“ პუბლიკაციის ავტორი წერს, რომ დაღესტნელები (დიდოელები) სარგებლობდნენ თუშეთში მოსახლეობის უკიდურესად შემცირებით; ვითარებას ხელს უწყობდა ისიც, რომ რუსეთ-საქართველოს საზღვრის დელიმიტაციისა და დემარკაციის ორმხრივ კომისიას მუშაობა ჯერ არ ჰქონდა დასრულებული. წერილში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ რუსეთი შეეცდება დააკმაყოფილოს დაღესტნელთა ამბიციის საქართველოს ტერიტორიის ხარჯზე და, თუ მიგრაციული პროცესები არ შეჩერდა, საქართველო ამ მხარეს ადრე თუ გვიან დაკარგავს; ასევე ავტორი ახსენებს ე.წ. მოსკოვის ცნობილ «კრაზნათა ბუდეში» (მიკლუხო-მაკლაის სახელობის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში) უკვე დამუშავებულ და ჩუმ-ჩუმად შემოპარებულ «ახალ თემას» - წოვა-თუშების არაქართული და ჩეჩნური წარმოშობის შესახებ და შიშობს, ის საქართველოს დამანგრეველ კიდევ ერთ ნაღმად არ იქცეს. იგი ვარაუდობს, რომ რუსი მესაზღვრეების ინტერესებში შედიოდა აგრეთვე «თუშური სეპარატიზმის» გაღვივების და „ეთნოგრაფიული დივერსიის“ მოწყობის შესაძლებლობის გამორკვევაც.¹ აღნიშნულ წერილში სოფლები დასახელებული არაა, მაგრამ რეალურად საუბარია ჭეროსა და ინწუხზე. რაც შეეხება ამ სოფლებში რუსეთის განათლების სამინისტროს დაქვემდებარებული სკოლების გახსნას, ამ ინფორმაციის სანდოობა საეჭვოა.

1 გამცემლიძე დ., დასახ. ნაშრომი.

ზემოხსენებულ სოფლებზეა საუბარი ა. ასლანიშვილის 1998 წლის პუბლიკაციაში: „დაღესტნის საზღვართან, აქეთ, ჩვენს მხარეს, ორი სოფელი: ჭრო და ინწუხი დიდოელებით (ცეხებით) არის დასახლებული. პატარა სოფლებია, ორივეში სულ 7 კომლი ცხოვრობს, 35-40 სული, ოღონდ, თუშებივით სეზონურად კი არა, ფეხმოუცვლელად. ეს ადგილი საბჭოთა არმიის გენერალური მტაბის 80-იანი წლების რუკაზეც საქართველოს ტერიტორიად არის აღნუსხული, ოღონდ სოფლები დაფიქსირებულია, როგორც არასაცხოვრებელი. იქვე ახლოს კლდეზე 1920 წელს ჩაქედებული ნიშნულიც არის, აქ საქართველოს საზღვარიანო. 1952 წლამდე ამ სოფლებში დიკლოს კოლმეურნეობას ედგა საქონელი, ზაფხულობით დიდოელები უვლიდნენ. დიკლოს კოლმეურნეობა ქვემო ალვანმა ჩაყლაპა და იქაურობა მიადგეს თუშებმა. დიდოელები კი მომძლავრდნენ და აი, ეს საქართველოს ტერიტორია და საზღვარი დღეს სადაოდ არის ქვეული.“¹

პუბლიკაციიდან ვიგებთ, რომ ა.ასლანიშვილის თუშეთში ყოფნის დროს, მოსახლეობის ლოკალური აღწერა მიმდინარეობდა. საქართველოში მოსახლეობის საყოველთაო აღწერა უნდა ჩატარებულიყო 1999 წლის იანვარში, მაგრამ ქვეყნის მაღალმთიან და მიუდგომელ დასახლებებში კანონმდებლობით დასაშვები იყო საყოველთაო აღწერამდე, პროცედურისთვის შესაბამის სეზონზე, მოსახლეობის წინასწარი ლოკალური აღწერა; ასე იყო ომალოს თემის საკრებულოშიც, სადაც 10 სოფელი შედიოდა. საორჭოფო ვითარების გამო, სააღმწერო კომისიას თავი შეუკავებია ჭრო-ინწუხში შესვლაზე. ა.ასლანიშვილი წერს: „მართალია, თუშეთის ბევრი სოფელივით, როგორც *нежилой* (დაუსახლებელი), ესენიც არ არის შეტანილი ომალოს თემის საკრებულოს ოფიციალურად რეგისტრირებულ სოფელთა ნუსხაში, მაგრამ ჭრო-ინწუხი, ყველას ჯიბრზე, სწორედ რომ *жилой* (დასახლებული), სოფლებია და ბატონ თეიმურაზ ბერიძეს (სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტის მაშინდელი თავმჯდომარე – ნ.ჯ.)

1 ასლანიშვილი ა., თუშეთი მეტია, ვიდრე ცხვარი და დოღარი, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა¹ 252, თბილისი 1998, გვ.6.

დაუცადეს და რაკი წინდაწინვე იცოდნენ, უნდა ჩასულიყო, იმ სოფლების ხელისუფლების წარმომადგენელი, დიდოელი მაქსუმა დაახვედრეს, რომელსაც ცხენით ომალომდე მთელი დღე ევლო კლდე-დრეში (ჭერო-ინწუხამდე რაიმე გზის ნასახიც არ არის, საცალოფებო ბილიკის გარდა). ყოჩაღმა მაქსუმამ თავისი პირადობის მოწმობა (უმაღლეს დონეზე დამზადებული, ფერადსურათიჩაკრული) დააძრო, სადაც დაღესტნის ხელისუფლების სახელით გაცხადებული იყო, მაქსუმ ესა და ეს რსფსრ დაღესტნის ასსრ ხუშეთის თემის საკრებულოს სოფლების - ჭეროსა და ინწუხის ადმინისტრაციის ხელმძღვანელიაო. მაქსუმასთან დავას რა აზრი ჰქონდა! – მე, კი ბატონოო...მაგრამ „ზევით“ გაარჯვით ეგ ამბავი, მანამდე კი აღწერაზე ნუ მოხვალთ, ემანდ ხალხი არ ამიბუნტოთო, - იბოდიშებდა და თან იკოხებოდა, - ეტო ნაშა ზემლიაო. ბატონმა თეიმურაზმა ყველაზე ოპტიმალურ გამოსავალს მიაგნო და ასეც გადაწყდა“ თვითონ მაქსუმა მამასახლისი ამოიწერდა ამ სოფლების მცხოვრებთა გვარ-სახელს, დაბადების თარიღებს და შინამეურნეობის წევრთა საქმიანობას და ომალოში აგროტურისტული ფირმა“ თუშეთის“ დირექტორს – სერგო სულაკაურს ჩააბარებდა.¹

2003 წელს ქართველ და რუს მესაზღვრეებს შორის გაიმართა სასაზღვრო წარმომადგენლობითი შეხვედრა; შედგა შეთანხმება, რომლის მიხედვითაც ჭეროსა და ინწუხის მიმდებარე ტერიტორიების დაცვა უნდა მომხდარიყო ერთობლივად, ქართველი და რუსი მესაზღვრეების მიერ, 10-10 დღიანი მონაცვლეობით.

მთხრობლის თქმით: „2003-მდე ვაკონტროლებდით ჭეროს და ინწუხის ტერიტორიას, ორიათას სამის შემდეგ რუსები ჩადგნენ. დიდოელებს ჭეროს დაბლა ამოუთხრიათ და იქ ჩაუყრიათ ნახშირი საზღვრად, ანუ, გადმოიტანეს საზღვარი“ (საველე მასალა, ომალო 2024).

2006 წელს ქართველ და რუს მესაზღვრეებს შორის მოხდა ინციდენტი, რის შემდეგაც ხელისუფლებამ მიიღო გადაწყვეტი-

1 იქვე.

ლება, რომ იქ პატრულირება აღარ განხორციელებინა.¹ „ვარდების რევოლუციის“ შემდეგ, თუშეთში, დიკლოს მთის მიმდებარე ტერიტორიაზე რუსეთმა ფაქტობრივად თვითნებურად 3 კმ-ით გადმოწია საზღვარი და მიიტაცა 24 კვ.კმ.²

2005 წელს დაღესტნის რესპუბლიკაში გამომავალ რუსულენოვან ყოველკვირეულ სოციალურ-პოლიტიკურ გაზეთ „ჩერნოვიკში“ დაიბეჭდა ჟურნალისტ მ. შახბანოვის სტატია – „ძველი ხუშეთის ახალი პრობლემები“ (*Новые проблемы старого Хушета*). ავტორის შეფასებით, საქმე ეხება ხუშეთელებისთვის ერთ-ერთ ყველაზე მწვავე პრობლემას, რომლის წინაშეც ისინი სსრკ-ს დამლის შემდეგ აღმოჩნდნენ და რის შესახებაც სოფელ ხუშეთის მთელი ჯამაათის სახელით გამოქვეყნდა წერილი რესპუბლიკურ გაზეთ „Хиакъикъат“-ში. მ.შახბანოვი წერს, რომ მიწების ნაწილი, რომლებიც უხსოვარი დროიდან ხუშეთელებსა და მათ წინაპრებს ეკუთვნოდა, საბჭოთა პერიოდში გავლებული საზღვრების წყალობით, საქართველოს შემადგენლობაში დარჩა (половина земель, испокон веков принадлежавших им и их предкам, согласно границам, проведённым в советское время, остаётся в составе Грузии). ავტორი აღნიშნავს, რომ ხუშეთის თემი, მთავარი სოფლის გარდა, მოიცავს ამ მიწებზე არსებულ რამდენიმე დასახლებას; აქგავრცელებულია დასახლების ხუტორულის სისტემა და ხუტორები ერთმანეთისგან მოშორებითაა განლაგებული. ამ დასახლებებიდან ორი - ჭერო და ინწუხი (იბცოხი) - მთლიანად, ხოლო კივონი* (კიონი) ნაწილობრივ, დღეს საქართველოს ახალი საზღვრების ფარგლებშია მოქცეული. ჭეროში სახლობს 4 კომლი, ინწუხში 7, ხოლო კივონში რამდენიმე ოჯახი. ხუშეთელები ამ მიწებს თავიანთ საკუთრებად აცხადებენ და მათი მოთხოვნის სამართლიანობას ყველა წყარო და მონაცემი ადასტურებს. შახბანოვს მაგალითად მოჰყავს გერმანელი ალპინისტისა და გეოგრაფის გოტფრიდ მერცბახერის (რომელმაც ეს ადგილები

1 ა.კვახაძე, დასახ. ნაშრომი.

2 არეშიძე მ., დასახ. ნაშრომი, გვ:41.*ამ უკანასკნელს ჩემთვის ხელმისაწვდომ ქართულ ლიტერატურასა და სათანადო მასალებში არ შევხვედრივარ.

1892 წელს მოინახულა) სამეცნიერო ნაშრომი, სადაც იგი საუბრობს ჭეროში მცხოვრები ავარების შესახებ, ხოლო ავარიისა და თუშეთის საზღვარი დაფიქსირებული აქვს ხუშეთის სოფელ ჭეროსა და თუშეთის სოფელ დიკლოს შორის; პუბლიკაციის ავტორის აზრით, ამ მიწების დაღესტნელებისადმი კუთვნილებას ადასტურებს თუშების სასაზღვრო ციხე-სიმაგრის, *ძველი გალავნის*, არსებობაც. ეს ციხე დამის გარშემო რამდენიმე ნაგებობა მთის ქედზე, ავარიისა და თუშეთის დამაკავშირებელ ერთადერთ ბილიკთან მდებარეობს, ქართულ დიკლოსა და ავარულ ჭეროს შორის; ციხე-სიმაგრე *ძველი გალავანი* ქართველთა ეთნიკურ ჯგუფს ავარიის ნუცალებისა და უნკრატლების თავდასხმებისგან იცავდა; ციხეებს კი სწორედ მიწებს შორის საზღვარზე აგებენ და არა შუაში და, შესაბამისად, ეს ციხეც დაღესტანსა და თუშეთს შორის „სასაზღვრო სამანს“ წარმოადგენს. ავტორი აღნიშნავს, რომ თუმცა დღეს ამ ტერიტორიაზე მხოლოდ 100-მდე ადამიანი ცხოვრობს, უხსოვარი დროიდან ამ მიწებზე ხუშეთელები თავიანთი ცხვრის ფარებს აძოვებდნენ, რაც მათი ერთადერთი საარსებო წყარო იყო. ორად გაყოფილი ხუშეთის თემის საუკეთესო მიწები და ტყეები ამჟამად საქართველოს მხარესაა მოქცეული, ხოლო რუსეთის მხარეს თემის ცენტრი და... შიშველი კლდეებია. ამიტომ, გზების არარსებობისა და ცივილიზაციის ყველა სხვა სიკეთის არქონასთან ერთად, სოფლის მოსახლეობა მეურნეობისთვის აუცილებელი მიწის გარეშე არის დარჩენილი.¹

ეს წერილი, როგორც ითქვა, 2005 წელს არის დაწერილი, ანუ იმ პერიოდში, როდესაც ჭეროსა და ინწუხის მიმდებარე ტერიტორიებზე ჯერ კიდევ ჩვენი მესაზღვრეები პატრულირებდნენ და რუსეთის მიერ საზღვარი თვითნებურად აქეთ ჯერ არ იყო გადმოწეული. წერილის ტექსტში საყურადღებოა ფრაზა – „*половина земель, испокон веков принадлежавших им и их предкам (ანუ დიდოელების ნ.ჯ.), согласно границам, проведённым в советское время, остаётся в составе Грузии*“; ქართული

1 Шахбанов М., Новые проблемы старого Хушета, გაზეთი, Черновик, 2005-06-10 №22.

მიწების ოდითგანვე დიდოელების კუთვნილებად გამოცხადება — ისტორიის გაყალბების დეკლარირებული მცდელობაა; ხოლო მომდევნო ფრაზიდან საპირისპირო შინაარსი გამოგვაქვს: გამოდის, რომ უხსოვარი დროიდან ხუშეთელების კუთვნილი მიწა, საბჭოთა კავშირის დროს გავლებული საზღვრების მიხედვით, საქართველოს შემადგენლობაში **რჩება**. მიწა ვერ დარჩება ქვეყნის შემადგენლობაში, თუ ის იქ არასდროს ყოფილა. თუ მიწა დარჩა საქართველოს შემადგენლობაში, ე.ი. მანამდეც საქართველოსი ყოფილა. ავტორს უპრიანი იყო ეხმარა „*მიწა აღმოჩნდა*“ (*земля оказалась*), რაც ლოგიკურად გაამართლებდა საბჭოთა პერიოდში საზღვრების არაობიექტურად გავლების გამო საქართველოს სასარგებლოდ დაღესტნელთა ტერიტორიების დაკარგვის მისეულ ვერსიას.

მსგავსი ალოგიკური მტკიცებულებებს ვხვდებით შ. ხაფიზოვისა და ს. გალბაცევის 2017 წლის მონოგრაფიაში - *ავარების ისტორიისა და ეთნოგრაფიისათვის*. წიგნში წარმოდგენილია თუშეთის ისტორიული რეგიონის დასახლებების სია (საქართველოს სსრ-სა და დაღესტნის ასსრ-ს შორის ადმინისტრაციული საზღვრის მიხედვით) და მათი ეთნიკური შემადგენლობა (ქართული დასახლებებისთვის 2002 წლის საყოველთაო აღწერის, ხოლო ავარული დასახლებებისთვის 2008 წლის ავტორ(ებ)ის საველე მონაცემების მიხედვით). თუშურ სოფლებში მოსახლეობა თითქმის 100 პროცენტით ქართულია, ჭერო, ინწუხი და კივონი მხოლოდ ავარებითაა დასახლებული. მონოგრაფიის ერთ-ერთ თავში ნაჩვენებია მოსახლეობის რაოდენობა ავარებით დასახლებულ სოფლებში: ჭეროში – 5 კომლი, სულ 15 სული, ინწუხში – 4 ოჯახი, სულ 9 სული, ხოლო კივონში – 7 ოჯახი, რომელთა საერთო რაოდენობა 16 სულს შეადგენს. ავტორები ხუშეთის თემის აღნიშნული სოფლების სახელების ეტიმოლოგიას იკვლევენ: ჭერო ავარულად *чир* – „მოხალულ მარცვალს“ ნიშნავს, შესაძლოა, შვრიის ფაფისთვის ნახევარფაბრიკატის მნიშვნელობით; ხოლო ავარული ინწუხის (*Инчух*) შესატყვისია – „წყაროსთან“; ტოპონიმ კივონის ეტიმოლოგია გაურკვეველია.

ქართველი სპეციალისტების განმარტებით, „ჭრო არის ქართული სასაზღვრო ტერმინი და ნიშნავს ადგილის დაჭრას. ასეთი ტერმინი თუშეთის მეორე მხარესაც გვხვდება, ჩეჩნეთის გადასასვლელთან. იქ სოფელი არაა, მაგრამ იქ ტრადიციულად სასაზღვრო საგუშაგო იყო; ის ამ თებულოს გადმოსასვლელს აკონტროლებდა და იჭრდა, და იმიტომ ჰქვია ჭრო. ჭრეხია ინწუხიდან ხუშეთისაკენ საზამთრო გადასასვლელი; იქაც სასაზღვრო საგუშაგოა, გადმოხურულ კლდესთან არის, ანუ ჭრ-ეხი (ეხი=კლდე)... ინწუხი იშიფრება, როგორც საწუხარი ადგილი, ეს არის მოწყვეტილი ადგილი დიკლოსგან, სადაც ძალიან რთული ჩასასვლელია.“¹

თუ ‘ჭროს’ ეტიმოლოგიის დაღესტნურ ვერსიას გავიზიარებთ, მაშინ ჩნდება კითხვა, რატომ უნდა დაერქმიათ ჩეჩნეთის საზღვართან არსებული საგუშაგოსთვის დაღესტნური სახელი ‘ჭრო’, რომელიც შვრიის ფაფისთვის მომზადებულ „მოხალულ მარცვალს“ აღნიშნავს. ამ საკითხის შესახებ საინტერესო მასალას გვაწვდის მთხრობელი:

„დაღესტანში რაღაც პრობლემა მოგვიხდა, ცხენები მოიპარეს და იქ გადავედი. დიდოელები მიხსნიან, რომ „ჭროო“ – ეს დიდოური სიტყვა არისო. ჩვენგან მოდის „ჭროო“. ანუ იმათთან უკვე ნამუშევრები იყვნენ რუსები. შეუძლებელი იყო რომ იმათ ეს ინფორმაცია ჰქონოდათ. იქ რუსების მხრიდან სასაზღვრო კომისიამ რომ წარადგინა ეს ცნობები, იქ მიაწოდეს დაღესტნელებს, რომელთაც არც კი მიუწვდებოდათ ხელი არანაირად! ისინი მიხსნიან, რომ ეს დაღესტნური სიტყვაო!“ (საველე მასალა, ომალო, 2024).

ზემოხსენებულ ნაშრომში აღნიშნულია: „რუსეთის იმპერიის კავკასიის მეფისნაცვლის მიწის მოწყობის კომისიამ, რომელიც ამ საკითხს იძიებდა, დაასკვნა, რომ მიწათმომწყობმა ჭროს მიდამო და მთა ჰაი, ადრე ხუშეთელების უპირობო საკუთრებას რომ წარმოადგენდა, სარგებლობაში გადასცა დიკლოელებსა და შენაქოელებს.“ ამას კი სრულიად ალოგიკური მტკიცებულება მოსდევს, რომ შესაბამისად, დავა ხუშეთელი ავარელების სასარგებლოდ გადაწყდა, რომელთაც ამ ტერიტორიაზე ფერმები

1 <https://www.youtube.com/watch?v=Q6wZq4QynHE>.

ჰქონდათ, თუმცა მოგვიანებით ისინი მაინც აღმოჩნდნენ ჯერ საქართველოს სსრ-ის, ხოლო შემდეგ — დამოუკიდებელი საქართველოს შემადგენლობაში.¹ ამ მონაკვეთში კიდევ ერთხელ ირღვევა მკვლევართა ლოგიკური მსჯელობის ხაზი: ჭერო და ინწუხი დასაბამიდან ხუშეთელების იყო—დავის შედეგად გადაეცა სარგებლობაში დიკლოელებსა და შენაქოელებს—დავა ხუშეთელი ავარების სასარგებლოდ გადაწყდა — მიწები საბოლოოდ საქართველოს შემადგენლობაში აღმოჩნდა.

ავტორების თქმით, საერთო ჯამში, ამ სადავო ტერიტორიაზე 2 600 ჰექტარი საძოვარი და სათიბი სავარგულია, ასევე რამდენიმე ჰექტარი სახნავი მიწა. ამ ტერიტორიას ხუშეთელები აქტიურად იყენებდნენ სსრკ-ის დამლამდე, თუმებთან რაიმე სახის კონფლიქტის გარეშე. უბრალოდ, იმ დროის ადმინისტრაციული საზღვარი საქართველოს სსრ-სა და დაღესტნის ასსრ-ს შორის გავლებული იყო ტოპოგრაფიული რუკის საფუძველზე, რეალური სივრცითი ვითარების გაუთვალისწინებლად. თუ საბჭოთა პერიოდში ეს გარემოება სირთულეებს არ იწვევდა, დღესდღეობით ის სახელმწიფოებს შორის დავის საგნად იქცა. სსრკ-ს დაშლის შემდეგ, საზღვრების არსებობის მიუხედავად, მოსახლეობას დაღესტნის დანარჩენ ნაწილთან ჰქონდა კომუნიკაცია, მაგრამ, 2003 წლის 7 მარტს სასაზღვრო კონტროლის გამკაცრების შემდეგ, ეს კონტაქტები თითქმის მთლიანად შეწყდა. ამან დამატებითი სირთულეები შეუქმნა ფერმებში მცხოვრებ ავარებს, რადგან მათგან ხუშეთის პირველ, მეტ-ნაკლებად დიდ დასახლებამდე რამდენიმე საათის სავალია სახიფათო ბილიკებით, ხოლო იქიდან ალვალის რეგიონულ ცენტრამდე - კიდევ 96 კმ. ²

1 Поземельная комиссия кавказского наместничества Российской империи, расследовавшая этот вопрос, пришла к выводу, что «урочище Черно и гора Хай, раньше принадлежавшие, хушетинцам составлявшие бесспорную собственность их, землемер отдал в использование жителям Дикло и Шенако». Соответственно спор был решен в пользу хушетских аварцев, имевших в этой местности хутора, однако позднее они все же оказались в составе Грузинской ССР, а позже - независимой Грузии.

2 Хапизов Ш.М., Галбацев С.М. К ИСТОРИИ И ЭТНОГРАФИИ АВАРЦЕВ

როგორც ზემოთ ითქვა, „ვარდების რევოლუციის“ შემდეგ, რუსეთმა თვითნებურად გადმოსწია საზღვარი და ქერო და ინწუხი რუსეთის კონტროლირებად ტერიტორიაზე მოექცა; ამდენად, ამ სოფლების მოსახლეობის მოძრაობა დაღესტნის მხარეს, არანაირად შეზღუდული არ ყოფილა და არც დაღესტნურ სამყაროსთან კონტაქტების გაწყვეტის პირობა არ არსებულა, მით უმეტეს იმ დროისთვის (2017 წ.), როდესაც ეს წიგნი გამოიცა. მსგავს პუბლიკაციებსა ან ნაშრომებში გამოიზნულად თუ უნებლიედ ისტორიული თუ რეალური ფაქტების დამახინჯება მესამე ძალას ხელსაყრელ საფუძველს უქმნის თავისი გეოპოლიტიკური გეგმების განხორციელებისთვის.

დღეს საქართველოს სასაზღვრო პოლიციის საგუშაგო, რომელიც ზამთარშიც ფუნქციონირებს, სოფელ დიკლოშია. რუსულ მხარეს სასაზღვრო საგუშაგო სარმატელის უღელტეხილზე აქვს მოწყობილი. ქეროსა და ინწუხში რუსი მესაზღვრეების პატრულირება არ შეინიშნება. აქ რუსი სამხედროები დაღესტნელებს საშვის გარეშე არ უშვებენ. ჩვენი მესაზღვრეები კი რუსეთის მხრიდან შესაძლო პროვოკაციული ქმედებების თავიდან აცილების მიზნით, საქართველოს მოქალაქეებს ძველი დიკლოს იქით საერთოდ არ ატარებენ; მაგალითად, 2017 წელს საქართველოს სასაზღვრო პოლიციამ უარი უთხრა ტურისტს ქეროსა და ინწუხში ლაშქრობაზე. სამწუხაროდ, საკითხი კვლავაც ღია და გადაუჭრელია.

ემპირიული მასალა, საისტორიო წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა საშუალებას იძლევა დაბეჯითებით ვილაპარაკოთ ამ სოფლების საქართველოსადმი კუთვნილებაზე, მით უფრო როდესაც რუსეთის იმპერიისდროინდელი და საბჭოთა პერიოდის კარტოგრაფიული მონაცემები ამას დოკუმენტურად ასაბუთებს.¹

(исследования и материалы), Махачкала 2017, გვ. 33-34

1 საბჭოთა პერიოდის ტოპოგრაფიული რუკების ნახვა შესაძლებელია: <https://za7gorami.ru/img/karty-gruzii/topo-karta-gruzii-13.html>; <https://za7gorami.ru/img/karty-gruzii/karta-tushetii-gruziya.html>.

2. ყვარლის რაიონის ხუნძები, ავარი-პახეთის გზა

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ყვარლის რაიონში დაღესტნელების კომპაქტური დასახლებებიდან არ მომდინარეობს არც სეპარატიზმის და არც ირედენტის საფრთხე, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ მესამე ძალამ, საჭიროების შემთხვევაში, ისინი თავისი პოლიტიკური ინტერესებისთვის გამოიყენოს. ქართველთა და დაღესტნელთა ურთიერთობის ასპარეზზე მსგავსი პრაქტიკა უკვე არსებობდა საბჭოთა კავშირის დროს 1930-იან, 1950-60-იან, 1990-იან წლებში, რაც საბჭოთა სისტემის დაშლის შემდეგაც მიგადაშიგ იჩენდა თავს.

„ზვიად გამსახურდიას პერიოდში“, ანუ 1980-იანი წლების ბოლოსა და 1990-იანების დასაწყისში, საქართველოში შექმნილმა პოლიტიკურმა ვითარებამ, რასაც ამაფრებდა სახელმწიფოში არეულობის მოსურნე ძალების მხრიდან არაქართული ჯგუფების მიმართ ქსენოფობიური ხასიათის პროპაგანდა და პროვოკაციული ქმედებები, ამ ჯგუფთა ნაწილი იძულებული გახდა საქართველო დაეტოვებინა. როგორც ECMI-ს (უმცირესობათა საკითხების ევროპული ცენტრი) ერთ-ერთ მონოგრაფიაში არის აღნიშნული, დამოუკიდებლობის გამოცხადების პირველ წლებს თან ახლდა ეროვნული უმცირესობების მიმართ სახელმწიფოს გაუცხოება და ქვეყნის არაქართულ მოსახლეობაში დაუცველობის შეგრძნების ინსპირირება.¹ არატიტულოვანი ეთნოსების წარმომადგენელთა ერთი ნაწილი ძირითადად რუსეთში ან თავის ისტორიულ სამშობლოში გადასახლდა. 1990-იანი წლების დასაწყისში ყვარლის რაიონში მცხოვრები ავარელების დიდი ნაწილი დაღესტანში, რუსეთის ფედერაციაში ემიგრირდა. იმ პერიოდისათვის აქ არსებული 4 ავარული სოფლიდან, თხილისწყარო სრულიად დაიცალა, სხვაგან კი ძირითადად მოხუცები დარჩნენ.

სოციალური სამართლიანობის ცენტრის ერთ-ერთ ღოკუმე-

1 ტრიერი ტ., ტურაშვილი მ., *ეკოლოგიური მიზეზებით ადგილმაცვალ პირთა განსახლება, არსებული პრობლემების გადაწყვეტა თუ ახლის შექმნა? ეკომიგრაცია საქართველოში 1981-2006 წლებში*. ECMI- მონოგრაფია, N6, აგვისტო, 2007 გვ.51.

ნტში ვკითხულობთ: „1990-იან წლებში, ავარული თემის მიმართ გაკეთებულმა შოკინისტურმა განცხადებებმა ეთნიკურ ნიადაგზე დაძაბული კონტექსტი შექმნა. უხუცესი რესპონდენტები ინტერვიუებში იხსენებენ, რომ იმ პერიოდში, ხელისუფლება, აქტიურად ცდილობდა სოფლების ავარებისგან დაცლასა და იქ ქართული ოჯახების ჩასახლებას. ამ მიზნით, მათ გარკვეულ თანხას სთავაზობდნენ და, ამასთანავე, უქმნიდნენ საცხოვრებლად რთულ პირობებსაც (სოფლების შესასვლელების ბლოკადა, სურსათის შეტანის დაუშვებლობა და ა.შ.). თივის ერთ-ერთი მცხოვრები იხსენებს: „გამსახურდიას დროს, ყველაფერი ჩაკეტილი იყო, პიკეტი იყო, მანქანაზე არ გვსვამდნენ, პური არ იყო. სოფლის შესასვლელში იდგა 20 მანქანა და არ გვიშვებდნენ. უნდა წახვიდეთო. ზოგი წავიდა. ერთხელ ახალსოფელში წავედით პურისთვის, გზაზე დაგვხვდნენ და წაგვართვეს ყველაფერი. იმ დროს ბევრი წავიდა. თხილწყარო მთლიანად გაქრა, სულ ქართველები არიან დასახლებულები ახლა იქ“.¹

ჩანთლისყურელი რესპონდენტის ცნობით: „1990-იანებში იყო ლაპარაკი ჩვენს გადასახლებაზე, გამსახურდიამ თქვა, ყველა თავის კუთხეშიო! 90-იანებში ძალიან იყო შიში. ყვირილები სულ იყო – წადით, თქვენი ადგილი იცოდეთო. იმ დროს 40 პროცენტი მაინც წავიდა აქედან, თივიდანაც და სარუსოდანაც. თხილისწყარო მთლიანი სოფელი გადასახლდა; ჩვენ დავრჩით. სახსრები არ იყო, ფული არ იყო, თორემ, წავიდოდით. იყო ასეთი პერიოდი, გვავიწროვებდნენ. ახლა არაფერი პრობლემა არაა, მშვიდობაა, ერთმანეთში გაგებაა.“ (საველე მასალა, ჩანთლისყურე 2025).

1980–1990-იან წლებში ყვარლის რაიონში ლეკებთან დაკავშირებით შექმნილი ვითარება განხილულია ე.კაპუსტინასა და ი.კარპოვის, ასევე, დ. რამაზანოვას ნაშრომებში; ავტორები აღნიშნავენ, რომ დაღესტნურ თემსა და ქართველებს შორის კონფლიქტის დაწყების საბაბი ადგილობრივი ქართველი მწყემსის მკვლელობა იყო, რაშიც ორი ლეკი იყო დადანაშაულებული. ნათქვამია, რომ ვითარება განსაკუთრებით გამძაფრდა, რაც ლოზუნგი—„სა-

1 ნოდია გ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 8-10.

ქართველო ქართველებისთვის“საყოველთაოდ გაჟღერდა; 1990 წლის 14 ივნისს შეიარაღებულმა ქართულმა ფორმირებებმა ბლოკადაში მოაქციეს ავარელთა სოფლები – თივი, სარუსო და ჩანთლისყურე. ერთი კვირის განმავლობაში ამ სოფლებს შეზღუდული ჰქონდათ კავშირი გარე სამყაროსთან, ლეკებისგან საქართველოს ტერიტორიის დატოვებას ითხოვდნენ. ოფიციალური ხელისუფლება რაიონში და, ზოგადად, რესპუბლიკაში ვერ ახერხებდა ვითარების ნორმალიზებას, რამაც ძლიერი რეზონანსი გამოიწვია დაღესტანში. ყვარლის რაიონში ჩავიდა დაღესტნის მთავრობის დელეგაცია, რომელსაც შ.რამაზანოვი ხელმძღვანელობდა. მოლაპარაკებების შედეგად ბლოკადა მოხსნეს, თუმცა წინააღმდეგობები კვლავ არსებობდა. ქართული მხარე ითხოვდა ლეკების სოფლებში ქართველებიც ჩაესახლებინათ და სკოლებში ქართული ენის სავალდებულო სწავლება შემოედოთ. ძალადობისა და უთანხმოების ფონზე, 1991 წლის აპრილში საქართველოსა და დაღესტანს შორის გაფორმდა შეთანხმება, ყვარლის რაიონში მცხოვრები ლეკების დაღესტნის ასსრ-ში ორგანიზებული გადასახლების თაობაზე. შეთანხმების პირობებით, ორივე მხარეს უნდა უზრუნველყო 4 ათასი ადამიანის (600-ზე მეტი ოჯახის) გადასახლება 1991 წლის მაისიდან 1994 წლის მაისამდე. ქართულ მხარეს ევალეობდა, მოსახლეებისთვის შენობების, მრავალწლიანი ნარგავების და სხვა პირველადი და დამხმარე წარმოების საშუალებების სანაცვლოდ სრული კომპენსაციის გადახდა, ასევე – გადასახლების ხარჯების ანაზღაურება და ტრანსპორტით უზრუნველყოფა; დაღესტნურ მხარეს უნდა შეემუშავებინა პროგრამა და უზრუნველყო დაღესტანში ხალხის დაბინავება. მიღებულ იქნა შესაბამისი დადგენილებები, როგორც რესპუბლიკურ, ასევე ფედერალურ დონეზე, რაც ითვალისწინებდა მიგრანტთათვის ფინანსურ დახმარებას, საცხოვრებლების, სკოლებისა და ინფრასტრუქტურის მოწყობას.¹ თუმცა, გადასახლების პროცესი გაჭია-

1 Капустина Е., Карпов Ю., Кварельские аварцы в XX в. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის პეტრე დიდის სახელობის ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმის (კუნსტკამერა) ელექტრონული ბიბლიოთეკა. https://lib.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-187-7/978-5-88431-187-7_08.

ნურდა. თავის მხრივ, დაღესტანმა (და, ფაქტობრივად, მის უკან მდგომმა რუსეთის ფედერაციამ) ქართულ მხარეს ჩამოართვა ყიზლარის ზონაში საძოვრების იჯარით აღების უფლება. ხელშეკრულების ძალაში შესვლისთანავე, დაღესტანში დაახლოებით 200 ოჯახი გადაასახლეს, ხოლო ქართულმა მხარემ დაკარგა 100 ათასი ჰექტარი საძოვარი (მათი საერთო რაოდენობის ერთი მესამედი). თუმცა, უკვე იმავე წლის შემოდგომაზე, ეს პროცესები გაიყინა; ქართული მხარე ითხოვდა დაღესტანში საძოვრების იჯარით აღების უფლებას¹.

როგორც ავტორები შენიშნავენ, 1996 წლისთვის მხოლოდ ავარელების ნაწილი გადავიდა საკუთარი ძალებით დაღესტანში, კომპენსაცია ქართულმა მხარემ ვერ გაიღო. ეკონომიკურმა კრიზისმა და ფედერალური დაფინანსების არარსებობამ პროგრამის განხორციელება მნიშვნელოვნად შეაფერხა. ყვარლის რაიონში მრავალი ოჯახი მძიმე სოციალურ პირობებში დარჩა: სკოლების და სამედიცინო მომსახურების დეფიციტი, ელემენტარული ინფრასტრუქტურის არქონა მათი ყოველდღიური რეალობა იყო. 2000 წლისათვის ვითარება მნიშვნელოვანად არ შეცვლილა. ყვარლის რაიონში 4 ათასზე მეტი ავარელიდან დაახლოებით 2 ათასი ადგილზე დარჩა. მათი სოფლები ადმინისტრაციულად ქართულ თემებს ექვემდებარებოდა, არ არსებობდა ადგილობრივი თვითმმართველობა. მწვავედ იდგა მოქალაქეობის, მიწების უსამართლო განაწილების და ახალგაზრდების სავალდებულო სამხედრო სამსახურის საკითხი; არ იყო გაზი, მედპუნქტები, მოსახლეობას ელექტროენერგია მხოლოდ 2–3 საათით მიეწოდებოდა, ლეკები სკოლებში ვერ იღებდნენ სასწავლო ლიტერატურას, არ გაიცემოდა პენსიები და სოციალური დახმარება².

pdf,2010. Рамазанова Д.,Обреченные на переселение: Кварельский вопрос в решениях властей в советский и постсоветский периоды, Журнал,Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки,2011, file:///C:/Users/admin/Downloads/obrechennye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v-resheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody%20(2).pdf.

1 Е.Л. Капустина, Ю.Ю. Карпов, დასახ. ნაშრომი, გვ.127.

2 იქვე.

აქვე შევნიშნავ, რომ საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდგომ პირველ წლებში ამგვარი ვითარება არა მხოლოდ დადესტნური თემისთვის, არამედ საქართველოში მცხოვრები სხვა არაქართული თემებისთვისაც ტიპური იყო. ზოგადად, მთელი საქართველოს მოსახლეობა იმჯიდა საბჭოთა სისტემის დაშლის შედეგებს, განურჩევლად ავტოქთონობისა და ეთნიკური მიკუთვნილობისა. ზემოხსენებული ნაშრომების ავტორთა პოზიცია, რომ თითქოსდა საქართველოში მცხოვრები დადესტნური თემი იჩაგრებოდა და არ ჰქონდა ქართული სახელმწიფოსგან მხარდაჭერა, გადაჭარბებულია, ვინაიდან იმ პერიოდში თანაბრად „იჩაგრებოდა“ ქვეყნის მთელი მოსახლეობა.

2000 წლის სექტემბერში კვლავ გაიმართა ქართული და დადესტნური დელეგაციების შეხვედრა, სადაც დაიგეგმა ჩანთლისყურეში ამბულატორიის გახსნა, ავარული სკოლების უზრუნველყოფა სასწავლო მასალით, კულტურული ღონისძიებების ჩატარება და ინფრასტრუქტურის (გზების, ელექტროგადამცემი ხაზების) გაუმჯობესება. თუმცა, ეს ზომები უმეტესწილად ქაღალდზე დარჩა და ვერ განხორციელდა.

სოციალური სამართლიანობის ცენტრის ზემოხსენებულ დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ ავარულ თემზე ზეწოლის პერიოდი დაახლოებით ერთ წლის განმავლობაში გრძელდებოდა. დასახელებულია ავარელთა სახლების დაწვის რამდენიმე შემთხვევა, თუმცა იყო ეჭვიც, რომ გადასახლების წინ, პროტესტის ნიშნად, ისინი თვით ლეკებმა დაწვეს. ნათქვამია, რომ ანტიავარულ გამოხდომებში მონაწილეობდნენ როგორც თბილისიდან ჩამოსული აქტივისტები, ისე მეზობელი ქართული სოფლების მკვიდრნიც (ლეკი მთხრობლები აღნიშნავენ, რომ არეულობებში თბილისიდან ჩამოსულებზე უფრო მეტად აქაური ხალხი აქტიურობდა – ნ.ჯ.); დოკუმენტში ნათქვამია ისიც, რომ ქართული სოფლების მცხოვრებთაგან ზოგიერთი ლეკებს ეხმარებოდა და ბლოკადის პერიოდში საკვებს აწვდიდა. როგორც წესი, ავარელები საცხოვრებლად დადესტანში გადადიოდნენ, სადაც ნათესავები ან, სულ მცირე, ეთნო-კულტურულად მშობლიური გარემო ელოდათ. უმეტეს

შემთხვევაში, მათ ყვარლის რაიონში თავიანთი სახლები არ გაუყიდათ და ვითარების სტაბილიზაციის შემდეგ საქართველოში დაბრუნება დაიწყეს. ხოლო ნაწილი, ვინც რუსეთის ფედერაციაში მეტ-ნაკლებად წარმატებით ააწყო ცხოვრება, აღარც ჩამოსულა, თუმცა მამაპაპეული სახლები მაინც შეინარჩუნა.¹ როგორც ადგილობრივები ამბობენ, „წასულები იქით მოეწყვნენ უკვე, აქეთ აღარ უნდათ. ზოგი მოსკოვშია, ზოგი დაღესტანში. უფრო კარგად არიან, უფრო მეტი შემოსავალი აქვთ, აქ რაღა უნდათ“ (საველე მასალა, ჩანთლისყურე, 2025).

მართალია, დამოუკიდებელი საქართველოს პირობებში სერიოზული ინტერეთნიკური დაძაბულობა აღარ ყოფილა, მაგრამ თემებს შორის უნდობლობის გაღვივებას ამ მოვლენებმა ხელი მნიშვნელოვნად შეუწყო. ყვარულელ ლეკებთან დაკავშირებული იმ პერიოდის ამბები ხალხის მეხსიერებაში დაღუპილია უფრო მეტად, როგორც მაშინდელი სახელმწიფო პოლიტიკის გამოხატულება, ვიდრე ადგილობრივ თემებს შორის დაპირისპირება.

ავარული თემის წარმომადგენლები ზვიად გამსახურდიას მოიაზრებენ, როგორც მათი საქართველოდან გასახლების მოსურნეს და ინიციატორს. ფრთიანი ფრაზა – “საქართველო ქართველებისთვის”, რომელიც მას მიეწერება, ანტიქართული პროპაგანდის ერთ-ერთ ინსტრუმენტად იქცა. მართალია, ზვიად გამსახურდია შემდგომ აღნიშნავდა, რომ ეს ლოზუნგი მას არ ეკუთვნოდა და მისი პოლიტიკა არასდროს ყოფილა არაქართველთა დისკრიმინაციის მხარდამჭერი,² მაგრამ მაშინდელი რუსული/დაღესტნური პროპაგანდისტური პრესა სწორედ ამ გამონათქვამზე აპელირებდა. მაგალითად, ცნობილია დაღესტნელი უფლებადამცველის და პოლიტიკური მოღვაწის – ვაზიფ მეილანოვის განცხადება, რომელიც მან ადამიანის უფლებათა დაცვის კონფერენციის [„ვილნიუსი - ლენინგრადი 1990“] საბჭოს წინაშე გაკეთა. განცხადებაში ვკითხულობთ: „პირველი ანტიავარული აქციები 1990 წლის 14 ივნისს, მრავალათასიანი მიტინგის დროს დაიწყო. ქართულ სო-

1 იქვე

2 ამის შესახებ იხილეთ: <https://www.facebook.com/watch/?v=2943264382592863>

ფელ ახალსოფელში, გამსახურდიაშ, ლოზუნგით „საქართველო ქართველებისთვის“, საჯაროდ გააჟღერა „ავარელების განდევნა ქართული მიწებიდან“. ამავდროულად, გამსახურდიაშ საყოველთაოდ დაიწყო რაიონის იმ ლიდერების შეურაცხყოფა და დასჯა, რომლებმაც მიწის ნაკვეთები მიჰყიდეს ავარელებს ან დაეხმარნენ მათ ეკონომიკური და კომუნალური პრობლემების მოგვარებაში. საინტერესოა გამსახურდიას კიდევ ერთი განცხადება, რომელიც იმავე მიტინგის დროს გაკეთდა: „შესაძლოა, ხალხი მოვიდეს თქვენთან და გითხრათ: „ლეკები (დაღესტნელები) ჩვენი ძმები არიანო“ - განდევნეთ ისინი“. ამ განცხადებების შემდეგ, ავარელების გვერდით მცხოვრები ვერც ერთი ქართველი ვერ გაბედავდა მათ დახმარებას ან დაცვას. 14 ივნისის მიტინგის შემდეგ, ღამით სოფელი თივი ალყაში მოექცა და დაიწყო შვიდდღიანი ბლოკადა, რასაც მოჰყვა უწყვეტი ქართულ-ავარული შეტაკებები და ადგილობრივი წმენდა. ხანმოკლე შეტაკებების შედეგად, ქართველებმა მოახერხეს სოფელ თხილისწყაროს ავარული მოსახლეობის (დაახლოებით 100 ადამიანი) მთლიანად გამოსახლება.“ აღნიშნულ მიმართვაში ვ. მეილანოვი გამსახურდიას დისკრედიტაციას ეწევა და მას სადამ ჰუსეინს ადარებს.¹ იგივე ნარატივს იზიარებს ე.აბრამიანიც.² მეილანოვის ანტიქართული განწყობა ვლინდება მისი პუბლიკაციების ციკლიც: სხვა ცა. რუსული დემოკრატიის ყალბი სტერეოტიპები.³

ფაქტია, რომ 1990-იანი წლების საქართველოში ეთნიკური უმცირესობების მიმართ ქსენოფობიური განწყობები უმეტესად პროვოცირებული იყო ქვეყანაში დესტაბილიზაციის მოსურნე გარე ძალების მიერ. მეილანოვის, აბრამიანის და სხვათა მსგავსი პუბლიკაციები აკადემიურ სივრცეში მიმდინარე ანტიქართული პროპაგანდის მაგალითია.

ყვარელში მცხოვრები ავარელების თემატიკა მოგვიანებით,

- 1 Мейланов В., Гамсахурдиа: “зачистить Кварели от аварцев, 2007, ! ხელმისაწვდომია: https://kvkz.ru/history/332-amsakhurdia_zachistit_kvareli_ot_avarcev.html.
- 2 Абрамян Э., Кварельские аварцы: вчера, сегодня, завтра (цикл “Национальные меньшинства Закавказья”), www.regnum.ru/news/815707.html].
- 3 Мейланов В., Другое небо. Ложные стереотипы российской демократии ხელმისაწვდომია: <https://lib.ru/POLITOLOG/mejlanow.txt>

პოსტსაბჭოთა პერიოდში, კვლავ დაუკავშირდა ჩვენი სახელმწიფოს უსაფრთხოების პრობლემას. 2006 წლის 22 თებერვლის HumanRights.ge-ს ერთ-ერთი პუბლიკაცია ეხებოდა ყვარლის რაიონის სოფლებში მცხოვრები ლეკების ორმაგი მოქალაქეობის საკითხს. წერილში ნათქვამი იყო, რომ დაბადებისა და პირადობის ქართულ მოწმობებთან ერთად, მათ დაღესტნური საბუთებიც ჰქონდათ, რის მიღებაშიც დაღესტნიდან სოფელ ჩანთლისყურეში მივლენილი ექიმი-გინეკოლოგი – ომარ დავუდოვი ეხმარებოდა. იგი, თითქოსდა ადგილობრივი მოსახლეობის თხოვნით, ჩანთლისყურეში მახაჩკალის რაიონის ხელმძღვანელობას რამდენიმე წლის წინ გაუგზავნია და ხელფასსაც მათგან იღებდა. დავუდოვი ავარულ ქალებს დაბალ ფასად ბინაზე ამშობიარებდა და ახალშობილებს, გარკვეული თანხის საფასურად, ბეუთაში გაცემული დაბადების მოწმობებით უზრუნველყოფდა. საქართველოს კანონმდებლობის თანახმად, პიროვნების დაბადების ადგილად მისი დაბადების ადმინისტრაციული ტერიტორია მიიჩნევა; ამდენად, ჩანთლისყურეში დაბადებული ახალშობილები ქართულ მოწმობებსაც იღებდნენ და ორმაგი მოქალაქეები ხდებოდნენ. პუბლიკაციაში მოტანილი ჩანთლისყურის მაშინდელი საკრებულოს წევრის ცნობით: „შეიძლება ომარ დავუდოვს სამედიცინო საქმიანობის ოფიციალური უფლება არ აქვს¹, მაგრამ ხალხს შეღავათიან ფასებში ემსახურება და მას რომ ეს აუკრძალონ, ლეკები სერიოზულ პრობლემებს შეგვიქმნიან“. ახალშობილთათვის დაღესტნის მოქალაქეობის მინიჭებას ადგილობრივები დადებითად აფასებდნენ: „ბევრს ექიმისთვის მისაცემი ფული არ აქვს, ბინაზე მშობიარობას ამიტომ ირჩევს. მერე დაბადების მოწმობისთვისაც ომარ დავუდოვს მიმართავს. რა არის ამაში ცუდი? ჩანთლისყურის სკოლაში 30-40 მოსწავლე სწავლობს, რომლებსაც დაბადების მოწმობები დაღესტანში აქვთ აღებული და სკოლის დამთავრების შემდეგ, სწავლასაც იქ აგრძელებენ“; ცხადია, დავუდოვის ჩამოსვლისა და ჩანთლისყურეში ყოფნის ამბავი ხელმძღვანელობამაც იცოდა. დაღესტნური დოკუმენტის წყალობით,

1 2020 წლის ცნობით, ო დავუდოვი მუშაობდა კარელიაში, ქალაქ კემში ექიმად.

ყვარლის ლეკები საქართველო-დაღესტნის საზღვარსაც უპრობლემოდ კვეთდნენ. იმ დროისთვის ჩანთლისყურეში მოხუცები რეგისტრაციის გარეშე ცხოვრობდნენ. ხუთსულიანი ოჯახიდან 3-4 კაცი დაღესტანში იყო ჩაწერილი და პენსიასაც იქ იღებდა. თუმცა, ზოგიერთს ორმაგი მოქალაქეობაც ჰქონდა. ბავშვები ჩანთლისყურის საბაზო სკოლაში დაღესტანში გაცემული მოწმობებით იყვნენ ჩარიცხულნი. პუბლიკაციაში ასევე აღნიშნულია, რომ იმ წლებში ყვარლელ ლეკებს მეზობელი დაღესტნიდან კონტრაბანდულ საქონელთან ერთად ნარკოტიკული ნივთიერებებიც გადმოჰქონდათ. რაც შეეხება პრობლემებზე პასუხისმგებელ მაშინდელ სტრუქტურებს, ისინი აცხადებდნენ, რომ ავარულ თემში არსებული ვითარების შესახებ საქმის კურსში არ იყვნენ.¹

ომარ დავუდოვი, რომელიც დაღესტნიდან, თითქოსდა ავარელთა თხოვნით, ყვარლის რაიონში მიავლინეს და, რომელიც ავარელებს რფ დაბადებისა და პირადობის მოწმობებს „უკეთებდა“, არ უნდა ყოფილიყო ჩასული ჩანთლისყურეში მხოლოდ ავარელ ქალთა იაფად მშობიარობის ინტერესით; დიდი ალბათობით, იგი რუსეთის შორსგამიზნული გეგმის – ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკების მოსახლეობისთვის რუსული პასპორტების დარიგების, ერთ-ერთი თანამონაწილე იყო. ცნობილია, რომ კრემლის ე.წ. „პასპორტიზაციის“ პოლიტიკა გულისხმობს რუსეთის საზღვართან არსებული ადმინისტრაციული ტერიტორიის მოსახლეობისთვის რუსული პასპორტების სწრაფი გზით მიცემას. ამ პრაქტიკას კრემლი თავისი სტრატეგიული მიზნების მისაღწევად ჯერ კიდევ აფხაზეთში და ე.წ. სამხრეთ ოსეთში 2002–2008 წლებში მიმართავდა; შემდეგ კი, 2014 წლიდან – ყირიმში, ხოლო 2019 წლის ბოლოს – უკრაინის ორ თვითგამოცხადებულ რესპუბლიკაში, დონეცკსა და ლუჰანსკში. პასპორტიზაციის პოლიტიკა მიზნად ისახავს რუსეთის კონტროლის ლეგიტიმაციას და მომავალი ანექსიის სამართლებრივად უზრუნველყოფას.

რუსეთის მიერ ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლ-

1 მთივლიშვილი გ., როგორ იღებენ ორმაგ მოქალაქეობას ყვარელში, HumanRights.ge, 2006, 22 თებერვალი, ხელმისაწვდომია: <http://www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=6066&lang=geo>

ქის ოკუპაციის შედეგების კვლევისას, აღვნიშნავდი, რომ რუსეთს ხელს აძლევს, თავისი მოქალაქეები ჰყავდეს დასაყრდენად იმ ტერიტორიაზე, რომელიც მისი გეოპოლიტიკური ინტერესების ობიექტივშია; ისინი არც მაღავენ, რომ ეს იქნება ანექსიის შესაძლებლობა, „რუსული სამყაროს“ გაფართოების ერთ-ერთი გზა.¹ რუსეთს შეუძლია საქართველოში შემოიყვანოს თავისი მოქალაქეები, მოაწყოს რაიმე ტიპის პროვოკაცია და მერე, მათი დაცვის მიზნით, დაიწყოს რადიკალური ქმედებები, ჯარის შემოყვანის ჩათვლით.² დღეს ყვარლის დაღესტნელების ნაწილს ორმაგი მოქალაქეობა აქვს; თუმცა, ამჟამად ახალსოფლიდან დაღესტნისკენ უშუალოდ გამავალი გზა ჩაკეტილია, პირდაპირი კონტაქტები შეწყვეტილია და მოსახლეობას დაღესტანში ლარსზე ან ბაქოს გავლით უწევს ჩასვლა.

უნდა ითქვას, რომ იმ პერიოდში რფ-ის დაღესტნის რესპუბლიკა უტიფრად ერეოდა საქართველოს იურისდიქციაში, განკარგავდა საქართველოს მოქალაქეების ბედს, თავად წყვეტდა მათი ყოფითი მოწყობის საკითხებს და ა.შ. სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო, ქართული მხარე მხოლოდ პასიური დამკვირვებლის როლით კმაყოფილდებოდა.

2006 წლის 22 ივნისის ბრძანებულებით, რუსეთის ფედერაციის პრეზიდენტმა დაამტკიცა საზღვარგარეთ მცხოვრები თანამემამულეების რუსეთის ფედერაციაში ნებაყოფლობით გადასახლების ხელშეწყობის პროგრამა (ეს პროგრამა დღესაც მოქმედია);³ ის მიზნად ისახავდა სსრკ-ს დაშლის შემდეგ რუსეთის ფედერაციის ფარგლებს გარეთ დარჩენილ და რუსეთში ცხოვრების მსურველ პირთა რუსეთში დაბრუნებას. ამ პროგრამის განხორციელებაში

1 ჯალაბაძე ნ., *ყაზბეგის რაიონის ოსები ქართულ-ოსური ურთიერთობის კონტექსტში*, თბილისი 2019, გვ.85; ნოზაძე მ., *რუსეთი, ამჟამად, პოსტსაბჭოთა ქვეყნების ანექსიას ტოტალური პასპორტიზაციით შეეცდება* 2017, ხელმისაწვდომია: <https://for.ge/view/47230/ruseTi-amJamad-postsabWoTa-qveynebis-aneqsias-totaluri-pasportizaciiT-Seecdeba.html>.

2 ნ. ჯალაბაძე, *დასახ. ნაშრომი*, გვ.116-117.

3 Программа возвращения соотечественников в Россию. პროგრამის შესახებ იხილე: <https://ruvek.mid.ru/relocation/#!>; Программа_возвращения_соотечественников_в_Россию

მხარდაჭერასა და დახმარებას უზრუნველყოფდა ორგანიზაცია „როსსოტრუდნიჩესტვო“. ამ ინფორმაციას ადასტურებდა საინფორმაციო სააგენტო „დალესტანი“, რუსეთის მიგრაციის ფედერალური სამსახურის დალესტნის ფილიალი და თავად ლეკები.¹ ზუსტად 2 წლის შემდეგ (2008 წლის 22 თებერვალს) გაქურდა ინფორმაცია, რომ სავარაუდოდ მაისიდან იგეგმებოდა ყვარლის რაიონში მცხოვრები ლეკების მასობრივი გადასახლება დალესტანში. მანამდე, გადასახლების მიზეზად საქართველოში ლეკების გაუსაძლის პირობებში ცხოვრება სახელდებოდა; იმ დროისთვის არსებული მონაცემებით, საქართველოს სამთავრობო უწყებებში აღნიშნულ პროცესზე ოფიციალური ინფორმაცია არ იყო შემოსული, თუმცა, ცნობები მოლაპარაკებების მიმდინარეობაზე არაოფიციალურად მაინც ვრცელდებოდა.

პროგრამამ ყვარლის ლეკებს ახალი იმედი ჩაუსახა — შეიქმნა „გადასახლების კომიტეტი“, რომლის შემადგენლობაშიც შევიდა დაახლოებით ათი წარმომადგენელი სამივე სოფლიდან. მათ შორის ჩანთლისყურელები მეტ ინიციატივას იჩენდნენ; კომიტეტის წევრებმა დაიწყეს გადასახლებისთვის საჭირო დოკუმენტების მომზადება და პროგრამების შერჩევა. ავარელთა მოტივაცია სახელმწიფოსგან ფინანსური დახმარების და შეღავათების მიღება იყო; მათ სურდათ, რომ დალესტანში გადასულიყვნენ, მაგრამ დალესტნის მთავრობამ მტკიცედ განუცხადა, რომ სახელმწიფოებს შორის შეთანხმების ფარგლებში ის მზად იყო ნებისმიერი სხვა სახის დახმარება გაეწია მათთვის, დალესტანში მიღების გარდა. იმდროინდელ ქართულ საინფორმაციო საშუალებებში კი იწერებოდა, რომ ლეკებს დალესტნის რესპუბლიკის ხელისუფლების მხრიდან იქ გადასახლების შეთავაზება ჰქონდათ:

„დალესტანში გადასახლება ნამდვილად შემოგვთავაზეს. ჯერ კიდევ გასული წლის სექტემბერში გვითხრეს, რომ მახჩალის რაიონის შესაბამისმა სამსახურმა, მოსკოვში, უკვე გააგზავნა ოფიციალური თხოვნა საქართველოდან ჩვენი დალესტანში გადასახლების

1 მთივლიშვილი გ., ყვარლიდან ლეკების მასობრივი გადასახლება მაისიდან დაიწყება, HumanRights.ge, 2008, 22 თებერვალი, ხელმისაწვდომია : <http://www.humanrights.ge/index.php?a=text&pid=7011&lang=geo>.

თაობაზე, რაზეც უარი არ უთქვამთ. ჩვენც გვინდა დაღესტანში საცხოვრებლად გადასვლა, რადგან იქ უკეთესი პირობებია. ფაქტობრივად, აქ ძალიან ცუდ, გაუსაძლის პირობებში ვცხოვრობთ და ყურადღებას არავინ გვაქცევს. როგორც ვიცით, ჩვენი გადასახლების პროცესი მაისიდან დაიწყება”¹

დაღესტანში გადასახლების მსურველთ რფ-ის ხელისუფლებამ ლეკებს ორი პუნქტი – ტიუმენის და ლიპეცკის ოლქები შესთავაზა. სამივე სოფლის მოსახლეობას ერთად დასახლება სურდა; დავები წარმოიშვა გადასახლების პუნქტის შერჩევისას და პრობლემა იმდენად გამწვავდა, რომ ჩანთლისყურის თემი (ჯამაათი), ფაქტობრივად, ორად გაიყო. ერთმა ნაწილმა არჩია ტიუმენის ოლქი, რადგან მიაჩნდათ, რომ მესაქონლეობისთვის იქ უკეთესი პირობები იყო. ხოლო, ლიპეცკის ოლქის მომხრეებს ხელსაყრელი კლიმატი და მოსკოვთან სიახლოვე ხიბლავდა. უთანხმოებამ ხელი შეუშალა საბოლოო გადაწყვეტილების მიღებას და გადასახლება ვერ განხორციელდა.² რეალურად, დაღესტნის უარის შემდეგ, ყვარლელ ლეკებში რუსეთში წასვლის მოსურნე უკვე ბევრიც აღარ იყო.

აქ ერთგვარ ეჭვს ბადებს კრემლის მიერ ერთიდაიმავე დროს, აგვისტოს ომამდე, 2008 წლის თებერვალში, ყვარლელ ლეკთა გადასახლების და ავარეთ-კახეთის გზის მშენებლობის დაგეგმვა.

2008 წლის თებერვლის დასაწყისში რუსეთის პრეზიდენტი ვლადიმირ პუტინი დაღესტნის მთიანეთში არსებულ სამხედრო ბაზას პირადად ეწვია და დაინტერესდა მუშაკის უღელტეხილზე გადასასვლელი გზის მშენებლობის შესაძლებლობით, ასევე, რამდენად მოსახერხებელი იქნებოდა სამხედრო აღჭურვილობის ამ მიმართულებით მოძრაობა. სამხედროების რწმუნებით, დაღესტნის მხრიდან საქართველოს მიმართულებით მძიმე ტექნიკა, მათ შორის, ტანკებიც უპრობლემოდ გაივლიდა. მან განაცხადა, “ეს გზა წუმაღის რაიონზე ... გადის, რომელიც საქართველოს ესა-

1 მთივლიშვილი გ., დასახ. პუბლიკაცია.

2 Капустина Е., Карпов Ю., დასახ. ნაშრომი გვ.134.

ზღვრება, და ეს იქნება საქართველოსკენ მიმავალი კიდევ ერთი დერეფანი”.¹

ამ ფაქტის პასუხად, 2008 წლის თებერვალში გამოქვეყნდა სამხედრო ექსპერტ ი.ალადაშვილის ინტერვიუ, სადაც იგი აღნიშნავდა, რომ რუსეთის ინიციატივას დადესტინისა და კახეთის რეგიონის დამაკავშირებელი გზის მშენებლობის თაობაზე, შესაძლოა რისკის ქვეშ დაეყენებინა საქართველოს უსაფრთხოება გრძელვადიან პერსპექტივაში. იგი გამოთქვამდა ეჭვს, რომ მუშაკის უღელტეხილზე გზის აღდგენის უკან კრემლის მიზანი არა ეკონომიკური, არამედ სამხედრო-პოლიტიკური ინტერესები იდგა. მას სამაგალითოდ მოჰყავდა ფსოუს ხიდი და როკის გვირაბი, რომელთა გამოისობითაც საქართველოს ტერიტორიულ მთლიანობას სერიოზული პრობლემები შეექმნა და ამიტომაც, იგივე შეცდომის გამეორება დაუშვებლად მიაჩნდა.²

ავარეთ-კახეთის მონაკვეთზე გზის მშენებლობის პროექტი XIX საუკუნის შუა პერიოდიდან განიხილებოდა და მას, ცარისტული რუსეთის დროიდან, როგორც სამხედრო, ასევე ეკონომიკური თვალსაზრისით, სტრატეგიულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ; მისი მშენებლობა სამჯერ დაიწყო (1860, 1885, 1891 წლებში), მაგრამ სხვადასხვა ომმა და პოლიტიკურმა მოვლენამ პროცესი შეაჩერა. გასული საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულს ამ გზის მშენებლობა ადგილობრივი დადესტნელების წარმომადგენელთა ინიციატივით კვლავ დაიწყო, თუმცა 1997 წელს საქართველო-რუსეთის საზღვარზე რუსებმა სასაზღვრო-გამშვები პუნქტი მოაწყვეს და მალე გზის საკითხი დაიხურა. დაგეგმილი მაგისტრალი კვეთს დადესტნის ბეჭთის რაიონიდან კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედს და ყვარლის მუნიციპალიტეტში არსებულ გრუნტის გზას უერთდება. აღნიშნული მონაკვეთი კავკასიონის ქედის ყველაზე დაბალ წერტილში მდებარეობს; ეს შესაძლებელს ხდის გზის შეუფერხებელ მუშაობას ყველა სეზონის განმავლობაში, რაც განაპირობებს მის

1 სამხედრო ექსპერტი დადესტნის ახალი გზის წინააღმდეგ გამოდის <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=17525>.

2 იქვე.

რაციონალურობას.¹

კახეთ-ავარეთის გზის მშენებლობის აუცილებლობა განსაკუთრებულად აქტუალური გახდა მოსკოვისათვის 2008 წლის ომის შემდეგ. ვ.პუტინმა და დ.მედვედევმა არაერთხელ აღნიშნეს დაღესტანსა და საქართველოს შორის პირდაპირი დამაკავშირებელი ახალი სახმელეთო მარშრუტის საჭიროება, რომელიც რუსეთიდან საქართველოსა და შავი ზღვისაკენ გადაადგილებას შესაძლებელს გახდიდა. 2012 წლის ოქტომბერში გიმრის საავტომობილო გვირაბის გახსნის ცერემონიაზე დ. მედვედევმა განაცხადა, რომ მალე ისინი აქტიურად ჩერთვებოდნენ ავარეთ-კახეთის გზის მშენებლობაში. 2013 წელს დაღესტნის მთავრობამ ოფიციალურად წამოჭრა საკითხი, ხოლო 2014 წლის ივლისში მახაჩკალაში გაიმართა მრგვალი მაგიდა, რომელიც ავარეთ-კახეთის გზის მშენებლობას მიეძღვნა; დაიგეგმა 95 კმ-იანი ავტომაგისტრალის, 25 ხიდისა და 5 გვირაბის მშენებლობა, რომლის ღირებულება 30 მილიარდ რუბლად შეფასდა. 2015 წლიდან გზის ეტაპობრივი რეაბილიტაცია და გაფართოება რუსეთის მხრიდან საქართველოსთან შეუთანხმებლად დაიწყო. გიდმოსტიდან ანწუხამდე უკვე მოასფალტდა მონაკვეთები, 2018-ში გაგრძელდა კოსობამდე, ხოლო 2019–2020 წლებში დაგეგმილი იყო ანწუხ-ბეჟტას მონაკვეთის სამუშაოები.

ექსპერტთა მოსაზრებით, ავარეთ-კახეთის გზის პროექტის ძირითადი იდეა კასპიის და შავი ზღვის დაკავშირება იყო. რუსეთისთვის ამ გზას აშკარა ეკონომიკური სარგებელი ექნებოდა, რადგან იგი დაღესტანსა და მის პორტებს საქართველოს, სომხეთსა და შავ ზღვას დაუკავშირებდა. საქართველოსთვის კი ეკონომიკური სარგებელი მინიმალური იყო და ვერ გადაწონიდა უსაფრთხოების რისკებს. უსაფრთხოების თვალსაზრისით, ექსპერტები კახეთს საქართველოს „ზურგად“ მიიჩნევენ, რადგან ამ რეგიონში რუსეთთან დამაკავშირებელი გზა არ არსებობს. გზის გაჭრის შემთხვევაში, კახეთი დაუცველი გახდება და თბილისის სამხედრო თვალსაზრისით ადვილად მისადგომი. გარდა ამისა, გზა რუსეთს

1 ლუკიანოვიჩი ქ., დასახ. ნაშრომი, გვ.95.

მისცემს ალტერნატიულ მაგისტრალს სომხეთთან დასაკავშირებლად, დამატებით — აზერბაიჯანთან და პოტენციურ სამხედრო გამოყენების შესაძლებლობას ირანის მიმართულებითაც. ამიტომ, ავარეთ-კახეთის გზის აშენება სარგებელს ძირითადად რუსეთს მოუტანს და საქართველოს ინტერესებსა და უსაფრთხოებას დააზიანებს.¹

2014 წლის ქართულ საინფორმაციო წყაროებში ვხვდებით ამ თემატიკასთან დაკავშირებით განსხვავებულ მოსაზრებებს; ქართველი ექსპერტებისთვის ძირითადად ნაკლებად მისაღები ჩანს რუსეთის არგუმენტები იმის შესახებ, რომ გზის მშენებლობა ემსახურება ეკონომიკურ-ჰუმანიტარულ მიზნებს, „რათა საქართველომ ეფექტურად შეასრულოს სატრანზიტო ქვეყნის როლი და მაგალითად, ევრაზიული კავშირის წევრი სომხეთიდან პროდუქცია უფრო მარტივად მოხვდეს დაღესტანში და პირიქით“.² განსხვავებული პოზიციები იკვეთება მმართველ გუნდში.³ მაშინდელი ეკონომიკის მინისტრი გ. კვირიკაშვილი აღნიშნულ პროექტს ლარსის გამშვები პუნქტის ალტერნატივად განიხილავს და თვლის, რომ ეს გზა საქართველოს ეკონომიკურ სარგებელს მოუტანს. საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილე დ.ჯალაღანია, რუსული ოკუპაციის პირობებში, ავარეთ-კახეთის გზის მშენებლობას საეჭვოდ მიიჩნევს.რიგი მოსაზრებით, გზის მშენებარე მონაკვეთი, რომელიც მახაჩყალა-თბილისის 470-კილომეტრიანი საავტომობილო მარშრუტის პროექტის ნაწილია, რუსეთის მხარეზეა და სწორედ რუსეთის გადასაწყვეტია, რა ტიპის პროექტებს გააკეთებს თავის ტერიტორიაზე.⁴

1 სამადბეგიშვილი ს. საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის დამაკავშირებელი გადასასვლელებისა და პოტენციური მაგისტრალების მიმოხილვა უსაფრთხოებისა და ეკონომიკურ ჭრილში. ხელმისაწვდომია: <https://geocase.ge/ka/publications/192/> 2020.

2 ლუკიანოვიჩი, დასახ. ნაშრომი, გვ.96.

3 მმართველი გუნდის ავარეთ-კახეთის გზის შესახებ, ხელმისაწვდომია: <https://tabula.ge/ge/news/567908-mmartveli-gundis-ganskhvavebuli-pozitsiebi-avaret>

4 ავარეთ-კახეთის გზა: საფრთხეები და შესაძლებლობები, 11.12.2014, ხელმისაწვდომია „კავკასიური სახლის“ ანალიტიკურ მედია-პორტალზე www.regional-dialogue.com.

2014 წელს ავარეთ-კახეთის გზასთან დაკავშირებულ მოვლენებს აფასებს ექსპერტი ა.კვახაძე.მისი პოზიციით, ფაქტი, რომ დაღესტან-კახეთის დამაკავშირებელი გზის მშენებლობას რუსეთის ფედერალური ბიუჯეტი აფინანსებს, უკვე მიუთითებს კრემლის სტრატეგიულ ინტერესებზე. გზას სამი მთავარი დანიშნულება ექნება: საქართველოს მიმართულებით სამხედრო შეტევის გამარტივება, სომხეთთან დამატებითი სატრანსპორტო დერეფნის შექმნა და აზერბაიჯანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რაიონებში ხუნძური სეპარატიზმის წახალისება, რაც გულისხმობს აზერბაიჯანში არსებული სეპარატისტული განწყობების გაძლიერებას და საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობების გაუარესების ხელშეწყობას. ა.კვახაძე წერს:

„აღნიშნული გზის უშუალო მეზობლობაში მდებარეობს აზერბაიჯანის კახის, ბელაქანისა და ზაქათალის რაიონები, რომლის მოსახლეობის უმრავლესობასაც ეთნიკური ხუნძები შეადგენენ. ხუნძების ნაწილში არსებობს სეპარატისტული განწყობები, თუმცა დაღესტანში მცხოვრებ ხუნძებთან მათ არ გააჩნიათ პირდაპირი სატრანსპორტო კავშირი და ერთმანეთთან ჩასვლას მხოლოდ ბაქოს გავლით საკმაოდ გრძელი გზით ახერხებენ. კახეთ-დაღესტანის გზის გახსნის შემთხვევაში, მოხდება იგივე ეფექტი, რაც გამოიწვია 1980-იან წლებში როკის გვირაბის აშენებამ. ყოველივე ეს გამოიწვევს აზერბაიჯანის ხუნძებით დასახლებული ტერიტორიების დაღესტანზე ეკონომიკურ და პოლიტიკურ მიბმას, რაც გაზრდის სეპარატიზმის საფრთხეს. ყოველივე ეს ნეგატიურად აისახება საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობებზე და საფრთხეს შეუქმნის ჩვენი ქვეყნების სტრატეგიულ პარტნიორობას. არ უნდა დაგვავიწყდეს ყვარლის მუნიციპალიტეტის სოფლებში – თივში, ჩანთლისყურსა და სარუსოში მცხოვრები ეთნიკური ხუნძები, რომლებიც შესაძლოა საქართველოს წინააღმდეგ რუსეთის ბრმა იარაღად იქცნენ.“

ექსპერტის აზრით, კავკასიონის ქედი საქართველოს ბუნებრივი თავდაცვა და მისი „გარღვევის“ ნებისმიერი მცდელობა ქვეყნისთვის სავალალო შედეგს გამოიწვევს.¹

1 კვახაძე ა., ექსკლუზიურად “თავისუფალი ზონისთვის” ხელმისაწვდომია
144

მოგვანებით, 2017 წელს Sputnik Georgia-სთან ინტერვიუში მ. არეშიძემ ავარეთ-კახეთის გზასთან დაკავშირებით განაცხადა: „შე-საძლოა, საფრთხე ის იყოს, რაზეც ყველა საუბრობს. ანუ, თუ საქა-რთველოს უბრალო მოქალაქეს ჰკითხავთ, ის გეტყვით, რომ ეშინია, ამ გზით სამხრეთ კავკასიაში ექსტრემისტები არ შემოიჭრან. მაგრამ ეს ჩემთვის არგუმენტი არ არის... რაც შეეხება ამ საკითხის დადებით მხარეს, ყველა კარგად აშენებული გზა ფულის მოვნის შესაძლებლო-ბას იძლევა, რადგან ის ტრანზიტულია. მაგრამ გარკვეული გაგებით, თუ ეს გზა აშენდება, ის კონკურენციას გაუწევს საქართველოს სამხე-დრო გზას, რომელიც შეიძლება დავიწყებას მივცეს.“¹

ავარეთ-კახეთის გზის თემატიკამ კვლავ აჟიოტაჟი გამოიწვია 2020 წელს, მას შემდეგ, რაც სოციალურ ქსელში დაღესტნის რეს-პუბლიკის გზების მშენებლობის სააგენტოს ახალი ვიდეო დაიდო, სადაც ნაჩვენებია იყო, თუ როგორ მიმდინარეობდა გუნიბის გზატ-კეცილი-ვანტლიაშევსკის უღელტეხილის გზის მშენებლობა.

თავად ყვარლელი ლეკების დამოკიდებულება ამ გზის მი-მართ დადებითია. ჩანთლისყურელი მთხრობლის აზრით: „გვაქვს კავშირები დაღესტანთან. 90 პროცენტი იქაური მოქალაქე-ები არიან. რუსების მიმართ ჩვენი ხალხი იმედით არის განწყო-ბილი. იქ არიან ჩვენი შვილები. აყალმაყალი რომ მოხდეს, ჩვენი ზურგია. აქედან ახლა ვეღარ გადავდივართ, საზღვარია, ისე ერთ დღეში ცხენით გადახვალ და მოხვალ. საზღვარი კარგად კონტრო-ლდება. ჩუმად გადასვლა არ ხდება, ადრე იყო ასეთი შემთხვევა და დააკავეს. კამერებია სულ დაყენებული. ნათესაობა გვყავს იქით. ჩემი შვილებიც რუსეთში არიან. ახლა ღარსით გადავდივართ.“ (საველე მასალა, ჩანთლისყურე 2025).

ავარეთ-კახეთის გზის დაღესტნის ნაწილის მშენებლობა-რე-აბილიტაცია ახლაც აქტიურად მიმდინარეობს რუსეთის მხრიდან

<http://www.fmabkhasia.com/news/9142-daghestan-kaxethis-gza-rogorc-meore-rokis-gvirabi.html>

- 1 Эксперт о плюсах и минусах открытия Аваро-Кохетинской дороги, ხელ-მისაწვდომია: <https://sputnik-georgia.ru/20170718/Jekspert-o-pljusah-i-minusah-otkrytija-Avaro-Kahetinskoy-dorogi-236672403.html> სამაღბეგიშვილი ს., დასახ. ნაშრომი.

და გეგმაში მისი საქართველოს საზღვრამდე მოყვანაა. განახორციელებს თუ არა იგივე პროექტის ქართულ ნაწილს საქართველოს სახელმწიფო, ამ მხრივ, დღემდე მხოლოდ უარყოფითი პოზიციაა გამოხატული, როგორც ხელისუფლების, ისე ოპოზიციური ჯგუფებისა და სამოქალაქო საზოგადოების

წარმომადგენელთა მიერ. ამის მიზეზი ისევ და ისევ ეკონომიკური და უსაფრთხოების მდგენლის არასასურველი შეფარდებაა.¹

3. ყვარლის ჩაიონის ღეგები დე განათლების პოზიციე

საქართველოში მცხოვრებ ეთნიკურ უმცირესობათა ენის და ტრადიციული კულტურის შენარჩუნება ჩვენი სახელმწიფოს ერთ-ერთი პრიორიტეტთაგანია. საქართველოში განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ჩრდილოეთ კავკასიელ ხალხთა დიასპორებს და მათ მხარდაჭერას. საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციაში აღნიშნულია: „ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ენები, კულტურული და ისტორიული მონაპოვარი მსოფლიო საგანძურის ნაწილია და მათ შენარჩუნება-განვითარებაზე ზრუნვა საქართველოსთვის მნიშვნელოვანია.“² ყვარლის რაიონში მოსახლე ლეკებიც, როგორც ჩვენი მეზობელი დაღესტნელი ხალხის წარმომადგენლები, ამ კატეგორიაში ერთიანდებიან.

2021-2030 წლების სახელმწიფო სტრატეგია სამოქალაქო თანასწორობისა და ინტეგრაციის მიმართულებით მიზნად ისახავს გრძელვადიანი და შეუქცევადი პოზიტიური ცვლილებების და შესაბამისი პოლიტიკის განხორციელებას, რისთვისაც განსაზღვრავს ხუთ პრიორიტეტულ მიმართულებას, მათ შორის, ხარისხიან განათლებაზე ხელმისაწვდომობას და კულტურული დიალოგის წარმართვას.³ ცხადია, მათი რეალიზაცია სახელმწიფო ენის ცოდ-

1 სამადბეგიშვილი ს. , დასახ. ნაშრომი .

2 საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია, ხელმისაწვდომია <https://mfa.gov.ge/national-security-concept>

3 2021-2030 სამოქალაქო თანასწორობისა და ინტეგრაციის სახელმწიფო

ნის გარეშე ვერ მოხერხდება; სწორედ ამიტომ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ეთნიკურ უმცირესობებში სახელმწიფო ენის ცოდნის საკითხს, რაც ჩვენს მულტიეთნიკური ქვეყანაში ჯერ კიდევ ერთ-ერთ მთავარ გამოწვევად რჩება. აღსანიშნავია, რომ ეთნიკური უმცირესობებით დასახლებულ რეგიონებში ამ თვალსაზრისით ერთგვაროვანი ვითარება არ გვაქვს. კომპაქტურად და იზოლირებულად მოსახლე არაქართული ეთნოსის წარმომადგენლებში ქართული ენის კომპეტენცია უფრო დაბალია, ვიდრე შერეულად მცხოვრებ თემებში.

საბჭოთა პერიოდში საგანმანათლებლო სისტემაში განხორციელებულმა პერმანენტულმა რეფორმებმა განაპირობა ქართული ენის ცოდნის დონე და ხარისხი ეთნიკურ უმცირესობებში. ყვარლელი ლეკების შემთხვევაში, ამას დაემატა საქართველოდან ჩეჩნეთის ტერიტორიაზე მათი ჩასახლება (1944 წ.), შემდეგ, საქართველოში მათი უკან დაბრუნება (1957), ახალი სამოსახლოს მოწყობასთან დაკავშირებული სირთულეები, საჭოთა კავშირის დაშლით გამოწვეული ტრანსფორმაციები, პოსტ-საბჭოთა პერიოდში მათი ნაწილის საქართველოდან მიგრაცია და ა.შ.

საუბარი ყვარლის რაიონში ლეკების განათლების შესახებ 1957 წლიდან, ჩეჩნების რეაბილიტაციის შემდეგ არის შესაძლებელი, როდესაც საქართველოში გადასახლებიდან დაბრუნებულ დაღესტნელებს საცხოვრებლად ყვარლის რაიონის ოთხი უბანი მიუჩინეს. ამ პერიოდში საკავშირო მინისტრთა საბჭოს დადგენილებით, რესპუბლიკის განათლების სამინისტროს დაევალა, ყვარლის რაიონში ჩამოსახლებულ ავარელთა სასკოლო ასაკის ბავშვების სწავლის საკითხის მოგვარება. ჩატარდა ადრიცხვა და დადგინდა, რომ ოთხივე სოფელში (ჩანთლისყურე, თივი სარუსო, თხილისწყარო) სასკოლო ასაკის 215 ბავშვი იყო; დაწყებით კლასებში ბავშვები მშობლიურ ენაზე ისწავლიდნენ, ხოლო უფროსი კლასის მოწაფეები სწავლას უახლოესი რუსული სკოლების შესაბამის კლასებში გააგრძელებდნენ. ჩანთლისყურისა და სარუსოს

მკვიდრი 74 ბავშვი ყვარლის რაიონის სოფელ ოქტომბრისა და ახალსოფლის სკოლებში მიაბარეს. პედაგოგები ჩამოსახლებულ დაღესტნელთაგან შეირჩა. განათლების სამინისტროს სასწავლო პროცესი ყველა საჭირო ინვენტარით უნდა უზრუნველყო. დაღესტნიდან უნდა მიეღოთ პროგრამები და სახელმძღვანელოები. დაღესტნელ მიგრანტთა შვილები სკოლებში განათლებას ძირითადად რუსულ ენაზე იღებდნენ და, ბუნებრივია, მათ ქართული წერა-კითხვა არ იცოდნენ.

მომდევნო პერიოდში 1970-იან წლებამდე კახეთის ავარულ სოფლებში სკოლები ქართულენოვანი გახდა, რის შედეგადაც იმ პერიოდის ლეკურმა მოსახლეობამ ქართული შეისწავლა და, შესაბამისად, ინტეგრაციის პროცესიც შედარებით უმტკივნეულოდ წარიმართა. თუმცა, 1970-იანი წლებიდან მოყოლებული საქართველოს უმცირესობით დასახლებულ რაიონებში სკოლები ეტაპობრივად რუსულ სწავლებაზე გადავიდა. რუსული ენა პრიორიტეტული გახდა და ქართული ენის არასაკმარისი ცოდნის გამო დაღესტნელი ახალგაზრდები უმაღლესი განათლების მისაღებად გეზს რუსეთისკენ იღებდნენ. მაშინ, საბჭოთა პერიოდში, რესპუბლიკებს შორის თავისუფალი მიმოსვლა იყო და ყვარელში მცხოვრებ ლეკებს დაღესტანთან კავშირი მუდმივად ჰქონდათ. ეს კავშირები დღემდე გრძელდება, თუმცა საზღვრის ჩაკეტვამ ურთიერთ მისვლა-მოსვლა გაცილებით იშვიათი გახადა.

1990-იანი წლების დასაწყისიდან, მთელ ქვეყანაში არსებული მძიმე ვითარებიდან გამომდინარე, ყვარლის რაიონში მცხოვრები ავარელი მოსახლეობის მდგომარეობაც თანდათან დამძიმდა, როგორც სოციალურ-ეკონომიკური, ისე საგანმანათლებლო კუთხით. სასწავლო დაწესებულების შენობები სამივე ავარულ სოფელში რეაბილიტაციას საჭიროებდა, სკოლებს სახელმძღვანელოები დიდი ხნის განმავლობაში არ მიეწოდებოდა, ხოლო ეთნიკურ ავარელ პედაგოგთა უმრავლესობამ სამუშაო დაბალი ანაზღაურებისა და დაგვიანებული ხელფასების გამო დატოვა.¹

1 Рамазанова Д., Обреченные на переселение: Кварельский вопрос в решениях властей в советский и постсоветский периоды, 2011, гл.8. ხელმისაწვდომია: [https://cyberleninka.ru/article/n/obrechennye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v-](https://cyberleninka.ru/article/n/obrechennye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v)

ამის თაობაზე ი. კარპოვი და ე. კაპუსტინა წერენ:

„1990-იან წლებში საქართველოს უმაღლეს სასწავლებლებში არც ერთი ჩანთლისყურელი ახალგაზრდა არ ჩარიცხულა. ამის მთავარ მიზეზად სოფლის მოსახლეობა ასახელებდა: მიშს, მათი შვილების სიცოცხლისთვის არსებული საფრთხის გამო, ქართულ საზოგადოებაში „ლეკების“ მიმართ მტრულ განწყობას და ადგილობრივი განათლების სფეროში არსებულ ხარვეზებს. სოფლის ცხრაწლიან სკოლაში განათლების დონე შედარებით დაბალია. 1990-იან წლებში, როდესაც მასწავლებლებს აქეთ საერთოდ არ აგზავნიდნენ, სოფლის მოსახლეობამ გადაწყვიტა, სათანადო კვალიფიკაციის არქონის მიუხედავად, თვითონ ესწავლებინა. დაწყებითი სკოლის მასწავლებელი ელექტრიკოსი გახდა და სკოლაში დღემდე მუშაობს. სწავლება რუსულად მიმდინარეობს, მაგრამ სასაუბრო პრაქტიკას მოკლებულ ბავშვებს ენა ფაქტობრივად არ ესმით. სკოლის მოსწავლეებმა იციან ქართული, რაიონული ცენტრისა და ტელევიზიის ენა, მაგრამ მხოლოდ სასაუბრო დონეზე. ლიტერატურული ავარული, რომელსაც არაკვალიფიციური მასწავლებლები ასწავლიან, მათთვის პრაქტიკულად უცხო ენაა. გარდა ამისა, ინგლისურიც ისწავლება სკოლის სასწავლო გეგმის მიხედვით. შედეგად, ბავშვებმა კარგად არც ერთი ენა არ იციან — საკუთარი, უდამწერლობო საოჯახო ენის გარდა.¹

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, გამსახურდიას პერიოდში წარმოქმნილი ვითარების შედეგად ყვარლელი დაღესტნელების ნაწილი ისტორიულ სამშობლოში დაბრუნდა; ორ სახელმწიფოს შორის მიღწეული იყო შეთანხმება, რომ საქართველოდან დაღესტანში გადასვლის მსურველი დარჩენილი ოჯახებიც 1994 წლისთვის დაეკმაყოფილებინათ; თუმცა, პროცესი გაიწელა და შეფერხდა. ორივე სახელმწიფოს ხელმძღვანელთა ძალისხმევით ეწყობოდა ორმხრივი შეხვედრები (1992, 1993, 1996, 1999 წწ.), მუშავდებოდა ერთობლივი გეგმები შექმნილი სირთულეების აღმოფხვრისა და მოსახლეობის სოციალური და ეკონომიკური პი-

resheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody.

1 Капустина Е., КарповЮ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

რობების გაუმჯობესების მიზნით. ავარელთა ნაწილი, რომელიც გადასახლების მოლოდინში იყო, უცდიდა დაღესტანში მათთვის განკუთვნილი სახლების აშენებას, ინფრასტრუქტურისა და პირობების შექმნას, რასაც დრო სჭირდებოდა. 1996 წლის აპრილში დაღესტნის ეროვნულ საქმეთა სამინისტრომ წარმოადგინა ყვარლის ავარელთა პრობლემის გადაჭრის ახალი კონცეფცია, რომელიც მიზნად ისახავდა მათ სოციალურ დაცვასა და სტატუსის განსაზღვრას გარდამავალ პერიოდში. დოკუმენტი ითვალისწინებდა იძულებით გადაადგილებულთა სტატუსის შენარჩუნებას, პენსიებისა და სამედიცინო მომსახურების გაგრძელებას, აგრეთვე სპეციალური კომიტეტის შექმნას გადასახლების ორგანიზებისთვის. განათლების კუთხით კონცეფციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო – ავარული სოფლების სკოლებში სწავლების გაგრძელება დაღესტნის სასწავლო პროგრამებითა და ავარელი ახალგაზრდებისთვის უპირატესობის მინიჭება დაღესტნის რესპუბლიკის უმაღლეს სასწავლებლებში ჩაბარებისას. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობოდა მოქალაქეობის საკითხსაც: გარდამავალ პერიოდში ყვარლის ავარელებს უნდა ჰქონოდათ საქართველოსა და რუსეთის მოქალაქეობას შორის თავისუფალი არჩევანის უფლება და სახელმწიფოებს შორის თავისუფალი გადაადგილების შესაძლებლობა. ამასთან, დაისვა საკითხი მათთვის საბჭოთა პასპორტების მოქმედების შენარჩუნების და სასაზღვრო ზონის მცხოვრებლის სტატუსის მინიჭების შესახებ, რაც გაუმარტივებდათ საქართველოსა და დაღესტანს შორის მიმოსვლას.¹ ყვარლის რაიონის თივის, სარუსოსა და ჩანთლისყურის სოფლებში მცხოვრები ავარელების საკითხთან დაკავშირებით 2000 წლის 1 მარტს დაღესტნის რესპუბლიკის მთავრობაში გაიმართა სხდომა; გაირკვა, რომ მრავალი ღონისძიება, რომელიც ჯერ კიდევ 1996 წლის აპრილში იყო დაგეგმილი, არ იყო განხორციელებული და წლების შემდეგ იგივე დავალებები ხელახლა ჩაიწერა რესპუბლიკის სამინისტროებისა და უწყებებისათვის მიცემულ პროტოკოლში. გარდამავალი პერიოდი გახანგრძლივდა. რაც შეეხება განათლების სფეროს, ყვა-

1 Рамазанова Д., даსახ. ნაშრომი, იქვე.

რელში 2000 წლის 24 სექტემბერს, რაიონის ხელმძღვანელობამ და დაღესტნის ბეჟთის ადმინისტრაციამ ხელი მოაწერეს პროტოკოლს, რომლის მიხედვითაც დაღესტნის მხარე იღებდა ვალდებულებას მოემზადებინა სპეციალისტები და პედაგოგები, მოემარაგებინა ავარული სოფლების სკოლები სახელმძღვანელოებით, სასწავლო-სადემონსტრაციო მასალებითა და სხვა საჭირო ლიტერატურით.¹

აქ აღარ შევეხები 2000-იანი წლების დასაწყისის ამბებს, მხოლოდ აღვნიშნავ, რომ ვარდების რევოლუციის შემდეგ, საქართველოს სახელმწიფო პოლიტიკის რადიკალურად შეცვლისა და სახელმწიფო ენისთვის პრივილეგიის მინიჭების შემდეგ, ფაქტობრივად გაუქმდა რუსული სკოლები და მცირერიცხოვანი ეთნოსებისთვის ბილინგვური/მულტილინგვური განათლების პროგრამები დაინერგა. ზოგადად, ეროვნულ უმცირესობათა წარმომადგენლების განათლება განიხილება არა მხოლოდ მათი აკადემიური მიღწევების გაუმჯობესების, არამედ მათი საზოგადოებაში ინტეგრაციისა და შრომის ბაზარზე დასაქმების საშუალებად. სპეციალისტების აზრით: „საქართველოში მულტილინგვური განათლება აღქმულ უნდა იქნეს, როგორც სამოქალაქო ინტეგრაციის პოლიტიკის ეფექტური ინსტრუმენტი, რომელიც ეროვნული უმცირესობების წარმომადგენლებს სახელმწიფო ენის დაუფლების უკეთეს შესაძლებლობას აძლევს და, ამავე დროს, უზრუნველყოფს მათი მშობლიური ენების შენარჩუნებას.² თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ავარულის მცოდნე პედაგოგების არყოლის გამო, ბილინგვური სწავლების განხორციელება ყვარლის რაიონის ავარელთა სკოლებში ფერხდება.

დღეს ავარელთა სამივე სოფელში ქართული არასრული საშუალო, საბაზისო სკოლებია. ბავშვები 9 კლასს ამთავრებენ და მერე, სურვილისამებრ, ვისაც საშუალო სკოლის დამთავრება უნდა, სწავლას მეზობელ სოფელში, უმთავრესად ახალსოფელში აგრძელებს. ჩანთლისყურელი რესპონდენტის ინფორმაციით:

1 იქვე, გვ.11.

2 ჭანტურია რ., ეროვნულ უმცირესობათა ინტეგრაცია მულტილინგვური განათლების საშუალებით, ბილინგვური განათლება, #1, 2010, გვ. 3-4.

„დაღესტნელთა სამი სოფლიდან ყველაში ცხრაკლასიანი სკოლაა. ეს სკოლები ქართულია. დაღესტნური, ხუნძურ/ავარული, ისწავლება კვირაში 2 გაკვეთილი. 9 კლასის შემდეგ უნდა გადაიყვანო ბავშვები სხვა სოფელში. ვინც მონდომებული და ყოჩაღია სწავლას აგრძელებენ ახალსოფლის სკოლებში. 104 კომლიან სოფლის – ჩანთლისყურის სკოლაში 111 ბავშვი სწავლობს; ჩვენთან სოფელში ჩვენი ენა გვაქვს ჰათოლას ენას ვეძახით. სალაჰარაკო ენა კი გვაქვს, მაგრამ დამწერლობა არა. საბავშვო ბაღი არა გვაქვს, სკოლაშია ნული ჯგუფი მარტო. სამი სოფელია გაერთიანებული თემში — ჭიკაანი, ჩვენი და ზინობიანი. ახლო-ახლოს არის ეს სოფლები. ებარის, მედრესე მოამშორეს სკოლიდან, არ შეიძლებაო.

თორმეტ კლასს ბავშვები ამთავრებენ ამ სამ სოფელში: ახალსოფელი, ზინობიანი, ჭიკაანი. უმაღლესში ჩაბარების პრობლემაა. მარშან ერთმა გოგომ ჩააბარა, მაგრამ მატერიალურად ვერ შეძლეს გადახდა მშობლებმა და დაატოვებინეს. ადრე სასწავლებლად ყველა მახაჩკალაში მიდიოდა, როცა სკოლები რუსულენოვანი იყო. ახლა, ქართულს რომ დაამთავრებენ, იქ ვერ ჩააბარებენ. არც დიდი ინტერესი არა აქვთ სწავლის. დაამთავრებენ სკოლას და მეტი წილი ბიჭები მიდიან პოლონეთში სამუშაოდ, ზოგი რუსეთში. აქაურები, ვინც დაღესტანშია გადასული ვერ მიყავთ ომში, რეგისტრაცია არა აქვთ და ამიტომ, თორემ ისე, დაღესტნიდან მიყავთ ახლა ომში“(ყვარული, სოფ, ჩანთლისყურე, 2025).

ამავე სოფლის სკოლის დირექტორის, გაჯი მაგომედალიევის ინფორმაციით, ჩანთლისყურეში კაპუჭელები ცხოვრობენ; კაპუჭელებში ერთიანდებიან კაპუჭელები, თლიადალელები, ბეჟთელები, ქალაქელები. ჩანთლისყურეში ძირითადად თლიადალელები არიან. გაჯი მესამე კლასამდე აქ იყო და მერე გადასულა დაღესტანში, ბეჟთაში; რვა წელი იქ უსწავლია და დაღესტანშივე დაუმთავრებია ქიმია–ბიოლოგიის ფაკულტეტი. ყვარელში 1990 წელს მოსულა და ქართული აქ შეუსწავლია. მისი თქმით, 2008 წლამდე აქ რუსული სკოლა იყო, შემდეგ ქართულად გადაუკეთებიათ. დღევანდელ ბავშვებს ქართულის სწავლის დიდი ინტერესი არა აქვთ, თუმცა ახლა ქართული შედარებით უფრო კარგად იციან.

სკოლის დირექტორთან ინტერვიუში გაირკვა, რომ ამერიკული ორგანიზაციის – „მომავლის კვალის“, ფინანსური დახმარებით გაჯი თლიადალური ენის ლექსიკონსა და სახელმძღვანელოს ქმნის:

„მე ვმუშაობ ერთი ამერიკელების ორგანიზაციაა თელავში, რომელსაც ამერიკელები აფინანსებენ – „მომავლის კვალი“. ძირითადად, ჩვენი ერის, ენის კვლევაა. კვირაში ერთ დღეს, ოთხშაბათს მივდივარ, ორ გაკვეთილს ვატარებ. პროფესორები არიან, ისინი სწავლობენ ჩვენ ენას. უკვე 12–13 წელიწადია მაგათთან ვმუშაობ. ძალიან გვიჭირს, ენა გვეკარგება და ცვდილობთ გადავარჩინოთ! ახლა ანბანს ვაკეთებთ. თლიადალური ანბანი ახლა იქმნება, მე ვწერ. ლექსიკონს ვამზადებ და ვაკეთებ ამ წიგნს. მე მარტო არ ვარ, მეხმარებიან; კონსილიუმი გვაქვს ჩვენ ხალხთან, სოფლის მკვიდრებს ვეძახით და განვიხილავთ თითოეულ სიტყვას. ნოლი კლასია ჩვენთან სკოლაში, და იქ იქნება ნებადართული ამ წიგნით სწავლება. დედა ენა ჩვენი ენის დიალექტზეა გადათარგმნილი, ალფაბეტი კირილიცაზეა. 55 ბგერაა ანბანში. მარტო ბგერა „ა“ – ოთხია, სხვადასხვანაირად გამოითქმის. ამერიკელებს უნდოდათ ანბანის ლათინური წყობით გაკეთება, უარი ვთქვით; ანბანი დაღესტანშიც კირილიცაზეა და იმათ არ აწყობთ. თლიადალელები დაღესტანში რომ არიან, არც იმათ აქვთ სახელმძღვანელო. პირველად ჩვენ ვაკეთებთ, კავშირი გვაქვს იქაურ პროფესორებთან და ვაზუსტებთ, რომელი სიტყვა როგორაა. ეს სახელმძღვანელო დაღესტანშიც იქნება, იქ უფრო მეტი მოთხოვნაა. გამოდის ლექსიკონი, ზღაპრები გვაქვს ჩვენს ენაზე.“ (ყვარელი, სოფ, ჩანთლისყურე, 2025).

როგორც გაირკვა, ორგანიზაცია “მომავლის კვალი” 2014 წელს ენათმეცნიერთა და სპეციალისტთა საერთაშორისო ჯგუფის ინიციატივით, კავკასიელ ერებთან ენებისა და კულტურის განვითარებისა და შენარჩუნების სფეროში თანამშრომლობისათვის შეიქმნა. ორგანიზაცია მხარს უჭერს მოსახლეობას მათი მშობლიური ენისა და კულტურის სიმდიდრისა და მრავალფეროვნების გამოკვლევასა და შენარჩუნებაში. ენების დოკუმენტაცია და განვითარება მისი ძირითადი მიმართულებაა. ადგილობრივ მოსახლეობასთან მუშაობის გარდა, ორგანიზაცია ასევე თანამშრომლობს აკადემიურ

და სამეცნიერო ინსტიტუციებთან, რომლებიც ამ ენებს იკვლევენ. ისინი მუშაობენ ენების არქივების შექმნაზე, ენის მომავალი თაობებისთვის შენარჩუნების მიზნით. “მომავლის კვალი” მულტიმედოურ პროდუქციას ქმნის, კავკასიის მცირერიცხოვანი ერების ენებზე მასალებს აქვეყნებს და ასევე სასწავლო სემინარებსაც ატარებს. “მომავლის კვალი” ხალხსა და აკადემიურ წრეებს შორის ერთგვარ დამაკავშირებელ რგოლს წარმოადგენს და ენობრივი და კულტურული მასალების მონაცემებსა და არქივებს სთავაზობს. ორგანიზაციის დამფუძნებელია გამოყენებითი ენათმეცნიერების სპეციალისტი კეტლინ სეკეტი, რომელსაც აქვს კავკასიაში მუშაობის რამდენიმეწლიანი გამოცდილება.

თლიადალური სახელმძღვანელო და ლექსიკონი ერთადერთი არაა, რომლის გამოცემასაც „მომავლის კვალი“ უჭერს მხარს. სოფ. სარუსოს სკოლის ყოფილი დირექტორი მაგომედ რასულოვიც იგივე საქმიანობას ეწევა:

„მეც და გაჯიც ერთ პროექტში ვართ თელავში; ამერიკელები სწავლობენ ჩვენ ენას; „იმედის კვალი“ ჰქვია, ამერიკული ფონდია, ისინი სწავლობენ. მე პირველი ვაკეთებ ჩვენ ენაზე ანბანს. ჩემი ანბანი კირილიცაზეა. ლექსიკონსაც ვაკეთებ და ლექსებზეც ვმუშაობ. მე ვწერ ჰუნძიბურ ენაზე, გაჯი კაპუჩურ ენაზე წერს. უნდა გადარჩეს ჩვენი ენა. ფულია საჭირო ამის გამოსაცემად. დაღესტანში არავინ არის დაინტერესებული. დაღესტანში უფრო დაკარგულია ჩვენი ენა, ვინც სოფლებშია, იმათდა იციან; ჩვენ ანბანში 70 ბგერა დათვალეს. მე 50 გავაკეთე, მარტო ასო „ა“ ჩვენ ენაში არის რვა, მე ოთხი დავტოვე. ჩვენ ლექსიკონში ქართველების სიტყვებია – 343, ავარულია – 467, რუსულია – 257, არაბულია – 31. დაღესტანში რუსულ ენაზე ლაპარაკობენ. იქ სკოლაში რუსულად ასწავლიან, ავარული ცოტა საათები აქვთ. აღრეც ასე იყო, მეოთხე კლასამდე ავარულად სწავლობდნენ, მერე რუსულად. ეხლა არა, თავიდანვე ავარულად 4 საათია, დანარჩენი – რუსულად. ჩვენი ბავშვები სახლში ჰუნძიბურ ენაზე ლაპარაკობენ და ახალსოფელში ან ჭიკანში რო წავლენ, იქ ქართულად ლაპარაკობენ. ჩვენს სოფელში ქართულ სკოლაში 2 საათი ისწავლება რუსული მეხუთე კლასიდან, დანარჩენი ქართულია. ჩვენი ენა არ ისწავლება არ

არის სპეციალისტი.“ (ყვარელი, სოფ.სარუსო, 2025).

იგივე მთხრობელი საინტერესო მონაცემებს გვაწვდის სარუსოელების ენისა და განათლების მდგომარეობის შესახებ:

„სარუსოში თავიანთი საოჯახო ენა აქვთ. ჩვენ ვართ ჰუნძიბელები. სამი სოფელია მთელ დაღესტანში. აქ, სარუსოში ძირითადად ცხოვრობენ ჰუნძიბელები, სულ ასამდე ოჯახი იქნება, 450–500–მდე დიდ-პატარა ადამიანით. სარუსოში სამი ოთხი კომლია კაპუჩელები, დანარჩენები ჰუნძიბელები არიან. ეხლა ერთად ვართ და გვესმის ერთმანეთის, მაგრამ ჩვენი და კაპუჩელების ენა განსხვავდება ერთმანეთისგან. გაჯის ენა სხვა არის, ჩვენი ენა სხვა არის. ის ტომები – კაპუჩელები, თლიადალლები, ბეშტელები, ქალაქელები, გაჯის ენაში შედიან. ერთმანეთში კაპუჩურად, გაჯის ენაზე ვლაპარაკობთ. ისინი დიდი სოფლებია, ბევრნი არიან, სადაც ბევრი ხალხია, იმის ენას სწავლობ. მაგალითად სვანები და ქართველები, მაგათი ხომ სხვა ენაა, მაგრამ ქართულად ლაპარაკობენ. ქართული ყველამ იცის. მე 30 წელი ვიყავი სკოლის დირექტორი. პირველი კლასიდან ქართული ისწავლებოდა. ეხლა 50–მდე ბავშვი იქნება სკოლაში. გამსახურდიას დროს რომ წავიდნენ ჩვენი სოფლიდან, აღარ დაბრუნდნენ ყველა, მაშინ 200–მდე ბავშვი იყო. ახლა სკოლა ცხრაწლიანია, 2 საათი მეხუთე კლასიდან არის რუსული. დაღესტნური, ავარული, იყო 2 საათი კვირაში. ახლა სრულად ქართული სკოლაა. მასწავლებლები აქაურები არიან, ახალსოფლიდან, ყვარლიდან. ახალსოფელში სულ ქართველები ცხოვრობენ. მოსწავლეები, ვისაც უნდა, მერე აგრძელებს სწავლას. ოთხი-ხუთი ბავშვი იყო, თბილისში მოეწყვნენ და დაამთავრეს უმაღლესი. ადრე რუსული სკოლა რომ იყო, ცოტა უჭირდათ. სამჯერ მაინც შეიცვალა: თავიდან რომ ჩამოვედით, ჯერ ავარულად იყო სწავლა, შემდეგ რუსული, შემდეგ ქართული. დაწყებითი კლასები იყო ავარულად. ვინც იქით დაამთავრა ათი კლასი, ის იყო აქ მასწავლებლად. ოთხ კლასს დაამთავრებდნენ და რჩებოდნენ ასე უსწავლელად. ახლაც ცხრა კლასს დაამთავრებენ და მორჩა.“ (ყვარელი სოფ.სარუსო, 2025).

სოფელ თივში, ანწუხელები ცხოვრობენ. სარუსოელი რესპონდენტის თქმით: „თივში არიან მარულალები. მაგათი ენა

ისწავლება. კუთხურად რაღაც სიტყვები განსხვავდება, მაგრამ ლიტერატურულ ენაზე ლაპარაკობენ. თიველებს როცა ვხვდები, მე ქართულად ველაპარაკები. თიველებთან უფრო ქართულად და რუსულად ვლაპარაკობთ (ყვარელი, სოფ.სარუსო, 2025).

საინტერესოა ე. კოპალიანის შეფასება, რომელიც მას ყვარლის მუნიციპალიტეტში მცირერიცხოვანი ეთნიკური ჯგუფების საჭიროებების მიმოხილვაში განათლების კუთხით აქვს წარმოდგენილი. მკვლევრის შეხედულებით, ავარული თემის საგანმანათლებლო და სოციალურ ცხოვრებაში ძირითად გამოწვევად რჩება სკოლამდელი და არაფორმალური განათლების არასაკმარისი ხელმისაწვდომობა. ბაღის არარსებობა ზღუდავს ბავშვების შესაძლებლობას ადრეულ ასაკში დაეუფლონ ქართულ ენას, რაც შემდგომში მათ სწავლას ართულებს. აქაური ბავშვებისათვის ქართული ენა მეორე ენად განიხილება, ოჯახებში კი მათ საოჯახო ენაზე ესაუბრებიან. სკოლამდელი განათლებისა და ამ საფეხურზე ქართული ენის შესწავლის შესაძლებლობის არქონის გამო, ბავშვებს სკოლის საბაზო საფეხურზე უწევთ ქართულ ენაზე სწავლის სირთულეების დაძლევა. ამასთან, ბილინგვური განათლების სისტემის არარსებობა საფრთხეს უქმნის ავარული ენის შენარჩუნებასაც. მოსახლეობა მიიჩნევს, რომ სკოლაში გამოყოფილი ერთი საათი ავარული ენის კარგად ასათვისებლად საკმარისი არ არის. პრობლემურია ავარული ენის სახელმძღვანელოების არარსებობაც. თემი თავად ცდილობს შეაგროვოს დაღესტანში გამოცემული სახელმძღვანელოები, რაც ასევე გართულებულია, რადგან მათი საზღვარზე გადმოტანა ბიუროკრატიულ პრობლემებთანაა დაკავშირებული.

სკოლამდელი დაწესებულების უქონლობა უარყოფითად აისახება საზოგადოებრივ და ეკონომიკურ საქმიანობაში ქალთა ჩართულობაზეც, რაც ოჯახების ფინანსურ მდგომარეობას ამძიმებს. თივის მოსახლეობა, სადაც, ბავშვების რაოდენობა შედარებით მცირეა, ადგილობრივი თვითმმართველობისგან ტრანსპორტირების უზრუნველყოფას მოითხოვს, რათა ბავშვები მეზობელი სოფლის ბაღში მაინც ატარონ.

თემს ასევე არ გააჩნია სოციალიზაციისა და კულტურული მიმოცვლის სივრცეები, რაც აფერხებს ახალგაზრდების ინტეგრაციასა და კულტურული ურთიერთობების განვითარებას. ამ ვითარებაში აუცილებელია ბილინგვური განათლების დანერგვა, სკოლამდელი ინფრასტრუქტურის გაუმჯობესება და არაფორმალური განათლების ხელშეწყობა, რაც თემის სოციალურ ინტეგრაციას მნიშვნელოვნად გააძლიერებს.¹

ავარულ სოფლებში ქალთა განათლებისა და სოციალური ჩართულობის დონე შეზღუდულია. ოჯახები ერიდებიან შვილების ყოველდღიურ მგზავრობას სხვა სოფელში, რის შედეგადაც ბევრი გოგონა საშუალო განათლების გარეშე რჩება. ოჯახები ხშირად არ ითვალისწინებენ გოგონების სურვილს და მათ ადრეულ ასაკში აქორწინებენ. ეკონომიკური სიძნელები და უმუშევრობა ქალებს უბიძგებს იფიქრონ, რომ ოჯახის შექმნა ერთადერთი გამოსავალია. უმაღლესი განათლების მიღების მსურველთა რაოდენობა დაბალია, ბევრი გოგონა სწავლას ვერ აგრძელებს ოჯახის წინააღმდეგობის გამო. ახალგაზრდების ნაწილი პროფესიულ განათლებას ირჩევს. თივში შედარებით მეტი გოგონა აგრძელებს სწავლას უმაღლეს სასწავლებელში, მათ შორის ზოგიერთი თბილისში ან რუსეთში იღებს უმაღლეს განათლებას; თუმცა ყვარლის რაიონის დაღესტნელი ახალგაზრდები ვერ ხედავენ დასაქმების და განვითარების შესაძლებლობებს, რაც მათ სოფელში დარჩენის ან მიგრაციის არჩევანის წინაშე აყენებს.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ ყვარელში მცხოვრები ლეკებისათვის კვლავ გამოწვევად რჩება განათლებაზე ხელმისაწვდომობა, დასაქმების შესაძლებლობა, პოლიტიკურ აქტივობებში მონაწილეობა და სხვ.

1 კოპალიანი ე., ყვარლის მუნიციპალიტეტში მცირერიცხოვანი ეთნიკური ჯგუფების საჭიროებების მიმოხილვა, სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 2023, გვ.10,13

დასკვნა

საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონებს და მის მოსახლეობას ქვეყნის უსაფრთხოების უზრუნველყოფის საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს; განსაკუთრებით კი მაშინ, როდესაც ქვეყნის საზღვრისპირა რეგიონებში არატიტულოვანი ეთნიკური ორბუტები სახლობენ. წარმოდგენილი ინტერდისციპლინური ნაშრომი, რომელიც საქართველო-დაღესტნის საზღვრისპირა საზოგადოებებს იკვლევს, ისტორიული, ეთნოლოგიური/ეთნოგრაფიული და გეოგრაფიული მეთოდოლოგიების სინთეზს ეფუძნება; მასში წამყვანი როლი ეთნოგრაფიულ მიდგომას უკავია, ვინაიდან საზღვრის კვლევისას იგი აძლიერებს ადამიანის ყოველდღიურ პრაქტიკებში ჩამოყალიბებულ და გამოცდილებაზე დაფუძნებულ ხედვას და ხელს უწყობს საზღვრის სოციალურ და კულტურულ კონსტრუქციად აღქმას; უზრუნველყოფს საზღვრის კვლევის უფრო კომპლექსურ და ადამიანზე ორიენტირებულ ინტერპრეტაციას.

კავკასიონის ქედზე გამავალი სასაზღვრო ზოლის დინამიკა, განსაკუთრებით XIX საუკუნიდან, რუსეთის იმპერიის მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ გააქტიურდა; უახლეს ისტორიაში - საბჭოთა წარსულმა, შემდგომ კი პოსტსაბჭოთა პოლიტიკურმა რეალიებმა ეს დინამიკა კიდევ უფრო გაამძაფრა. საქართველო-რუსეთის სახელმწიფო საზღვარი დღემდე არ არის დემარკირებული, რაც ქმნის სამართლებრივი გაურკვევლობის პრეცედენტს და საზღვრის თვითნებური ცვლილებების საფრთხეს. შესაბამისად, გარდაუვალია ტერიტორიული ცვლილება/კორექტირება, ხოლო საზღვრის ცვლილების ნებისმიერი პროცესი კავკასიის რეგიონში ყოველთვის მტკივნეულად აღიქმება. ჩვენი კვლევის ობიექტი, საქართველო-დაღესტნის საზღვარი, სადავო ტერიტორიების მცირე მასშტაბის მიუხედავად, მნიშვნელოვანი დაძაბულობის მიზეზად შეიძლება იქცეს. სწორედ ამიტომ, კვლევაში ამ საზღვრის ისტორიის, ქართველი და დაღესტნელი ხალხის ურთიერთობის რეალური სურათია წარმოჩენილი.

ისტორიულად, მთიან დაღესტანს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ქართლის სამეფოსთან, რომელიც ბიზანტიასა და ალბანეთთან ერთად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ჩრდილოეთ კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელებაში. ქართლის მესვეურები ლეკებს აქტიურად იყენებდნენ საგარეო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაშიც, რაც მკაფიოდ დასტურდება ქართული წერილობითი წყაროებით.

გვიან შუასაუკუნეებში ურთერთობის პოზიტიური ხასიათი შეიცვალა და გახშირდა თავდასხმები საქართველოზე დაღესტნელთა მხრიდან, რამაც თანდათანობით კატასტროფული ხასიათი მიიღო, განსაკუთრებით იქ ისლამის მომძლავრების შემდეგ; ამ მოვლენას ქართველებმა „ლეკიანობა“ უწოდეს. „ლეკიანობას“ საქართველოსთვის ყოვლისმომცველი ნეგატიური შედეგი ჰქონდა. საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული იყო მოსაზრება, რომელიც საქართველოზე დაღესტნელთა გამუდმებულ თავდასხმებს, მარქისიტულ-ლენინური მსოფლმხედველობიდან გამომდინარე, მთიელთა პატრიარქალურ-ფეოდალურ წყობას უკავშირებდა.

დაღესტნის მოსახლეობის მთავარი სამეურნეო საქმიანობა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო, დაბლობის რეგიონებში წამყვანი ადგილი მიწათმოქმედებას, ხოლო მთაში მესაქონლეობას ეჭირა. მთური მეცხოველეობის საფუძველს ე.წ. გადარეკვითი სისტემა წარმოადგენდა, რომელიც მოსახლეობას საკვები რესურსების ეფექტურად გამოყენების საშუალებას აძლევდა. საქონელი ზაფხულის განმავლობაში მთის იალაღებზე იმყოფებოდა, ხოლო ზაფხულში ბარის საძოვრებზე გადაჰყავდათ. ვითარება რადიკალურად შეიცვალა XVI საუკუნეში, როდესაც მოსკოვის სამთავროს მზარდი ექსპანსია თანდათანობით უზღუდავდა დაღესტნელ მთიელებს ჩრდილოეთის სტეპების საზაფხულო ბაზებად გამოყენებას და აიძულებდა ალტერნატივა სამხრეთით ეძებნათ.

ხსენებული პერიოდი ემთხვევა გლობალურ კლიმატურ კატაკლიზმებს, რომელიც მცირე გამყინვარების სახელითაა ცნობილი. ბევრი ავტორიტეტული წყაროს თანახმად XVII საუკუნის ბოლოდან

XIX საუკუნის შუა ხანებამდე, დედამიწის დიდ ნაწილში განსაკუთრებით აცვიდა. მართალია, ისტორიულ წყაროებში პირდაპირი მტკიცებულებები არ გვხვდება, მაგრამ, ცხადია, არანაკლებ ნეგატიურ გავლენას მოახდენდა გლობალური აცივება კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაზე. სავარაუდოდ, გაუარესებული კლიმატური გარემო დადესტინის მთიანეთის მოსახლეობას უზღუდავდა ტრადიციულ სამეურნეო საქმიანობას, აიძულებდა მათ საშოვარი ქართულ სოფლებზე თარეშით მოეპოვებინათ და ზრდიდა მიგრაციების ინტენსივობას სამხრეთისაკენ.

ლექთა გამუდმებული თარეშის გამო მეტად მძიმე ვითარება შეიქმნა XVII- XVIII საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში. არანაკლებ ზარალდებოდა ამ თავდასხმე- ბისაგან მთაც, რადგან ტრადიციულად მთის მოსახლეობას (თუშ-ფშავ-ხევსურები) ჩრდილოეთიდან გადმოსასვლელელების დაცვა ევალებოდა. ამ ვითარებაში თუშეთი, ერთი მხრივ, თავად მონაწილეობდა სისხლისმღვრელ ბრძოლებში, მეორე მხრივ კი, მას უზღუდებოდა კახეთის საზაფხულო საძოვრებით სარგებლობა. თუშებისა და დადესტნელების ურთიერთთავდასხმების მასშტაბი და ხასიათი განსხვავდებოდა იმის მიხედვით, თუ ვინ იყო ამ თავდასხმების ორგანიზატორი და რა მიზანს ისახავდა იგი.

ვითარება შეიცვალა რუსეთის კავკასიური ომების პერიოდში. საუკუნოვანი დაპირისპირებით თავგაბეზრებული თუშები აქტიურად ჩაებნენ რუსეთის მხარეს კავკასიელ მთიელთა წინააღმდეგ ომში. კავკასიის ომის დასრულების შემდეგ რუსულმა ხელისუფლებამ თანდათანობით და სისტემურად აღკვეთა მთიელთა მეკობრეობა. ნელნელა მინავლდა სისხლისმღვრელი შეტაკებების გავლენით გამძაფრებული მტრობა თუშ-ფშავ-ხევსურებსა და ჩრდილოკავკასიელებს შორის. განშირდა თუშებსა და დადესტნელებს შორის სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობები.

ხუნძების მიგრაცია საქართველოში, რომელიც ადრეულ პერიოდში ძირითადად ეკონომიკური ფაქტორებით იყო განპირობებული, კავკასიური ომების პერიოდში იმპერიული პოლიტიკის ნაწილი გახდა და კავკასიაში რუსეთის მიერ შექმნილი ეთნოდე-

მოგრაფიული მოზაიკის საერთო კონტექსტში მოექცა. ხუნძების (ავარელების) ყვარლის სანახებში ინფილტრაცია უკავშირდება ან-წუხელების, ბეჟთელების და ჰუნძიბელების მჭიდრო პოლიტიკურ და სამეურნეო - ეკონომიკურ ურთიერთობას კახეთთან, როდესაც ისინი ინტენსიურად იყენებდნენ საძოვრებად ამ ტერიტორიას. XIX საუკუნის დასაწყისისათვის აქ ლეკთა მუდმივი დასახლებები არ ჩანს მაგრამ დაღესტნის ცალკეული თემები ცდილობდნენ კახეთთან ურთიერთობის გაგრძელებას და საქართველოსთან სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების აღდგენას. მოგვიანებით, XIX საუკუნის 30-40-იან წლებიდან ისინი ყვარლის რაიონში ჯერ სეზონურად, ხოლო მე-20 საუკუნის 30-40-იანი წლებიდან უკვე მუდმივად მკვიდრობენ.

1980-იანი წლების ბოლოსა და 1990-იანების დასაწყისში, საქართველოში შექმნილმა პოლიტიკურმა ვითარებამ, რასაც ამდაფრებდა სახელმწიფოში არეულობის მოსურნე ძალების მხრიდან არაქართული ჯგუფების მიმართ ქსენოფობიური ხასიათის პროპაგანდა და პროვოკაციული ქმედებები, ყვარელში მცხოვრები ლეკების ნაწილი იძულებული გახდა საქართველო დაეტოვებინა. ნაწილი კი საქართველოში მძიმე სოციალურ პირობებში დარჩა; ამის შემდეგ კიდევ იყო დაღესტნელთა გადასახლების მცდელობები, თუმცა ორგანიზებული ფორმა მას არ მიუღია; დაღესტანსა და რუსეთში, ცალკეული ოჯახები წავიდნენ, მაგრამ საქართველოში სახლები მაინც შეინარჩუნეს. დღეს ყვარლის დაღესტნელების უმეტესობას ორმაგი მოქალაქეობა აქვს, ისინი რუსული პასპორტებითაც სარგებლობენ. ზოგადად, ორმაგი მოქალაქეობის მინიჭების და საზღვრისპირა მოსახლეობისთვის რუსული პასპორტების გაცემის პრაქტიკა შეიძლება აღქმულ იქნას, როგორც რუსეთის ფართო სტრატეგიული პოლიტიკის ნაწილი, რომელიც მიზნად ისახავს გავლენის გაძლიერებას და მომავალში ანექსიის სამართლებრივი საფუძვლის შექმნას.

ამჟამად ახალსოფლიდან დაღესტნისკენ უშუალოდ გამავალი გზა ჩაკეტილია, პირდაპირი კონტაქტები შეწყვეტილია და მოსახლეობას დაღესტანში ლარსზე ან ბაქოს გავლით უწევს ჩასვლა.

საყურადღებოა კრემლის ინიციატივით ავარეთ-კახეთის გზის მშენებლობის წამოწყება. ამ გზის დაღესტნის ნაწილის მშენებლობა-რეაბილიტაცია ახლაც აქტიურად მიმდინარეობს რუსეთის მხრიდან და მისი საქართველოს საზღვრამდე მოყვანაა გეგმაში. დღემდე საქართველოში მხოლოდ უარყოფითი პოზიციითაა გამოხატული როგორც ხელისუფლების, ისე ოპოზიციური ჯგუფებისა და სამოქალაქო საზოგადოების წარმომადგენელთა მხრიდან. ამის მიზეზი ეკონომიკური და უსაფრთხოების მდგენლის არასასურველი შეფარდებაა.

ყვარელში მცხოვრები ლეკებისათვის გამოწვევად რჩება განათლებაზე ხელმისაწვდომობა, დასაქმების შესაძლებლობა, პოლიტიკურ აქტივობებში მონაწილეობა და სხვ.

ცალკე პრობლემას წარმოადგენს ორი სოფლის (ჭერო და ინწუხი) კუთვნილების საკითხი. ისტორიულად ეს ქართული სოფლები დაღესტნის რესპუბლიკის დიდოელებით დასახლებულ წუნთის რაიონს ესაზღვრება და მე-19 საუკუნეში დაცლილა. საქართველოს ოფიციალური, მოქმედი რუკებით, საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაშია. მაგრამ, რადგან საქართველო-რუსეთის სახელმწიფო საზღვრის დელიმიტაციის პროცესი დასრულებული არ არის, დღეს ეს მონაკვეთი შეუთანხმებელია. ემპირიული მასალა, საისტორიო წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა საშუალებას იძლევა დაბეჯითებით ვილაპარაკოთ ამ სოფლების საქართველოსადმი კუთვნილებაზე, მით უფრო როდესაც რუსეთის იმპერიისდროინდელი და საბჭოთა პერიოდის კარტოგრაფიული მონაცემები ამას დოკუმენტურად ასაბუთებს.

დაღესტნის მოსაზღვრე ყვარლის რაიონში დაღესტნური დასახლებების არსებობა დღეს არ ქმნის არც სეპარატიზმის და არც ირედენტისმის საფრთხეს, თუმცა ისინი, შესაძლოა, კრემლის პოლიტიკურ საჭადრაკო დაფაზე ერთ-ერთი მნიშვნელოვან ფიგურად იქცენ.

NATIA JALABADZE,
LAVRENTI JANIASHVILI,
NIKA LOLADZE

THE DAGESTAN SECTION OF THE GEORGIAN-RUSSIAN BORDER

(PAST AND PRESENT)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH INSTITUTE OF THE PEOPLES OF
THE CAUCASUS

SHOTA RUSTAVELI NATIONAL SCIENTIFIC FOUNDATION

შოთა რუსთაველის ეროვნული
სამეცნიერო ფონდი

SHOTA RUSTAVELI NATIONAL
SCIENCE FOUNDATION

FROM THE EDITOR

The Georgians are indigenous population of the Caucasus, whose historical borders of settlement ran along the boundaries shaped by the nature: to the North – mainly along the watershed of the Greater Caucasus, to the south – along the Lesser Caucasus Mountain system, to the west – along the Black Sea; and along the tributaries of the Kura River (Dzegami and Alazani – Agrichai) – to the east.

Along with other factors, precisely these natural conditions enabled the Georgian nation to repel external enemies, who, in many cases, significantly outnumbered it, and to preserve its national identity. Yet the vicissitudes of time, whether through the overwhelming power of great empires or through our own shortcomings, have repeatedly disrupted the historical borders of our homeland.... National territory is a centuries-old creation of the people inhabiting it, one of the most important symbols of its collective memory, the violation of which, even a partial one, leads to tangible changes in the ethnopsychology of generations.

Every ethnos is harmoniously intertwined with the natural environment in which it lives and labours. It could not be otherwise, for this environment serves as its reliable refuge, sustenance, source of livelihood, and a decisive factor in shaping its national character. It is the land of its ancestors—their motherland... Therefore, caring for her as the apple of the eye was considered a duty imposed by God in all ages. The Georgian people are no exception. “The Georgian Chronicles” recounts that whenever the enemy conquered the territory of Georgia “, mourning and sorrow reigned among all the Georgians.” And this is not a single case. Our ancestors, who took each defeat painfully, never resigned themselves to the seizure of even a small piece of the land from the enemy. They would meet the oppressor with dignity and fight selflessly to reclaim what had been taken. This is how we have survived from ancient times to the present day.

The present work is a monographic study of the complex political, economic, ethnosocial and cultural processes characteristic of the

Dagestan section of the Georgia-Russia state border. A group of researchers with extensive experience and strong expertise in their field (N. Jalabadze, L. Janiashvili, N. Loladze) have examined the diverse and complex phenomenon of the modern border using contemporary methodological approaches. Rich scientific literature, narrative and documentary sources, as well as the collection and analysis of field ethnographic material, have allowed for outlining all the problems existing in the specified border section. This has been achieved thanks to the interdisciplinary nature of the research. Accordingly, the conclusions and recommendations outlined in the collective monograph are noteworthy in many ways. This is why the work is not only of scientific and educational value but also has great practical significance. This leads me to believe that the book will be of interest not only to specialists but also to a wide range of readers.

INTRODUCTION

This collective monograph is the outcome of research conducted within the framework of the project “Ethno-historical Processes in the Borderline Region with the Russian Federation (Dagestan Section)” (BRG-I-24-617), which was awarded a 2024 grant by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia for the promotion of research projects and international scientific events on the study of Georgia’s border regions. In a sense, it also continues the authors’ long-term work in this field.¹

-
- 1 Jalabadze N., Vashakidze V., Janiashvili L., Urushadze V. *Border-line Population in the Past and Present (Kakheti)*, Tb. 2022; Janiashvili L., Melikishvili L., Mamardashvili G., Urushadze V., *Integration of Ethnic Groups in Kvemo Kartli (the Armenians and Azerbaijanis)*, Tbilisi 2021; Topchishvili R., Bagrationi G., Gagoshidze G., Gogochuri G., Jalabadze N., Janiashvili L., Avtandilashvili G., Truso – *Historical and Ethnocultural Problems*, Tb. 2021; Janiashvili L., *The Issue of the Ossetians in Kazbegi District*, Tb. 2017; Jalabadze N., *The Ossetians of Kazbegi District in the Context of Georgian-Ossetian Relations: Perspectives on Georgian-Ossetian Relations in Kazbegi District*, Tb. 2017, etc.

The study of borderline regions is closely linked to the issue of national security. Restoring territorial integrity and ensuring peace and stability along the borders remains the primary objective of the Georgian state, so such research boasts not only scientific-theoretical but also practical significance. In today's Georgia, as well as in the Caucasus and the post-Soviet space as a whole, the issue of the state border is closely linked to sovereignty, territorial integrity, and identity. Consequently, the significance of the border extends beyond physical geography and assumes socio-political, economic, and cultural significance. State boundaries, traditionally perceived as fixed, natural, or conventionally defined dividers, are increasingly understood in contemporary studies as historically constructed phenomena, politically managed and shaped by socio-economic practices.

Georgia's northern border (with Russia) poses a particular challenge, as the Russian Federation is perceived as the main threat to the existence of the Georgian state; it has occupied 20% of the country's territory and is attempting to subjugate Georgia to its geopolitical influence through hybrid warfare. Moreover, unlike other neighbouring states, diplomatic relations with Russia have been completely severed, and the process of border delimitation-demarcation has not even been started, which increases the risk of arbitrary border redrawing. By the way, in addition to the occupied regions, Russia's illegal seizure of territories also took place in the area of our interest, namely in the villages of Chero and Intsukhi located in the Chanchakhovani Gorge (Tusheti). Historically, these villages, bordering the Tsunti district of the Republic of Dagestan, were inhabited by Georgians, but in the 19th century, they were emptied due to Lezgin forays. In the 1990s, Russian and Georgian border guards alternately patrolled here, but since the incident in 2006, the territory has been completely controlled by the Russian Federation. It is worth noting that Russian provocations had also occurred on other occasions. For example, on 28 June 2018, Russians abducted two Georgian border guards on the Dagestan section of the Georgia-Russia border in Lagodekhi Municipality. There are also several known abduction cases of Georgian

shepherds. Several years ago, the construction and rehabilitation of the Avaro-Kakheti road, planned by the Russian side, raised concerns in Georgian society. This road is very beneficial for the Russian Federation from a geopolitical standpoint, but it is completely unacceptable for the Georgian side under the current circumstances. The research issue gains even greater relevance given the changing political mood in Georgia and the international geopolitical situation.

The study was conducted in four municipalities of Kakheti: Akhmeta, Telavi, Kvareli, and Lagodekhi. This border strip contains several passes (the Qadori Pass is particularly important); no motor road was built even during the Soviet period, therefore, the population of Kakheti and Dagestan was connected by footpaths.

Georgians refer to all the Dagestanis as Lekebi (lit. Lezgins), and more or less base their relations with them on the narrations embedded in their historical memory. It should also be considered that the collapse of the Soviet state led to the creation of a fertile ground for open confrontation between groups of different ethnic and religious backgrounds. This is accompanied by the historical perspective: the Christian population of Kakheti perceived the Dagestani/Lezgin as an enemy, a robber, and a bully—a perception that, in part, still persists today.

Kakheti is primarily shaped by the territories of ancient Georgian historical and geographical provinces: Tusheti, Kakheti, Kukheti, and Hereti. Its borders underwent certain changes over various historical periods. From ancient times, this was a contact zone between the peoples of Georgian and Caucasian (Dagestani) descent. In the early Middle Ages, mountainous Dagestan had close ties with the Kingdom of Kartli, which, along with Byzantium and Albania, played an important role in the spread of Christianity in the North Caucasus. The rulers of Kartli actively used the Lezgins in the struggle against foreign enemies, which is clearly confirmed by Georgian written sources. At a certain point, the Khundzi were nominally part of the Georgian political space. Tamerlane's campaigns in the Caucasus and the collapse of united Georgia marked the beginning of Dagestan's political and cultural

distancing from the Georgian world. From then on, the Lezgins' constant raids, their large-scale settlement in Eastern Kakheti, and acts of piracy (*Lekianoba*) took on increasingly severe proportions. This fairly painful process continued with varying intensity until the Russian Empire took over the South Caucasus. In the late Middle Ages, the relations between Georgian and Dagestani highlanders also took on the character of a sharp confrontation. In addition to the religious factor, this was due to the weakening influence of the central government in the mountains and the almost complete replacement of the formal legal system with customary law. The nature of the relations and the system of ethical values between clans, communities, villages, and neighbouring communities in the highlands differed from those in the lowlands. Piracy – violent appropriation of the property of neighbouring people, villages, or communities – became a way of life here. This circumstance largely determined the relations between Georgian highlanders and their North Caucasian neighbours. Neither Georgians nor their northern neighbour-highlanders regarded the theft of sheep, cows, and horses as shameful; on the contrary, such behaviour was considered a great feat, and these deeds were often the subject of heroic poems.

In the 17th century, “free communities” of the Avars and Tsakhur Lezgins were formed in the extreme eastern part of Hereti (Kaki/Kakhi). Two political entities, the Sultanates of Char-Belakan (Kak-Eniseli) and Elisli, were created. The 17th -18th centuries were difficult for Kakheti. Later, in addition to the Char-Belakan and Elisli Sultanates, a small number of Dagestanis settled in the neighbourhood of Kvareli as well. These Lezgins used the winter pastures of Kakheti and spent the winter in the Bezhaniani Valley (where the village of Akhalsopeli is located today) on the banks of the Shorokhevi River. Initially, they lived here seasonally, paying “grass taxes” for the use of the pastures, and flocks of sheep were accompanied only by shepherds; later, they started coming here with families, acquired homestead plots, and established several temporary settlements. This heterogeneous process continued

until the 1950s (today, the Khundzi live in the villages of Kvareli district: Chantliskure, Tivi, and Saruso).

Following the collapse of the Soviet Union, the situation in the Caucasus and the policy of the Russian Federation led to the breakdown of the bridge between a number of peoples of the South and North Caucasus for an indefinite period of time. Due to the tragic events of the post-Soviet period (two Russia-Chechnya wars, the so-called South Ossetian, Abkhazian and Karabakh conflicts, the 2008 Russia-Georgia war, its accompanying borderization, etc.), the relations between the Georgian and the North Caucasian peoples have taken a completely different direction compared to the Soviet epoch. The political entities of the North Caucasus that remained within the Russian Federation experienced negative consequences from their isolation from Georgia, affecting not only political and socio-cultural ties but also interethnic relations. The artificial interruption of physical and, consequently, socio-cultural contacts between the peoples of the North and South Caucasus was a violation of the regularity which historically underlay the unity of the Caucasian peoples. This situation had a peculiar effect on the Lezgins living in Kakheti. Some of the Avars moved to Dagestan in the 1990s. Of the more than 4,000 Avars in Kvareli district, approximately 2,000 remained and had to confront the socio-economic and political crisis alongside their Georgian neighbours.

The monograph is interdisciplinary in character, encompassing history, ethnology, and geography, and serves not only scientific and theoretical purposes but also practical ones. It introduces new empirical material into scholarly circulation, identifies features of socio-cultural, demographic, and economic transformations in the border region under study, and develops new theoretical approaches. Accordingly, the monograph has both scientific-theoretical and educational-practical objectives. In preparing this monograph, we drew upon archival materials, scholarly literature, as well as empirical (field-ethnographic) and digital sources. The fieldwork employed a comprehensive and intensive methodological approach, incorporating

direct observation and interviews with informants. The novelty of the study is defined, in part, by its interdisciplinary examination of ethno-cultural transformations along the Dagestan section of the Georgia–Russia border in Kakheti.

We would like to express our gratitude to the colleagues who provided valuable consultations during the preparation of this book—N. Azikuri, G. Ichuaidze, N. Idoidze, as well as to the narrators who participated in the ethnographic fieldwork.

CHAPTER I

NIKA LOLADZE

1. BORDER AS A PROCESS: A METHODOLOGICAL AND THEORETICAL FRAMEWORK FOR RESEARCH ON THE BORDER OF GEORGIA AND DAGESTAN

The contemporary world is the world of borders, where territorial, political, legal, and economic boundaries directly impact social aspects of life. Despite globalisation, the opening of borders, and the growth of global mobility, the number and diversity of borders in the contemporary world are at historical highs.

Over the past twenty years, hundreds of new borders have appeared around the world: thousands of kilometres of barbed wire/fences have been laid to separate territories, millions of cubic meters of concrete walls have been erected (Mexico - America, Israel - Palestine), and temporary accommodation centres¹ for thousands of migrants have been built/operated, and the number of deportations has increased. Passport databases, border crossing security technologies, and procedural mechanisms² have been created and improved.

When discussing the significance of borders in the modern world, it's worth noting the impact and consequences of the COVID-19 pandemic, increased flows of refugees, internally displaced persons, and economic migrants, which have also significantly impacted the border research. Strict quarantine measures and travel restrictions transformed the borders into "filters," regulating not only the movement of people but also social relations linked to fear of the spread of the virus. This experience qualitatively changed the attitude of border institutions and

1 GDP (Global Detention Project), available at: <https://www.globaldetentionproject.org/detention-centres/list-view> seen on 18.10.2025.

2 Nail, Thomas., *Theory of the Border*. Oxford University Press. 2025.

made the control mechanisms even more complex.¹

At the same time, in contemporary Georgia — as in the wider Caucasus and the post-Soviet space — the question of state borders is inextricably tied to sovereignty, territorial integrity, and national identity. Accordingly, the significance of borders extends beyond physical geography and assumes socio-political, economic, and cultural significance. State borders, traditionally perceived as fixed, natural or conventionally defined dividers, are increasingly viewed in contemporary studies as historically constructed, politically governed, and dependent on socio-economic practices. Such an approach is relevant not only in the spaces where the border is not clearly defined physically, legally, politically, or in everyday life, but even in the case of a clear physical and historical border, such as the main watershed of the Caucasus.

The research topic of this work is the border section between Georgia and the Republic of Dagestan of the Russian Federation, which runs along the Caucasus Mountain Range. Even such seemingly “clear natural–historical borders” have repeatedly become the subject of political manipulation, because any border is inherently dynamic, and neither the ‘natural’ nor the ‘historical’ serves as an unambiguous border. Moreover, the border in this region has never been static.

As for the Georgia-Dagestan border itself, it is 143 km long, runs from the Mount Diklo to the south along the Ridge Butsi Butsi Range to the Mount Sarmaghele (2596 m), crosses the Andis-Koisu River through a pass, along the Akhtala Range, the Mount Pataranabadi (3252 m), the Mount Encho (3304 m), the Mount Shaviklde (3578 m), follows the Central Caucasus Range to the Qadori Pass (2363 m), up to the Mount Ninikas-Tsikhe (3116 m), from here turns southwest and ends in the east at the Mount Tinovroso.²

The border between Georgia and the Republic of Dagestan is

-
- 1 Paasi, A., *Geographies of Borders and Bordering*. In the book: *Border Studies* (pp.. 47-67). Edward Elgar Publishing. 2025
 - 2 Kekelia J. *The Territory and Borders of Gergia* (2nd edition). *Intelekti* Publishing. Tbilisi 2006, p.78

defined by the following crossings: Vantliashet (2441 m), Sarmaghele (2596 m), Qadori (2363 m), Khimriki (2760 m), Mskhalgora (2940 m), Machkhalroso (3066 m), Mushak (2675 m), Duruji (2884 m), Khubiara (2402 m) and Akhtala (3162 m).¹ Of these, the Vantliashet and Akhtala crossings are the most important, satellite photos of which clearly show the roads cut from the Dagestan side (see Map X, Figure X).

Tusheti faces particular geographical challenges, which are also highlighted in the spatial planning document commissioned by the Ministry of Economy and Sustainable Development of Georgia: “Tusheti finds itself in a complex geopolitical situation due to the historically established strive of the neighbouring countries and peoples to use and see benefit from its territory. Given the geopolitical expansion of the Russian Federation, active construction of military bases and access roads in the valleys bordering Tusheti [...], as well as the 7-8-month inaccessibility of emptied Tusheti, it is necessary to regenerate the degraded ethnocultural environment to compensate for the geopolitical vulnerability, which is also fully consistent with reintegrating Tusheti into the national texture”.²

As already noted, the Georgia–Russia state border has not been demarcated to this day, creating a risk of legal uncertainty and arbitrary border alterations. This issue is particularly acute given the ongoing creeping occupation observed near the occupied territories and directly along the state border, especially in the case of the Chanchakhovani Gorge and the villages of Chero and Intsukh, which Georgian authorities have been unable to control since the 2006 incident.³

1 Ibid, pp. 84-85. Note: The source mentions only the Vantlisheti, Sarmaghele, Qadori, Khimriki, Mskhalgori and Machkhalroso crossings; the remaining crossings have been added by the author (N. Loladze) basing on fieldwork and geoinformation data.

2 Abuladze G., Gotsiridze G. Spatial-territorial Planning Project for Akhmeta Municipality and Tusheti. Ministry of Economy and Sustainable Development of the Republic of Georgia, 2018; available at: [https://moi.gov.ge/ka/about/Activities/Spatial Arrangement/Akhmeta](https://moi.gov.ge/ka/about/Activities/Spatial%20Arrangement/Akhmeta)

3 Kvakhadze Alexandre, Disputed Borders in the North Caucasus and Their Echoes in Georgia. Georgian Foundation for Strategic and International Studies; available at: <https://gfsis.org/disputed-borders> Jalabadze N., Janiashvili L. Loladze N.

The dynamics of the border strip running along the Caucasus ridge intensified, especially from the 19th century, following Georgia's annexation by the Russian Empire: in recent history, the Soviet past, and later post-Soviet political realities, further aggravated these dynamics. For example, from the early 19th century Char-Belakan region (later Saingilo), whose northern border ran along the Caucasus watershed, had various statuses (district, military district) alternating between various administrative units of the Russian Empire, including as part of the Georgia-Imereti Governorate. Later, it was part of the First Republic of Georgia, and after the Soviet occupation, it was transferred to Azerbaijan (see Map XX).¹ Furthermore, in the same 19th century, on 19 June 1859, Prince A. Baryatinsky, the Viceroy of the Caucasus, annexed Dvaleti (Nari section of Ossetia district, Tbilisi Governorate), the historical-geographic region located beyond the Caucasian Watershed, to Tergi district. As a result, the border moved to the Caucasian Watershed.²

In modern history, a notable case of the change in the state border along the Caucasus Ridge are Klukhori and Akhalkhevi districts – the territories in the North Caucasus that were part of Georgia SSR in 1943-1955 (Map XX).³ A tragic example of the 21st century is the ongoing process of occupation, unilateral recognition and borderization of the territories of Abkhazia and the former South Ossetia Autonomous District by the Russian Federation.

It is important to note that the delimitation-demarcation of the state borders of today's Georgia has not yet been completed. Accordingly, some territorial changes/adjustments are inevitable. Despite the small scale of the disputed territories, it should be considered that any process

Borderization and Georgia-Ossetian Relations in the Occupied Region. 2022

- 1 Vardosanidze S., Guruli V., Kharadze K., Jikia L., Kvaratskhelia M. History of the State Border of Georgia (1917-1957). *Kartuli universiteti* Publishing, 2015, pp.125-131
- 2 Topchishvili R., Dvaleti and Dvaletians: Georgia's Lost Historical-geographic region and the Vanished Ethnographic Group of the Georgians., *Universali* Publishing. Tbilisi 2016, pp. 39-40
- 3 Vardosanidze S., Guruli V., Kharadze K., Jikia L., Kvaratskhelia M. History of the State Border of Georgia (1917-1957), pp. 254-279

of border change in the Caucasus region is always perceived painfully.¹

At this stage, of the four states bordering Georgia, delimitation-demarcation has only been completed on the section of the Republic of Turkey; with the remaining neighbors, the process is still ongoing or has been suspended for an unknown period; for example, Georgia and Azerbaijan have agreed on approximately 2/3 of the state border, and one of the most important disputed sections remains the David-Gareji monastery complex.²

Approximately half of the Georgia-Armenia border section (110 kilometres) has been demarcated. According to state officials, the demarcation of the border between the countries is one of the most important issues and should be completed in the near future.³

As for the border section between Georgia and the Russian Federation, including the Georgia-Dagestan border, the delimitation/demarcation process has been officially suspended until the deoccupation of Abkhazia and South Ossetia.⁴ The aforementioned uncertain status of the border strip with the hostile country not only creates legal and diplomatic instability, but also directly affects daily life, social, cultural and economic behaviour of the people living in this strip. In the villages located close to the undemarcated border, local perceptions of where Georgia ends and Russia begins, in some cases, go beyond official maps. It is in this space that the distinction between border as a physical line and as a social experience is revealed. State policies, security regimes, local historical memories, economic relations, and transportation

1 Kvakhadze Alexandre, *Disputed Borders in the North Caucasus and Their Echoes in Georgia*.

2 Radio Freedom. Georgia and Azerbaijan have planned to discuss the issue of border delimitation- demarcation., 2023. Viewed on 10/18/2025. Available at: <https://www.radiotavisupleba.ge/a/32466303.html>

3 Ministry of Foreign Affairs of Georgia, "Another Round of Political Consultations Between Georgia and the Republic of Armenia Was Held", 2024; available at: <https://mfa.gov.ge/ka/news/967140-saqartvelosa-da-somkhetis-respublikas-shoris-politikuri-konsultatsiebis-morigi-raundi-gaimarta>. Viewed on : 7.10.2025

4 Netgazeti - Delimitation-demarcation with Russia will end within the borders of united Georgia — Gharibashvili., 2021. Available at : <https://netgazeti.ge/news/569455/> Viewed on 8.10.2025

infrastructure together form a complex network that shapes the social practices through which the border becomes dynamic and manifests as an everyday reality.

The ambiguity around the Georgia-Dagestan border, which we are currently studying, is an important part of larger geopolitical issues, especially in light of the expansionist wars waged by the Russian Federation. At the same time, this ambiguity creates an interesting basis for theoretical analysis, which regards the border not only as a physical and political line, but also as a living social space that is constantly being created and changed. The theoretical synthesis used in the study is based on the critical approach to border studies, particularly the importance of rethinking the interaction of mobility, space and power. The empirical material includes interviews with people living in borderline villages who describe their daily lives, perceptions, and experiences related to the border.

Therefore, the work aims at shaping a theoretical framework/principle for the historical, geographical, and social features of the Georgia-Dagestan border section, in a context where the border is regarded not as a fixed line on the map, but as a space and process, actively participating in the formation of identity, power, and memory.

2. TRANSITION AND METHODOLOGICAL PLURALISM IN BORDER STUDIES

The academic field of border studies initially developed as a specialised field of geopolitics and political geography, and traditionally considered borders only as “natural” and “artificial” elements dividing states.¹ However, the distinction between natural and artificial boundaries proposed by early theorists (Giddens 1987; Ancel 1936a, 1936b; Hartshorne 1933; House 1980; Martinez 1994; Prescott 1987; Ratzel 1897)² is no longer considered relevant. The point is not that

1 Nail, T., *Theory of the border*. Oxford University Press. 2025, p. 7

2 Giddens, A., *The Nation-State and Violence*. Berkeley: University of California

today's borders are radically different from those of the past; the problem is that throughout history, "natural" dividers, as borders, have always been "artificially" agreed upon, delimited, established, and secured by people/societies. A river, ridge, mountain, or any other natural feature functions as a border only when this status is reinforced by a corresponding social effect—for example, infrastructure such as a road, bridge, or customs post, and, most importantly, a publicly recognised division.¹¹⁷

Since the 1990s, the increase in the number of borders in the world, driven by major geopolitical shifts, sovereignty, wars, pandemics, citizenship issues, security, migration, social justice, and other sociopolitical and economic concerns, has led to a significant expansion of border studies in the social sciences and humanities. Accordingly, if border studies were previously considered exclusively in a geopolitical context, the modern approach represents an interdisciplinary, complex research issue. In turn, this complexity is not only conceptual, since borders have materialised in practice as a "large" and multi-layered phenomenon.²¹⁸ This epistemological shift views the border not only as a static element, but also as a process in which the experiences of local populations collide with the policies of states, where conflict and cooperation coexist, where national symbols and everyday life intersect. And the focus on the "real world" has turned borders into both a

Press, 1987, 83. 50. Ancel, J., *Les frontières: Étude de géographie politique*, Recueil des cours vol. 55. Paris, 1936. Ancel, J., *Géopolitique*. Paris: Delagrave, 1936. Hartshorne, R., "Geographic and Political Boundaries in Upper Silesia." *Association of American Geographers* 23.4 (1933): 83. 195–228. House, J., "The Frontier Zone: A Conceptual Problem for Policy Makers." *International Political Science Review* 1 (1980): 83. 456–477. Martinez, O., "The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis." In *World Boundaries*, vol. 1, *Global Boundaries*, edited by Clive Schofield, 1–15. London: Routledge, 1994. Prescott, V., *Political Frontiers and Boundaries*. London: Allen & Unwin, 1987. Ratzel, F., *Politische Geographie*. Leipzig: R. Oldenbourg, 1897. Prescott, V., *Political Frontiers and Boundaries*. London: Allen & Unwin, 1987. Ratzel, F., *Politische Geographie*. Leipzig: R. Oldenbourg, 1897.

1 Nail, T., Nail, T., *Theory of the Border*; p. 7

2 Paasi, A., A Border Theory: an Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Scholars? *The Ashgate research companion to border studies*, 11-31. 2011

governance infrastructure and a powerful metaphor for identity and belonging.

Since border studies, due to their complex nature, require different levels of analysis, there is no single universal approach or theory that is considered dominant in this field; as Anssi Paasi notes, “Since borders are context-dependent phenomena, developing a general theory of borders is unattainable or even undesirable”.¹¹⁹

Under these circumstances, methodological pluralism and interdisciplinary dialogue have become the main advantages of border studies, as a result of which the field simultaneously draws on different disciplines and uses different, yet complementary, approaches and theoretical frameworks. For example: political sciences provide tools to analyze the issues of power, sovereignty, governance and security, but cannot fully describe cultural and symbolic boundaries; geography clearly establishes spatial boundaries, deepens into territorial meanings and emphasizes the spatial dynamics generated the influence of physical characteristics of place, scale and distance; Sociology and anthropology focus on the social life of borderlands, everyday experiences and construction of identity; Law deals with formalization of borders, citizenship regimes, and state governance, but less so with unofficial and unregulated borders; Humanities and cultural studies cover symbolic, narrative, and figurative dimensions of boundaries—how meaning, memory, and belonging are created; History provides context for how borders have changed over time and how transformation of power regimes influenced their formation.

Accordingly, border theory needs to develop through the dialogue between disciplines, combining methods, theories, and approaches to form a broad, comprehensive research framework that balances the limitations of individual disciplines with additional integration.²²⁰

This is why the monograph is based on an interdisciplinary approach

-
- 1 Paasi, A., A Border Theory: an Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Scholars? *The Ashgate research companion to border studies*, 11-31. 2011, p. 27.
 - 2 Newman, D., “On Borders and Power: A Theoretical Framework,” *Journal of Borderlands Studies* 18.1 (2003): 13– 25; 16.

and methodological synthesis, where the ethnographic approach plays a leading role. In border research, this field reinforces the vision based on human experience and allows for perceiving the border as a social and cultural construction, created and shaped in everyday practices; based on field research, this approach makes it possible to observe processes through the perspectives of local residents, to analyze both formal and informal networks of relations, and to trace the reconstruction of identity. In this way, the border is revealed as a living social space. This creates an interdisciplinary bridge between spatial or political-geographical analysis and cultural anthropology, enabling a more comprehensive and anthropocentric interpretation of border studies.

3. INTERDISCIPLINARY THEORETICAL FRAMEWORK: INSTITUTIONALISATION OF THE BORDER AND THE CONCEPT OF “THIN” AND “THICK” BOUNDARIES

Given the context of the research topic, we considered it appropriate to synthesise A. Paasi's concept of institutionalisation of borders and B. Hasselsberger's concept of “thin” and “thick” boundaries.¹ This theoretical approach allows for contextualising the historical, cultural, and social factors in shaping the Caucasus Range as a boundary, at the same time to assess the impact of its dynamics at the local or regional level.

A. Paasi's theory on the institutionalisation of borders and regions is one of the first and fundamental works which regards borders as complex social processes conditioned by historical events. This approach comes from his research “The Institutionalisation of Regions: A Theoretical Framework for Understanding the Emergence of Regions and Constitution of Regional Identity”,² which was further deepened by the empirical re-

1 Hasselsberger, B., Decoding borders. Appreciating border impacts on space and people. *Planning Theory & Practice*, 15(4), 2014, pp. 505-526.

2 Paasi, A., (1986). The institutionalization of Regions: A Theoretical Framework for Understanding the Emergence of Regions and the Constitution of Regional Identity. *Fennia*, 164(1), pp. 105–146.

search on the Finnish-Russian border¹ and adapted to the contemporary epoch of mobility and flows.² A. Paasi shows how institutions, symbols, and daily practices create boundaries in physical space and collective consciousness, thereby linking territory, power, and identity.

Basic idea of A. Paasi's theory is that borders should be understood as the processes that arise, stabilise, and sometimes disappear under the influence of social, political, and cultural factors. Institutionalisation operates in four directions: territorial, symbolic, administrative and at the level of identity. Together, these elements make a practical meaning of a border. At the same time, the spatial aspect of borders also forms as part of identity, since borders are imprinted in memory, narratives, and everyday representations, shaping the "us/them" distinction.

A. Paasi identifies four interconnected dimensions of institutionalisation, the effective analysis of which requires not a sequential but an overlapping application. Territorial formation involves the legal definition of the border and its reinforcement with material infrastructure (maps, marking, border patrols); symbolic formation involves the creation of names, narratives, symbols, and cultural meanings that make the border understandable and emotionally significant. Territorial formation involves the legal definition of a border and its reinforcement with material infrastructure (maps, marking and border patrols); symbolic involves creation of names, narratives, symbols, and cultural meanings that make the border comprehensible and emotionally significant. Institutionalisation, in a narrow sense, implies inclusion of borders in administrative, legal, educational and political systems, such as customs regimes, visa policies and border management practices. At the level of social consciousness, the border becomes a component of collective identity, part of everyday ideas which form a sense of belonging, peripherality, and border. These four directions are not linear but deeply interconnected, as shifts in discourse can trigger the reconfiguration of institutions, the

1 Ibid. *Territory, boundaries and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian border*. Wiley. 1996.

2 Ibid. *Boundaries as Social Processes: Territoriality in the World of Flows. Progress in Human Geography*, 2001, 25(1), pp. 72–86.

initiation of political reforms, alterations in symbolic meanings, transformations of identities, and even changes in territorial formations.

As for B. Hasselberger's concept of "thin" and "thick" borders, based on the practice of spatial planning, it is constructed on the assumption that borders represent a set of geopolitical, socio-cultural, economic and biophysical boundaries. Accordingly, the more difficult it is to cross or penetrate the specified boundary elements or their combination, the "thicker" the boundary is, and if it is open and easily crossed, the "thinner" it is.¹

Given the reality of Georgia, we can cite the example of Soviet and post-Soviet borders, when the borders between the union republics at all four levels of borders listed above were definitely "thin", but after gaining independence they "thickened" and, in certain cases, this led to the emergence of multi-layered territorial problems and issues, such as the examples of Chero and Intsukh, discussed in the following chapters, or the ongoing demarcation issue of David Gareji monastery complex, located in the border zone. Since these issues were less pressing under the Soviet Union's "thin" internal borders, they became particularly acute after independence — in my opinion, this case is one of the characteristic examples of the transition from "thin" borders to "thick".

We have discussed this concept in detail in the context of Georgia, including through the example of the borderization process underway on the occupied territory of South Ossetia, which clearly demonstrates that the "expansion" of the "thin border" contributes to the alienation and isolation of the border-divided societies, which leads to the weakening and termination of historically established economic, cultural and kinship ties.²

1 Haselsberger (2014), pp. 510-511

2 Jalabadze, Janishvili, Loladze. 2022, pp. 92-97

CAPTER II

LAVRENTI JANIASHVILI

FROM THE HISTORY OF GEORGIAN-DAGESTANI RELATIONS

From olden times, Dagestan and Georgia enjoyed warm relations, great friendship. Dagestan was hostile to the enemies of Georgia; and friendly to the friends of Georgia

(Iakob Gogebashvili)

1. FRAGMENTS FROM THE ANCIENT PAST

Today, Georgia shares a northeastern border with the Republic of Dagestan (Russian Federation). On the Georgian side, Dagestan adjoins the Kakheti region, specifically the municipalities of Akhmeta (ethnographic region of Tusheti), Kvareli, and Lagodekhi. On the Dagestani side, Kakheti borders Avaria. This region is inhabited by the people of Khundzi origin (the Didoi//Tsez, the Andi, the Botlikh, the Ghodoberi, the Chamalal, the Bagulal, the Tindi, the Karata, the Akhvakh, the Khvarshians, etc.). The Georgians refer to these tribes, as well as the rest of the Dagestanis, as Lezgins.

A fairly complex and heterogeneous ethnogenetic process took place on the territory of modern-day Kakheti over the centuries. Historical sources tell that there were provinces//“countries” (Kakheti itself, Kukheti, Hereti, Tsuketi, Sujeti, Kambechani), populated by more or less related autochthonous people. At different times, under the conditions of economic and cultural relations and political rivalry, the territory of the afore-mentioned provinces changed, expanding or shrinking at the expense of their neighbours. Accordingly, the name of a

particular place also changed.¹ Traditionally, this region also included the mountainous regions of East Georgia – Tusheti, Pshavi and Khevsureti, which had direct contact with the North Caucasian highlanders.

The dividing line between Georgia and Dagestan ran mainly through the mountains of Dagestan, along the ridge dividing the tributaries of the Alazani River.² However, the northern border of present-day Kakheti was quite fluid; sometimes it expanded, and at certain stages of history, peoples of Dagestani origin (the Khundz) entered Georgian political space.³

Although Georgian-Dagestani relations have a very long, rich and interesting history, below we will only briefly touch upon the prehistoric past, since paleoanthropological and DNA studies of the ancient population of the Caucasus, and specifically, the study region, as well as archaeological data, as they are reviewed in detail by the authors in the first chapter of the monograph published in 2022.⁴ In this regard, we will direct the reader's attention only to the principal conclusions presented in the aforementioned work. It has been ascertained, that, from the Bronze Age, the autochthonous population of the Caucasus (Georgia, modern-day Azerbaijan, Armenia, the North Caucasus) largely belonged to the Mediterranean type of South European race, which is characterized in a high skull of clearly pronounced dolichocranic shape, an above-average height, a narrow and sharply profiled face with a high nose bridge. This anthropological type belongs to the Caucasian variety of the above-mentioned racial variant.⁵ It is noteworthy that among the peoples of Dagestani origin, both the Caucasian and Caspian anthropological types

1 Vashakidze V. From the Past of Kakheti, in the book – Vashakidze V., Urushadze V., Jalabadze N., Janiashvili L., *Borderline Population in the Past and Present (Kakheti)* – Tb. 2022, pp. 7-8

2 Javakhishvili I., *Borders of Georgia in Historical and Modern Perspective*; col. *Historical Rarities*, Tb. 1989, p. 14

3 Muskhelishvili D., *Basic Issues from Historical Geography of Georgia*, Tb. 1977, p. 214; Prince Vakhushti, *Description of the Kingdom of Georgia, The Georgian Chronicles*; vol. IV, Ts. 1979. p. 556.

4 *Borderline Population in the Past and Present (Kakheti)* Tbilisi, 2022, pp. 12-30

5 Vashakidze V. *Ibid*, pp. 10-13; Fedorov Ya. *Historical ethnography of the Northern Caucasus*, M. 1983, p.17

are represented, whereas the population of Kakheti predominantly exhibits the Iberian (East Georgian) type. Based on the analysis of a fairly rich craniological material, it can be confidently stated that in the Bronze Age, the territory of Kakheti and the adjacent territories were inhabited predominantly by the Mediterranean population of the South European race, characterised by certain polymorphism. The craniological material from the late antique period proves that the situation had not changed in this era either. Such a solidity of anthropological type, despite constant migrations, infiltration, and ethnocultural transformation over millennia, confirms that the population of Kakheti and its neighbourhood basically had the same genetic origin.¹

This conclusion is supported by the analysis of DNA genetic markers from paleoanthropological material, which allows the identification of key DNA mutation indicators, namely haplotypes. Haplotype is unique to each man and unites a certain group of population, a haplogroup, which originated from a common ancestor, i.e. he receives it from the Patriarch. Therefore, it is to some extent a biologically related group. It should be noted that haplogroups and ethnicity do not coincide, because haplotypes were dispersed across the Earth a long time ago and subsequently united into various ethnic units. Genetic studies have shown that haplogroup G2a dominates in the Western part of the Caucasus, while haplogroups J2 and J1 dominate in the Eastern part. A high share of these groups among the Caucasian race indicates that the formation of the indigenous population into ethnic groups occurred based on the populations with these haplogroups. The analysis of DNA markers gives some idea of the migration processes taking place in different periods. For example, our attention was drawn to the fact that the markers reveal a striking similarity between the Georgian ethnographic group – the Tush, residing in the neighbourhood of Dagestan, and the Georgians living in Fereydan (Iran). Haplogroup J2 is the dominant one in both groups, which may be related to the political and demographic cataclysms that occurred in Kakheti in the first half of

¹ Ibid, pp.14-15

the 17th century, namely the migration of the population from Kakheti to Tusheti. This issue will be discussed in more detail below.

Archaeological material allows for interesting conclusions. In the Early Bronze Age (from the 4th millennium B.C.), the territory of modern-day Kakheti was part of the Kura-Araxes culture area, which also encompassed almost the entire South Caucasus, North-west Iran, Eastern Anatolia, and North-east Caucasus (Dagestan). This is the era with advanced metal mining (bronze) and production, when pottery reached a high level, and significant technological shifts became the basis for a developed economy. In agriculture, the foundations of plough farming were established, and evidence of irrigation has been confirmed. Metal tools came into use, and wheeled transport appeared. At the same time, animal husbandry also developed: people raised both large and small livestock, while the population of the mountainous and foothill areas practised seasonal (transhumant) herding, etc.¹

In the Middle Bronze Age, the Kura-Araxes culture was replaced by the “early-Kurgan culture”, which was later replaced by the Trialeti culture. We consider it reasonable to assume that it could have arisen on the basis of the Kura-Araxes culture and that its bearers did not undergo significant ethnic changes. This point of view may be contradicted by the significant socio-economic changes that occurred during this period (life ceased in the settlements of early Bronze Age; the population switched to pasture life and settled mainly in the foothills and river valleys, where conditions were favorable for primitive irrigated agriculture and pasture livestock breeding; observed is the tendency of increasing the number of small livestock, especially sheep; fairly large burial mounds are erected. Some researchers associate this with the penetration of Cattle herder, cattle herding tribes from the North Caucasus or migration flows from Asia Minor, but in my opinion more acceptable is V. Vashakidze’s hypothesis that the role of migration flows in this case is exaggerated and that cardinal changes such as these should have been caused by global natural and climatic cataclysms, namely, the confirmed long-term

1 Ibid, pp.16-17

abnormal drought in this region.¹

The logic of the aforementioned hypothesis is confirmed by the situation on the territory of present-day Dagestan in the Middle Bronze Age. At the turn of the 3rd-2nd millennia B.C. disintegration of the cultural unity of the Kura-Araxes period started in the Northeastern Caucasus. In mountainous Dagestan, an archaeological culture emerged that is considered a local variant of the Ginchi culture.² Distinguished are two types of settlements of this period: I. Rock settlements in hard-to-reach mountains (Upper Gunib, Usipa, Kurchab, etc.). II. Lowland settlements located on river terraces (Irganai I, Irganai II, Ginchi III). When choosing a place of residence, attention was given to proximity to arable land, pastures, and water sources.³ Changes in the sphere of material and spiritual culture are associated, among others, with the changes in climatic conditions (aridization).⁴

The Late Bronze to Early Iron Age (the 2nd decade of the 2nd millennium B.C. to the early 1st millennium B.C.) marks the period during which the so-called 'system of ravines' began to form across the territory of East Georgia. It was based on these ravines that the first ethno-geographic and ethno-political formations emerged, which, with some modifications, have survived to the present day. Numerous bronze weapons (the so-called Kakhetian anelaces, spearheads, etc.), ceramic items made of clay mixed with sand, with the surface covered with concentric lines, etc., have been discovered on the territory of present-day East Georgia, in the Iori-Alazani basin. There is no trail of any significant external influence on the archaeological culture of this era discovered in Kakheti. Analysis of local variants of this culture suggests

1 Vashakidze V. Ibid, pp.21-23; Vashakidze V. The Caucasus from Ancient Times to the 4th Century A.D. History of the Caucasus, ed.: R. Metreveli, vol. I Tb. 2023, p.125

2 Ibid, p.126

3 Magomedov R., Mountainous Dagestan and Southeastern Chechnya in the Middle Bronze Age, (dissertation abstract) Moscow 1992. (Internet version checked on 04/10/2025) <https://cheloveknauka.com/gornyy-dagestan-i-yugovostochnaya-chechnya-v-epohu-sredney-bronzy>

4 Magomedov, R. Materials for the Study of the Bronze-Age Cultures in Primorsky Dagestan, Makhachkala 2000, p. 106

that it was created by the indigenous population, the ancestors of the Kakhs, Kukhs and Heretians. Local substrate turned out to be so strong that the boundaries of the culture they had created remained almost the same in subsequent epochs and the early Middle Ages as they were at the turn of the 2nd and 1st millennia B.C. It has been ascertained that all archaeological cultures unearthed in Georgia are genetically related to their predecessors, i.e. we witness a continuous chain of development. This lends even more credence to the idea that the ethnic substrate on the territory of East Georgia has not changed since the Bronze Age,¹ although certain analogies in archaeological cultures indicate contacts between the South and North Caucasus.

Linguistic data plays a major role in the study of the prehistoric period of the peoples of the South and North Caucasus. Modern linguists' Caucasological studies recognise the genetic relationship between the Georgian and mountain autochthonous languages of the peoples of the Caucasus. Caucasological studies of contemporary linguists recognise a genetic relation between Georgian and mountain autochthonous languages of the Caucasus peoples. Accordingly, the current working classification of Iberian-Caucasian languages comprises four distinct groups: 1) Georgian; 2) Abkhazian; 3) Nakh; 4) Dagestani.² The genetic links between Iberian-Caucasian languages and their genealogical classification have been confirmed by studying their kinship. Despite this, proving that these languages have descended from a common ancestor is a very difficult task. Along with purely linguistic factors (monosyllabic composition of morphemes and the exceptional brevity of comparable lexical units in verbs), the situation is also complicated by the geographical location of the Caucasus. Namely, the mountainous landscape and the resulting greater or lesser isolation lead to the development of specific processes in languages spoken in different areas, the study of which presents significant difficulties.³

1 Vashakidze V. *Ibid*, pp.27-30

2 Chukhua M. *Autochthonous Languages of the Caucasus, Caucasian Peoples, Cultures, Languages*, Tb. 2023, p.10

3 *Ibid*, pp.160-161

In the first millennium B.C., significant ethno-political shifts took place in the South Caucasus. This was an era of the emergence of relatively small political units (countries) and their later unification into a single state system. This was the epoch for the emergence of relatively small political units (countries) and their subsequent unification into a single state system. "The Georgian Chronicles" contains invaluable information for studying the ethno-political situation on the territory of present-day Kakheti at the time, particularly, the essay included in its opening part, "Lives of the Georgian Kings and the First Fathers and Relatives", which shows the division process of East Georgia into "countries". Iv. Javakhishvili believed that the author of this work had access to ancient sources describing the borders of various communities and principalities. In some instances, when marking these boundaries, he refers to names that no longer existed in his time and would have been unfamiliar to readers, requiring him to provide explanations for them.¹

Based on the analysis of the afore-mentioned source and archaeological material discovered on the territory of Kakheti, Georgian historiography has convincingly substantiated that the political units of Kakheti, Kukheti and Hereti already existed here in the second half of the 1st millennium BC. The borders of these "countries" constantly changed, and in different historical periods, their names often overlapped. Sometimes Hereti included all of Kakheti, or vice versa, Kakheti included Hereti, and sometimes the region was even referred to under a common name Kakheti-Hereti. However, mainly historical Hereti was a zone of contact with the Dagestanis. N. Berdzenishvili believed that present-day Kakheti was shaped later than other parts of Georgia, as a result of a rather complex migration and ethnocultural process. Here, for tens of centuries, there was a struggle between mountains and plains, valleys and plateaus, economic and social systems, in which participated: "The Kakhs, Kokhs, Tsanars, Gardabeli, Albanian-Heretians, Sojes, Pkhovs-Pshavs, Tush, Kists, and later Lezgins, Turks, Ottomans, Armenians and Georgians of all communities (Megrelians, Gurians, Imeretians, Rachans,

1 Javakhishvili I. Ancient Georgian Historical Writing, Works, vol. VII, Tb., 1977, p.187

Javakhetian-Meskhethians, Armenians, Kartlians) - the historical arena for all these merges (struggle and cooperation) was this land – relatively small but with great potential.¹

The ethnogenetic processes in the North Caucasus have been poorly studied due to the scarcity of relevant written sources and archaeological material. It has been suggested that the disintegration of the ethnocultural unity of the North-Eastern Caucasus began in the 3rd millennium BC, and this separation resulted in the emergence of Dagestani tribes in the 1st millennium BC.² Due to the specifics of the landscape, each group in Dagestan (there are over 30 of them - L.J.) lives mainly separately, creating a sort of regional ethnic area and, along with its own language, has a rather distinctive culture, traditions and customs.³ Modern Georgia is bordered by the Avars and their genetically related Didos (Tsez), although throughout its long history, our ancestors had relations with the Tsakhurs, Laks, Dargins, and other Dagestani peoples. It should be noted that Georgians refer to all of them as the Leks, which is related to the name of the Dagestani tribe, the Laks.⁴

In the 5th-6th centuries, the territory inhabited by the Avars saw the creation of an ethno-political entity, the Kingdom of Sarir.⁵ Some researchers associate the formation of this kingdom with the migration of nomadic Avars to the Avarian plateau and the synthesis of the introduced nomadic element with the local Lek (Dagestani-speaking) population, as a result of which Khunzakh adopted the name Avaria.⁶

-
- 1 Berdenishvili N. Expedition to the Iori Gorge in 1935, Issues from the History of Georgia; vol. I, Tb. 1964, p. 175
 - 2 Magomedkhanov M. Ethnogenesis of the peoples of Dagestan, Autochthonous languages of the Caucasus, The Peoples, Cultures, Languages of the Caucasus, Tb., 2023, p. 331
 - 3 Ibid, p. 315
 - 4 Topchishvili R. Ethnology of the Caucasus, Tb., 2012, p. 149
 - 5 Magomedkhanov M. Ethnogenesis of the peoples of Dagestan, Autochthonous languages of the Caucasus, The Peoples, Cultures, Languages of the Caucasus, Tb., 2023, p. 331; Cheishvili G. The Caucasus in the 4th-5th Centuries, The History of the Caucasus, Tb. 2023, pp. 231-232
 - 6 Aitberov T. Ancient Khunzakh and the Khunzakh people Makhachkala, 1990, pp. 29-30

A different opinion is expressed by R. Topchishvili, according to whom the ethnonym “Avar” common in the Caucasus is derived from the name Avar, the king of Sarir, who reigned in the 5th century, and has nothing to do with the nomadic Turkic Avars of the 6th-10th centuries, mentioned by Arab historian Ibn Rustam. This name (“Avaria”) may have become widespread later, under the Russian influence. Until the 20th century, not a single representative of this people would call himself an Avar; but would refer to his people as “Maarular” (Khunz. Highlander).¹ On the territory of today’s Dagestan, the influence of the nomadic Turkic element was stronger in the Caspian region, where the kingdom of the Maskuts (Massagetae) was formed in the 330s, and in the 7th century, a new wave of nomads arrived, who quickly integrated with the local population and switched to a semi-sedentary lifestyle.²

Mountainous Dagestan maintained close relations with the Kingdom of Kartli, which, together with Byzantium and Albania, played an important role in the spread of Christianity in the North Caucasus.³ The rulers of Kartli actively involved the Leks in the fight against foreign enemies, which is clearly confirmed in Georgian written sources: “The Persian king sent Eristavi with a large army to impose tribute on the Armenians and Georgians. Then the Armenians sent an envoy to Varaz-Bakris, telling him to gather and draw strength from the Greeks, to open the gates of the Caucasus, bring the Ossetians and Leks, and oppose the Persians.⁴ Moreover, it seems that at a certain period, the Khunz nominally entered the Georgian political space.⁵ According to Juansher, “After this, Archil came to Kakheti ... and found the chiefs of Tsuketi,

1 Topchishvili R. *Ethnology of the Caucasus*, Tb. 2012, p. 99

2 Cheishvili G. *Ibid*, pp.230-231

3 Anchabadze Z., Botsvadze T., Togoshvili G., Tsintsadze M., *Essays on the History of the Peoples of the North Caucasus. Part I*, p. 69

4 Mroveli Leonti, *Life of the Kartlian Kings and First Fathers and Relatives, The Georgian Chronicles*, the text ascertained by S. Kaukhchishvili according to all basic manuscripts; vol. I, Tb. 1955, pp. 23, 45, 46, 66,136

5 Mroveli Leonti, *Life of the Kartlian Kings and First Fathers and Relatives, The History of Georgia*, vol. I, Tb. 1955, p. 19; Juansher, *The Life of Vakhtang Gorgasali, The Georgian Chronicles*; vol. I, Tb., p. 243

to whom King Vakhtang had given Tsuketi, and there was at that time Abukhuasro the ruler over the Tush and Khunz and all the pagan tribes of the mountains, he did not want Tsuketi to be taken away from him”.¹

According to D. Muskhelishvili, in the 8th-9th centuries, Khunz (Khunzakh) and Tsakhurs were already incorporated into one of the administrative units of Hereti, the Machi Principality. Ecclesiastically, this principality was the parish of the Bishop of Gishi, and included the territory “Down the Machistskali river with Shaki and Khunzakh in the East of the Alazani”.² Later, from the 1120s, the influence of the strengthened Georgia in this direction spread even further up to Derbent.³

The royal court of the united feudal Georgia actively interfered in the internal life of the Dagestanis, appointing the person it desired as the ruler.

The Dagestanis integrated into Georgia’s political space, as a rule, actively participated in the life of the state and at key moments provided support to neighbouring Georgian provinces. For example, in 1204, the Dido people participated in a rebellion together with the Pkhovs (the Tush, Pshavs and Khevsurs), which Atabag Ivane defeated and imposed upon them obedience and tribute as before.⁴ Heretians and the Lezgins supported the rebel prince Demna: “And they came to the land of Hereti, and there also came the Prince of Hereti as well as the Heretians and Lezgins of the Caucasus. And fierce war broke out... They drove out the Heretians, the nobles, and the Lezgins”.⁵ It was from neighbouring Hereti that political and cultural influences from the Georgian world penetrated Dagestan, primarily reflected in missionary activity.⁶

1 Juansher, *The Life of Vakhtang Gorgasali, The History of Georgia*, vol. I, Tb, p. 243

2 Muskhelishvili D. *Historical Geography of Georgia*. Works, vol. I, Tb. 2023, pp. 407-408

3 Stepnadze J. *Georgia’s Political Relations with the Peoples of the Caucasus in the 12th Century*. Tb. 1974 pp. 112-113

4 Anchabadze Z., Botsvadze T., Togoshvili G., Tsintsadze M., *Essays on the History of the Peoples of the North Caucasus*. Part I, pp. 119-120

5 *History of Georgia*, vol. 2. Tb. 1959, p. 19

6 Javakhishvili I. *The Borders of Georgia from Historical and Modern Perspective*; collection: *Historical Rarities*, Tbilisi 1989, p. 15

2. MISSIONARY ACTIVITIES OF THE GEORGIAN CHURCH AND THE ETHNO-RELIGIOUS DILEMMA IN DAGESTAN

Today's Dagestan is considered one of the leading centres of Islam in the Caucasus, although for centuries it was an arena for the struggle of two world religions, Christianity and Islam, where Christianity had a clear advantage until the 14th century. In Dagestani historiography, the earliest period for the spread of Christianity on the territory of the present-day republic is considered to be the 1st century, when the first preachers arrived here from Georgia, Albania and Armenia. The remains of ancient churches, dating back to the 6th -8th centuries, have been discovered in the Balanjar necropolis.¹

According to researchers, the influence of the Monophysite Church in Khunzakh must have been relatively strong until the 7th century, but later, through the efforts of Georgia and Byzantium, Orthodoxy became dominant and the Georgian Church grew stronger.

In the Avar Nutsaldom in the 7th -14th centuries, there were over 40 functioning churches. Stone crosses or their fragments with Georgian inscriptions have been found among the materials currently stored in private collections and on the walls of buildings.

For example, during the study of the 10th-14th century church on Mount Aqaro, 16 inscriptions dating to the 10th-11th centuries were discovered. Datuna Church, surviving to this day, was constructed in the 11th century.²

It has been suggested that the cross-domed building, located on the territory of Narin-Kala in Derbent, may be related to Christianity.³ Small, basilica-type churches are mostly found here.⁴ The chapels have

- 1 Magomedkhanov M. Ethnogenesis of the peoples of Dagestan, Autochthonous languages of the Caucasus, The Peoples, Cultures, Languages of the Caucasus, Tb. 2023, p.
- 2 Khafizov Sh, Mukhmagomedov M., Armenian and Georgian Sources on the History of Church Construction in Avar Nutsaldom (VII-XIV centuries), Abstracts of the papers for the International Congress of Caucasology, Tb. 2022, pp. 112-113
- 3 Magomedkhanov M. Ibid, p. 315
- 4 Khafizov Sh. Christian Churches on the territory of Avaria, (historical and

bas-reliefs of crosses of different sizes and shapes. Christian symbols in Dagestan, in terms of iconography and execution technique, display clear analogies with the Christian architectural monuments and decorative art of medieval Georgia. The widespread distribution of Christianity among the population is evidenced by the abundance of Christian tombs and epigraphic monuments written in Georgian script.¹

The first Islamic community emerged in Dagestan in the late 7th century. Initially, Islam was disseminated only in Derbent and its region, and according to some researchers, Muslim mosques were not even constructed in other regions of Dagestan (Kumukh, Khunzakh, Akhty. Construction of mosques here began in the 10th century, when the spread of Arab culture reached its peak.² Hard-to-reach mountain settlements of Dagestan, where cultural conservatism was stronger, were particularly resistant to Islamization, maintained Christian and pagan elements in their spiritual life in residual form until the 19th century.³ In V. Bartoldi's opinion, this was because in the early days, Islam did not recognize missionary activity, and Muslims did not persecute either Christians or Zoroastrians.⁴ The powerful Georgian state in the South Caucasus intensified missionary activity in the north as well and took the initiative away from both Byzantium and Armenia. As Magomedkhanov notes, by this time, "Eastern Alania and North-Eastern Caucasus were under the undoubted ideological influence of the Georgian Church".⁵

geographical review), *Christian East* (series on the study of the Christian culture of the peoples of Asia and Africa), vol. 9 (XV), St. Petersburg, 2021, pp. 305-317

- 1 Ghambashidze G, Abiev A, Christian burial grounds of mountainous Dagestan (based on the materials of the Dagestani-Georgian joint archaeological expedition), *History, archeology and ethnography of the Caucasus*. Vol. 16. # 1. 2020, pp. 129-144; Khafizov Sh., Rugudzhinskiy inscription (on the spread of Christianity and Islam in Avaria), *Bulletin of the Dagestani Scientific Center*. 2015. No. 56, pp.36-45.
- 2 Shikhsaidov, A. *Islam in Medieval Dagestan (VII-XV centuries)*, Makhachkala 1969, p. 23
- 3 Shikhsaidov, A. *Ibid.*, pp.24-25; Magomedov R. *Dagestan, historical sketches*. Makhachkala 1971, p.56
- 4 Shikhsaidov, A. *Ibid.*, p.23
- 5 Magomedkhanov M. *Ethnogenesis of Dagestani Peoples*, pp.316-317

In the 1230s, Georgia was conquered by the Mongols. The chronicler describes these hard times as follows: "In those days there was neither sowing nor constructing... For all the abominations and the sins of Sodom, God became angry, and we were subjected first to bitter captivity, and then to plunder and slaughter by the barbarians, thirdly shortage of bread, because none could be found to buy, not even at a great price. The famine was so severe that the streets and alleys, roads, fields, towns and villages were filled with corpses eaten by unclean animals. Children suck the breasts of dead mothers, the breasts of dead women".¹ It is noteworthy that the Georgian Church, even during the centuries-long Mongol rule, retained a certain influence within the Dagestani communities and continued its missionary activity.²

It was mentioned above that significant epigraphic material written in Asomtavruli script has been found in Khundzakh. Sh. Khafizov analysed the inscriptions found in Gala (Khundz. გალა), Tad Raal (Khundz. ტად რაალ) and Khundzakh, which were read by A. Chikobava and T. Gudava at the time. Khafizov fully supported the opinion of famous linguists about the bilingualism (Georgian-Khunzi) of these epigraphic monuments. Some Georgian letters are impossible to understand in Georgian, but possible in Khunzi. He suggests that the first attempts to record the Khunzi language in writing were related to the introduction of Christianity there and the dissemination of Georgian writing. The missionary activity of the Georgians required not only the study of local languages for preaching the Holy Scriptures, but also the selection of clergy from among the local population, the compilation of Georgian-language texts, and the creation of a written language understandable to the locals based on the Georgian script.³ In addition, it is obvious that the creators and readers of the Georgian-Khundz inscriptions were not so much Georgian clergymen as local Khunzi. Otherwise, writing Khunzi

1 Chronicler, The Georgian Chronicles, text ascertained by S. Kaukhchishvili according to all the basic manuscripts vol. 2, Tbilisi, 1959, pp. 309-310

2 Ibid, pp.272-273

3 Khafizov Sh. On Georgian-Avar inscriptions on the stone crosses. Bulletin of the Dagestan Scientific Center. 2014. # 54, pp.73-74

words in the Georgian alphabet would be pointless.¹

The Mongol invasions significantly weakened Georgia, and it could no longer properly control the ethno-religious situation in the North Caucasus. From the late 13th century, Islam eventually gained strength in Khunza and adjacent settlements. Gradually, the main policy vector of the Khunza rulers became “divine war against the infidels”. There is an interesting narration about how Islam spread to Tsakhur and its neighbouring villages. It tells that Georgians used to live in Tsakhur, but later, part of the population, together with the residents of the villages of Khnov and Rutul, founded several small settlements. Three preachers came here from Mecca and converted Christians to Islam, which was very easy to do. The residents of Tsakhur, Rutul, and Khnov simply wrote that they were Christians before, but are Muslims now.²

At the end of the 14th century, Tamerlane’s numerous campaigns had an even more grave impact on the situation in Georgia. Temur turned disgruntled Caucasian highlanders into allies; he was accompanied by Lezgins during his raid on Kartli-Kakheti in 1393. At the same time, intensive dissemination of Islam was underway in Dagestan, resulting in a gradual escalation of conflict with Christian Georgia.³ From now on, the confessional and migration political model that began in the Arab period became even more clearly evident. From then on, the confessional and migrational political model initiated in the Arab period became even clearer. Islam turned into the main unifying tool for Dagestani communities. And this was logical, since linguistic or ethnic factors were less suitable for consolidation due to their diversity.

It should also be noted that the emphasis on religious identity is a common characteristic of the Islamic world. According to one of the main tenets of Islam, humanity is divided not on ethnic, but on religious

-
- 1 Gudava T. Two inscriptions (Georgian and Georgian-Khunzi) from Dagestan, *Materials from the History of Georgia and the Caucasus*, vol. 30. Tb. 1954, p. 194
 - 2 Shikhsaidov A. Islam in Medieval Dagestan (VII-XV cc), *Makhachkala*, 1969, pp. 161-162, 206-207
 - 3 Anchabadze Z., Botsvadze T., Togoshvili G., Tsintsadze M. *Essays on the History of the Peoples of the North Caucasus.*, vol. 1., p. 121. Lekveishvili T., *The Caucasian Policy of Nader Shah. For the degree Ph.D. in History.* Tb. 2020, p.93

grounds. On one side, there are Muslims (Ummah), and on the other, followers of other faiths.

This tenet somewhat blurred over the course of history, and national ideologies emerged in Islam, such as Jamshidism, Pan-Turkism, etc. However, religious unity still plays a special role in the solidarity of the Muslim world and in its relations with the rest of the world.

An important stage in deepening the sense of solidarity within the Muslim community is connected to the relations with Christian peoples. An Islamic state is indispensable for individual and collective realization of Islam, because a Muslim who becomes a subject of a non-Islamic state automatically finds himself in Dar ul-Harb (the world of war) from Dar

ul-Salam (the world of peace) of Islam. As early as 1484 A.D., the Muslim theologian Al-Wanharis stated that a Muslim in this situation should perform hijra (leave the territory of the infidels) if possible. Such a decision was often difficult to make, so Ahmed ibn Jumair (the mufti) issued a fatwa allowing believers to live on the territory conquered by Christians. In extreme cases, he considered it permissible to even formally declare one's renunciation of Islam. In cases where a Muslim was forced to do something unacceptable (eat pork, drink wine, participate in a prayer, etc.), he had to distance himself from such actions in his own soul.¹

In the early days of Islam, Muhammad effectively used the word "ghaza" (plural "ghazawat"), which referred to military operations for spreading and protecting Islam. Later, *ghazawat* took its place in Sharia, and the term came to denote both the struggle under the banner of Islam for the expansion of *Dar al-Islam* and petty pirate raids against the "infidels.". Precisely such attacks on Georgia from the North Caucasus, which became more frequent after the rise of Islam there, gradually took on a catastrophic character. The Georgians referred to this as *lekianoba* (the term denoting sporadic forays of Northeast Caucasian people into Georgia in the 16th -19th centuries, derived from the Georgian word leki /lit. Lezgin).

1 Lang M., The Tradition of Migration in the Muslim Circle, Central Asia and the Caucasus, 1998, #1, pp. 222-225

Islamic theology in Dagestan was at a fairly high level, so it is quite natural that Islamic scholars focused on discussing the rules of warfare during Ghazawat and explaining how much Lekianism corresponded to the norms of Sharia and Ghazawat. In this regard, two different positions were highlighted. One belongs to Dawud al-Usish (mid-18th century). His work contains detailed answers on how Muslim law should be used to solve local problems. To the question: “Can the Ghazis of our time be considered true fighters for the faith, when we know that their goal is to seize booty and not to exalt the word of Almighty Allah and distribute charity in His path?” he replies: “In general, [the actions of] those who fight for the sake of Allah are [approved], in our time and we do not have ‘ghazi’, because they mistakenly consider [the people around us] as infidels [who must be fought]. Such a misconception about Georgia (Gurjistan) is as obvious as a fire lit at night on a mountain [top]. Georgians are subjects of the Persians or Turks. And no matter what happens, we cannot shed their blood and encroach on their property. The residents of Tusheti are also considered their subjects, since they pay jizya and kharaj to their rulers. Other [neighbouring nations] are permanently under the protection of one of them [Muslim states], and if anyone is under the protection of one [Muslim state], even if it is a slave, we are forbidden to [shed] their blood, seize their property, and capture them.”¹

Dawud al-Usishi believed that the raids, piracy, and slave-trading of the Dagestanis were manifestations contrary to Sharia law and human nature in general. Despite this opinion, his contemporary Dagestani scholars supported pirate attacks on their neighbouring Christians, substantiating them with the same Sharia laws and the opinions of other theologians.

Another Dagestani theologian, Ibrahim al-Urad, interpreted the legal essence of the Dagestani attacks on Georgia in a completely different way from Dawud al-Usishi. He believed that if the Georgians submitted to the Shias (Qizilbash), this meant that they did not

1 Ibid, p.3225

recognise the authority of the Caliph. In addition, the Georgians helped the opponents of the Caliph by attacking and seizing the property of Muslims in the Ottoman Empire and Tsor (Char-Belakani). Thus, they themselves fight against Islam and Muslims. As for the Tush, they cannot be compared with the “people of the Holy script” that the Dagestanis know from captured Tush and the people who lived in Tusheti. Therefore, neither Kharaj nor Jizya can be collected from them; they must convert to Islam.¹

Such a contradiction in the attitudes of theologians reflected not only the canonical interpretation of Islamic dogmas, but also the prevailing sentiments among the people. N. Omarashvili noted that some of the Dagestani highlanders were not hostile towards Georgia. The day when the army gathered for the campaign against Georgia was called Black Day. A woman could refuse to marry the groom who was going on a campaign to Tsor (today's Saingilo - L.J.), and some communities had the custom of depriving a campaigner to Kakheti of his share of inheritance.²

Tamerlane's campaigns to the Caucasus and the collapse of unified Georgia marked the beginning of Dagestan's political and cultural distancing from the Georgian world. From then on, constant attacks of the Lezgins, their mass settlement in East Kakheti, and piracy (“leksianism”) took on unbearable forms. This extremely painful process, with varying intensity, continued until the Russian Empire took over the South Caucasus, and remained a bitter memory in the relations between the two peoples.

1 Ibid, p. 3225

2 Omarashvili N., *The Dagestanis Living in Kakheti (History of Settlement, Life and Culture)*, Tbilisi, 2008, p. 47

3. *LEKIANOBA*¹ - THE THREAT OF DESTRUCTION TO KARTLI AND KAKHETI.

History can neither tell nor describe to what
extent the Lezgins ravaged Georgia
(*Davit Batonishvili*)

The historical events developed in the late Middle Ages had a profound impact on the demographic situation of the Georgian provinces bordering Dagestan. The population of Kakheti, already depleted by the devastating Iranian campaigns, could no longer withstand the continual raids of the Lezgin marauders, nor were the country's political leaders able to control the situation. Present-day Saingilo gradually separated from Kakheti. In the 17th–18th centuries, an intensive process of de-ethnicization of Georgians began within the Muslim political units established there—the Kak-Eniseli Sultanate and the Khanate of Char (the eastern part of Gaghma Mkhari, corresponding to present-day Zaqatala and Belakan). The Khanate of Char emerged from the “lordless communities” of Avar-Lezgins who had migrated from Char, Belakan, Katekh, Thala, Mukhakh, and Jinikh and settled in the region. T. Papuashvili localises it on the other side of the Alazani, between the Gavazistskali and Kufu-chai rivers.²

Some Dagestanis settled West of Kak-Eniseli, even as far as old Gavazi. Initially, they used the winter pastures of Kakheti and wintered in Bezhaniani Valley (where the village of Akhalsopeli is located today) on the banks of the Shorokhevi River. In the beginning, the Lezgins lived here seasonally, paying “grass tax” for the use of pastures, and the flocks of sheep were followed only by shepherds. Later, they began to come with families, taking homestead plots into possession and established several temporary settlements. Thus, at the turn of the 18th-19th

1 *Lekianoba* - the term denoting *sporadic forays by Northeast Caucasian people into Georgia* in the 16th -19th centuries, derived from the Georgian word *leki* (lit. Lezgin)

2 Papuashvili T. Questions on the history of Hereti, Essays on socio-economic and political history (from ancient times to the first quarter of the 12th century), Tb. 1970, p. 328.

centuries, they gradually settled in this region (today they mainly live in the villages of Chantliskure, Tivi, and Saruso in Kvareli district).

Such pressure from the Lezgins led to the displacement of the Georgian population from Kakheti and the desertification of villages. Thus, when German explorer J. Güldenstädt visited these places in the 1670s, the last inhabited villages in the east of Kakheti were Gavazi and Chikaani, whereas in Gaghma mkhari, only legends about the Georgian settlement of Belakani in Char had survived. The residents of Chikaani and Gavazi, accustomed to constant clashes with the Lezgins, developed their own defensive strategies, which caused the Dagestanis to avoid attacking these villages.¹

The abandoned Georgian villages on the opposite bank of the Alazani River were gradually overgrown with forest and thorny bushes. When Jacques Francois Gamba travelled here in the first half of the 19th century, the territory up to Belakan was dotted with the remains of Georgian settlements. The ruins of old villages could still be seen there. "This, once a truly beautiful area, was inhabited by Georgians. At that time, the Didoi and Gonzoukoor Lezgins used to drive their flocks to winter here. In the summer, it was a gathering place for brigands, where highlanders gathered to raid Kakheti".²

Small groups of Lezgins who set out on raids to Georgia would camp in dense forests and inaccessible locations, from which they would launch sudden attacks on peasants engaged in their daily work. They would steal livestock, crops, and people, who were either taken to Dagestan and subsequently sold in the Crimean Khanate or brought to Akhaltsikhe for sale. N. Berdzenishvili writes, "Brigand Lezgins avoided a face-to-face encounter with Georgians. This is understandable: their goal was to obtain arms and other booty. They were generally unable to overcome the Georgians through superior weaponry or military

1 Ibid, p.27

2 Gamba (Jacques Francois), *Travels to the Caucasus*, translated from French by Mzia Mgaloblishvili, comments and references by Lela Mikiashvili, vol. II, Tb. 2021, p. 50

organisation, and, as a rule, lost in major battles.¹ That is why they avoided attacking fortified cities and fortresses.

The situation changed after the Lezgins' mass migration to Kakheti. On the empty lands of eastern Kakheti (in Char, Belakan, and Tal districts), which had been depopulated following the campaigns of Shah Abbas I, the Avars and Tsakhurs created the so-called "lordless communities"; this area turned into a springboard for the attacks on Georgia. *Lekianoba* became especially intense in the 18th century. According to Vakhushti, the Lezgins covered almost all of Kakheti. They spread Islam en masse.² Most importantly, Georgia lost a significant part of its territory – Eastern Kakheti, which is now referred to as Saingilo.³

Lezgin attacks on Georgia were encouraged by the Ottoman Empire, which often offered them refuge in the conquered Akhaltsikhe Pashalik. Therefore, the Dagestanis also attacked Georgia from the side of Akhaltsikhe. The Ottoman captive market paved the way for the trade in captives. In addition, Kakhetian peasants, oppressed by their masters, often sought refuge with the lordless Lezgins, thereby becoming Lezgins themselves, since, for them, being a Lezgin meant living without a lord.⁴ The rulers of Kartli and Kakheti saw this clearly, but they were unable to change the situation. In 1722, Davit II of Kakheti (Imam Quli Khan) wrote to Vakhtang VI: "You know well that a peasant who has been repeatedly attacked and harassed by the enemy is easily deceived. They have sided with the Lezgins, and those who are on the Lezgin side are the enemies of the country, and this is detrimental to the king's wealth and harmful to the country. They are ravaging and killing Georgians.⁵ Finally, things got to the point that, as N. Berdzenishvili notes, the so-called "lordless

1 Berdzenishvili N. Georgia in the Second Half of the 18th Century, Issues of Georgian History, vol. II, Tb. 1965, p. 203

2 Vakhushti Batonishvili. Ibid, p. 622

3 Topchishvili R. Ibid, pp.103-104

4 Ibid, pp.103-104

5 Corpus of Georgian Epistolary Sources I, Georgian Epistolary Sources 15th Century -1762. Compiled, prepared for publication, supplied with research and annotations by Mamisa Berdznishvili, Tb. 1989 p. 63

Lezgin communities” gradually turned into lords.¹

Thus, once friendly neighbouring peoples, they became mortally hostile to each other, and the organised attacks of Dagestani tribal leaders on Kartli and Kakheti became systematic. D. Megreladze distinguishes three types of Lezgin campaigns: 1. Predatory expeditions, 2. campaigns aimed at conquering territories, 3. campaigns aimed at creating a permanent revenue basis.²

In the 18th century, things got to the point where the consolidated Lezgin forces even restricted Georgian kings from moving within their own domain and dared to march on cities.

After his 1724 campaign against the Ottomans in Kartli, Mahmād Qulī Khān (King Constantine II of Kakheti) could not return. “He went to Akhalgori together with the queen, as he could no longer return to Kakheti due to the Lezgins”.³ The emboldened Dagestanis decided to attack Telavi, and the united army of the Chars and Lezgins attempted to capture the Telavi fortress. Telavi residents “came out under the leadership of a certain priest who called on them to defeat the Lezgins. Telavians destroyed the enemy’s camps and captured the weapons and trophies. Having seen this, the Kakhetians exterminated all the Lezgins there and freed themselves from them. They fortified themselves in the fortresses and called upon Mahmād Qulī Khān to come and surrender to the people of Telavi”.⁴

Oppressed by the Lezgins, Mahmād Qulī Khān was forced to recall his old plan, which involved making peace with the Lezgins and giving them passage to Kartli.⁵ Rather than campaigning against Kakhetians, who were skilled in fighting them, the Lezgins preferred to attack Kartli and pay a share of the plunder to Mahmād Qulī Khān. However, this “truce” did not bring the long-awaited peace to Kakheti. “But since

1 Berdzenishvili N. Issues of Georgian History, vol. II, Tb. 1965, p. 162

2 Megreladze D., From the History of Georgia-Dagestani Relations, Lekianism, Tb. 2011, p. 9

3 Vakhushti Batonishvili. Ibid, p.623

4 Ibid, p.623

5 Essays on the History of Georgia, Georgia from the Beginning of the 16th Century to the 1830s, vol. IV, Tb. 1973, p. 443

Kakheti was not at peace, the people of Kiziki built a fortress in Magharo and fortified there”.¹ According to R. Gogolauri, Constantine (Mahmād Qulī Khān) did not interfere with Lezgin campaigns in Kartli, since he did not want to strengthen the Ottoman vassal Isaq Pasha there. At the time, the Pasha of Akhaltsikhe energetically fought for the conquest of Kakheti. However, Konstantine saw greater evil in the “Ottomans” than in the Lezgins.²

In the 18th century, the aggravated relations between Dagestan and Georgia were closely linked to the external situation. Here, the interests of Iran, the Ottoman Empire, and Russia were intertwined, and all sides tried to use the Lezgins in accordance with their own interests.

The Dagestanis themselves had an increasing appetite and constantly raided the villages of Kartli and Kakheti. The chief organiser of *lekianoba* in Georgia was Shamkhal of Dagestan, which was under Ottoman influence. To counterbalance him, Georgian rulers started looking for an ally in the north, in Moscow, but this did not yield the desired results.

At the same time, Iran too was active in the Dagestan direction. Vakhushti Batonishvili writes that Shah Abbas made a deal with the Lezgins to ravage Kakheti.

“He said to the Lezgins: “I want to exterminate the people of Kakheti, kill and capture all who enter your mountains, and I will reward you for it. They happily agreed”.³ Since the Safavid rulers failed to achieve demographic assimilation in Kakheti by resettling Turkmens there, they attempted instead to convert the local population to Islam through a process of Lezginization.*⁴

In the South Caucasus, the Ottoman Empire, which confronted Iran

1 Vakhushti Batonishvili. Ibid, p.623

2 Gogolauri R., From the History of Relations between Dagestan and Akhaltsikhe in the 1720s-1740s. Collection: “Meskheta - History and Contemporaneity”, Akhaltsikhe, 2000., p. 50

3 Batonishvili Vakhushti.Ibid., p.588

4 Botsvadze T. From the History of Georgia-Dagestan Relations (15th-18th cc), Lekianism, Tb. 2011, p.41 * Encouraging or imposing the adoption of Lezgin identity and Islamic practices.

here, used the factor of Dagestan more effectively in its own interests, attempting to expel the Qizilbash from Georgia and restore its own power; it continued encouraging Lezgins even during the “Qizilbash rule” (1735-1747), sparing no expense to do so. To encourage the Dagestanis, the Turks primarily relied on the Pasha of Akhaltsikhe, who was provided with large sums of money for this purpose.¹ As Papuna Orbeliani writes: “The Sultan gave army and wealth, saying: give to those who will wield a sword in our service, and expect even greater mercy”.² As mentioned above, it was in the Crimean Khanate and Akhaltsikhe Pashalik, which were subordinate to the Sultan, that the Lezgins managed to sell the loot and prisoners they captured in Georgia.

The pashas of Akhaltsikhe, together with invited detachments of Lezgin brigands, attacked Georgia every day and caused great damage. R. Gogolauri believes that the relations between the Pasha of Akhaltsikhe and Lezgin raiders were not uniform either. Initially, when the Sultan appointed Ishak Pasha of Akhaltsikhe the governor of “Gurjistan”; and “Ottoman rule” became stronger in East Georgia, the relations between Dagestan and Akhaltsikhe Pashalik were fairly close. By then, the Lezgins had been the mainstay of the Turks in the Caucasus, and without concerted action with them, the Pasha would have had difficulty pursuing Ottoman interests. However, these relations changed immediately when Ishak Pasha succeeded in conquering Kakheti, took the Karaghaji fortress, and installed guards there. After that, the Turks significantly restricted the raids of the Lezgin tribes on the lands that had become their possessions. At that time, Ahmed III even issued a *firman* ordering Ishak Pasha and other begs to strengthen the fortress of Karaghaji and other places to protect the population from robbers.³ Certainly, the pirate highlanders did not like such a change in Ottoman policy at all. They tried to continue raiding on Kartli and Kakheti as usual. Things got to the

1 Gogolauri R., Relations between Dagestan and Akhaltsikhe Pashalik and Kartli-Kakheti in the 1720-1740s (manuscript) p. 163

2 Orbeliani P. Stories of Georgia, Tb. 1981, p. 72

3 Gogolauri R., Relations between Dagestan and Akhaltsikhe Pashalik and Kartli-Kakheti in the 1720-1740s (manuscript) p. 154

point that near Karaya, Ishak Pasha completely destroyed the Dagestani brigands robbing Bolnisi - "Ishak Pasha came and massacred countless Lezgins, killing them day and night all the way up to the Alazani".¹ The situation changed after the rise of the Avshar dynasty in Iran. Through diplomatic negotiations with Russia, Iran regained the territories conquered during the campaigns of Peter I, practically without a fight. The Russians also recognised Dagestan as their sphere of influence. Soon (1735), the Iranians expelled the Turks from East Georgia as well. Under such circumstances, the Ottomans immediately changed the nature of their relations with the Lezgins and resumed their assistance.²

The Dagestani communities were considered supporters of the Sunnis in the South Caucasus, so they openly supported the latter in the 1723-1727 and 1730-1736 Iran-Ottoman wars. The decision was made in Iran to completely destroy the "passionate" element in Dagestan and to deport them en masse to Persia for assimilation.³ Nadir Shah's desperate attempt to gain a foothold in Dagestan failed. Although by the end of 1742, after many battles, he succeeded in taking over the Kumyk, Kaitag and Tabasaran, he failed to ultimately subdue these peoples, as well as the Khunzi and other tribes. Unsuccessful campaigns in Dagestan broke the fighting spirit of Nader Shah's army.⁴

During this period, the Russian Empire also played an important role in the Caucasus. Its Caucasian policy primarily aimed at eliminating the influence of Turkey and Iran and creating there a springboard for an offensive to the East. In the implementation of these intentions, Moscow assigned a decisive role to Georgian kingdoms and principalities. On their part, Georgian rulers, surrounded by Muslims, considered Russia, as a Christian state, a natural ally. The kings of Kartli and Kakheti tried for almost two centuries to convince Moscow to agree to an alliance. But, Russian rulers always acted given the actual situation and with the

1 Batonishvili Vakhushti., Ibid, p.625

2 Gogolauri R. Ibid, p.161

3 Lekveishvili T. Caucasian Policy of Nader Shah. Dissertation for the degree Doctor of Historical Sciences (PhD in History), Tb. 2020, p. 105

4 Ibid, pp. 105-106

motives of gaining their own benefit. After the failure of Nader Shah's Caucasian policy, the kings of Kartli and Kakheti (Teimuraz II and Erekle II) once again attempted to resolve the problem of *lekianoba* through Russia. In 1752, they sent envoys to the Imperial Court, instructing them to request a resolution to the Lezgin question. The report that Envoy Simon Makashvili addressed to Russian Chancellor A.P. Bestuzhev-Ryumin states: "The Lezgins are your subjects and merchants in your country. Impose a ban on them and give them a decree to leave our country in peace. This will be a great help for us. Our kings will reward you. It is easy for you to do".¹

Later, Georgian envoys again demanded specific measures:

"1. The Lezgins constantly raid our country; therefore, we ask His Imperial Majesty to send a small army of three thousand Don Cossacks or Kalmyks to help for a short while and order them to fight only against the Lezgins in Kartli and Kakheti, so that they do not destroy the Greek (Orthodox) churches and Christianity is not eradicated." 2. If these cannot be sent, let the Kabardians and Circassians serve us, as if our kings have hired them willingly, but let Russia bear the expenses, because Georgia cannot afford hiring them for a long time due to the incessant wars with neighbours. 3. Instruct the commandant of Kizlyar to address the neighboring peoples of Russia under the Emperor's protection, including the Dagestani Lezgins, and to forbid his subjects from attacking Kartli and Kakheti, ravaging the land, or taking Christians captive." ² In response, the Board of Foreign Affairs granted the envoys with monetary reward and promised to restrain the Caucasian highlanders.³

The analysis of scientific literature and historical sources shows that Russia was interested not in solving the problem of *lekianoba* and strengthening Georgia's political entities, but in using them as a tool for spreading Russian hegemony in the Middle East. For instance, they

1 Macharadze V, Materials for the History of Russian-Georgian Relations in the Second Half of the 17th Century, Part 1 Russian-Georgian Relations at the Turn of the 1720s--1740s. Tb. 2007, p. 169

2 Ibid., p. 37

3 Ibid., p. 186

hoped that in the event of involving the Kingdom of Kartli and Kakheti in the Russo-Turkish War, King Erekle II would provide military assistance to the Russians and ensure the mobilisation of the neighbouring peoples of Kartli and Kakheti against Turkey.¹

Even the fragmentary overview above reveals that the Ottoman Empire, Iran, and Russia viewed the Dagestanis as a tool for implementing their own policies, and the strengthening of Georgia did not meet their interests.

Lekianoba caused irreparable damage to East Georgia. The population decreased catastrophically, some areas were completely emptied of inhabitants, and agricultural production collapsed. Constant raids of the Char-Belakanis and Dagestanis completely depopulated the right bank of the Alazani River.² The situation was no better in Char-Belakan. As the “Chronicle of the 18th-century Char Wars” states, due to constant wars and clashes, no nobility remained in Kakheti, and no young men in Char. (The battles and contractions between the named regions were so frequent that there were no noblemen left in Kakheti and no young men in Char).³

The kings of Kartli and Kakheti had to fight the Lezgins with internal resources and resorted to various measures to counter the devastating attacks of the Caucasian highlanders. They understood well that, first of all, it was necessary to solve the problem of Char-Belakan, since the pirates from Dagestan found permanent allies there. Constant attacks from the North and East were tearing the country apart and threatened to wipe it out.

Long-lasting peace and intensive farming, necessary for the revival of settlements and the consolidation of the population here, were unthinkable without annexing Gaghma mkhari. Elimination of *lekianoba*

1 Macharadze V. Materials for the History of Russian-Georgian Relations in the Second Half of the 17th Century, Part LII, section II (Russo-Turkish War in 1768-1774 and Georgia). Tb. 1997, p. 32

2 Egnatashvili B., New History of Kartli in the Beginning of the 18th Century. Tb. 1940, p. 211

3 Chronicle of the 18th-Century Char Wars. Baku. 1931, p.9

required the existence of a strong state organisation and systemic approach.

The leaders of the Georgian state tirelessly strove to restrain the Dagestani raids and strengthen their own position in the Eastern part of the South Caucasus. Outstanding in this regard was King Erekle II, who, from his youth, tirelessly fought against the Lezgins. Oman Kherkheulidze writes: "In 1735, the Lezgins came and raided. Erekle, the son of King Teimuraz, who was 15 years old at the time, gathered an army from villages, marched to the field of Neishni and defeated the Lezgins. Moreover, King Teimuraz's son Erekle himself rushed first into the army of the Lezgins and killed one raider. Having seen this, Kakhetians rushed forward into the army of the Lezgins, captured the prisoners and cattle and returned victorious to Magharo. The people of Kakheti were very happy to witness the courage and bravery of the heir to the throne".¹

In the 18th century, most of the measures taken by Georgian kings for the security of the country (*samdevroebi* [small military-territorial units for border defence], *morige jari* [rotating army], *karauli* [guard], *nokari* [soldiers on salary], fortifications, etc.) were directed precisely against *lekianoba*. Given the specific nature of *lekianoba*, *karauli* (guard) occupied a large place in the military defence system in the Kingdom of Kartli and Kakheti. By order of the royal court, lists were compiled of residents from specific villages who were obligated to serve as guards at the King's command. According to the list dated 12 February 1772, King Erekle instructed the villages of Shida Kartli to provide a designated number of residents for guard duty, including refugees who had settled in these villages.² Among the measures taken by Erekle II in the military system of Kartli and Kakheti, noteworthy is the decree on the creation of *samdevroebi* and *morige jari*. Although the institution of *samdevroebi* had been in force before, the king legalised these institutions by the decree of 28 August 1772. Thus, *samdevroebi* were to promptly inform

1 Kherkheulidze O., The Reign of King Erekle II. Tb. 1989, p. 40

2 Alimbarshvili I. "Lekianoba" and the Military-Defense System of Kartli-Kakheti in the 18th – 19th Centuries. Dissertation for the Academic Degree Doctor of History, Tb. 2013, pp. 95-96

each other about the movement of the Lezgins, and depending on the number and type of the advancing enemy (cavalry, infantry, mixed), they were given a corresponding task. Erekle did not limit the freedom of action for local officials and the population; they themselves had to decide what action was best in a particular case: attack, block the road, or something else.¹

In addition to *samdevroebe* and *nokari*, established by the law of the royal court, the so-called *mekodeoba* was a form of mutual assistance for defense in the mountainous regions of East Georgia. It united two or more territorially close villages, referred to as *mekode* villages. They were responsible for helping each other in case of attacks, epidemics or any other extreme situation.²

The surviving villages scattered throughout Kakheti provided even more intensive assistance to each other. According to Güldenstädt, by the King's order, the villages of Kiziqi located on the hill, were fenced with a special wall. However, since their fields and pastures were 10-12 kilometers away, the Lezgins often stole cattle and kidnapped people. Here, in specially constructed round and square-shaped enclosures and mounds, the population of Kiziki sought shelter during attacks. According to a strictly established rule, "every Kiziqian rushes with his rifle to the spot from where he hears the sound of a shot; thanks to this measure, the Lezgins attack them less often than their neighbours in Kartli." Moreover, the Kiziqians themselves often raided Char, thus compensating for the damage inflicted by them. The residents of the village of Gavazi were even more hostile toward the Lezgins of Char. Although the area surrounding the village had been uninhabited for 30 kilometres and no Georgians lived there any longer, the population of Gavazi had grown accustomed to life in a hostile environment and to frequent clashes with the Lezgins. "They attack the Lezgins of Char as often as the latter attack them, and steal each other's people and livestock."³ *Morige jari* (rotating army) proved particularly effective in restraining the

1 Ibid., pp. 96-97

2 Alimbarshvili I. Ibid, p. 98

3 Ibid, pp. 27-31

raids of the Avars and Tsakhurs. "Since the Lezgins continuously ravaged Kartli, the King appointed one male member from each family to serve his homeland as a soldier for one month. In accordance with Russian practice, he established a military factory in Tbilisi for the production of cannons and handguns and trained artillerymen; the training was conducted by Paata, the son of an administrative officer from Kiziqi, who had been educated in Moscow. The King himself, together with his sons, enrolled in the *morige jari* and each served for one month."¹

Georgians sometimes hired North Caucasian highlanders to fight the Dagestanis. Most distinguished among them were the Kabardians and Circassians, who fought alongside Erekle at Kulbiti, Mukhrani, Karbi, Gatekhili-khidi and Mchadijvari. Erekle II also attempted to use the Ossetians to suppress the Lezgins. In some cases, he even hired the Lezgins against the Dagestanis.² King Solomon I of Imereti also used mercenary Lezgins against his rebellious cousin Teimuraz and his supportive nobility: "Nikoloz Tsereteli went to the Lezgins and led the Lezgin army to King Solomon; then followed him to Imereti, where many people joined him. They fought Teimuraz in Baghdad and defeated him. In this battle, Levan Abashidze was killed and Teimuraz was captured".³

Despite these measures, constant raids of the Dagestanis had spread throughout Georgia by the end of the 18th century. The Lezgins had actually surrounded East Georgia and even dared to raid West Georgia. The Dagestani pirates from the North, the Chars from the East, and the Lezgins from the South, nesting in the Akhaltsikhe desert, constantly raided Kartli and Kakheti and reached even Imereti. Davit Bagrationi writes: "The Lezgins gathered in Akhaltsikhe came and attacked Dzevera, but Davit, the King's son, succeeded in defeating them and wiped them out. The Lezgins retreated to Akhaltsikhe, and, from there, raided Kartli and Armenia. Zakaria Tsitsishvili, the Queen's servant, came, attacked Veltubani and captured him".⁴

1 Batonishvili D., New History, Tb. 1941, p.15

2 Alimbarashvili I. Ibid, p.120

3 Batonushvili B., New Story, Tb. 1941, p. 53

4 Batonishvili D. Ibid, p. 19

In relatively large battles fought constantly with the Dagestanis, Georgians often won, but sometimes they lost. It was clear that *lekianoba* could not be ended without solving the problem of the so-called sovereign communities of Char-Belakan, chief nest of the raiders, since it was from there that the attacks on Georgia were organised. Georgians undertook numerous campaigns against Char-Belakan (1695, 1706, 1712-13, 1715), but to no avail. Even the energetic rulers of Kartli and Kakheti, father and son, Teimuraz and Erekle, failed to solve this problem. The decisive attack on Char in the spring of 1751 was led by Erekle II and Teimuraz II, supported by Haji Chalabi, the Khan of Shaki. But, during the battle, he “broke his promise” and suddenly sided with the Charians; the Georgians were defeated, and King Erekle was saved from being captured by certain Bostashvili from Machkhaani.¹

The following year’s campaign against Haji Chalabi in Ganja also ended in defeat for the Georgians; however, very soon, the Georgians succeeded in defeating the combined army of the Shaki-Sharvans and Lezgins near the Kazakh-Shamshadilu border.

Of great importance was the victory over the numerous army of Nursal-Beg – the ruler of Khundzakh, first at Mchadijvari (16 August, 1754) and then at Kvareli (28 September, 1755).² The attacks of Dagestani raiders remained main challenge later as well.

In the surviving data about *lekianoba* in the 17th-18th centuries, the reader will not find a single short period when Georgian villages were free from the raids, and not a single settlement that was safe from the attacks of the Dagestani brigands. The goals of systematic aggressive campaigns gradually increased, and as D. Megreladze notes, by the 1750s, they had already developed the ambition of capturing entire Kartli and Kakheti.³

The United Kingdom of Kartli and Kakheti attempted, with some success, to take measures against the robber attacks of the Caucasian

1 Batonishvili D. Ibid, p. 5

2 Botsvadze T., From the History of Georgia-Darstani Relations (15th -18th Centuries), Coll. Lekianism. Tb. 2011, pp. 52-55

3 Megreladze D. From the History of Georgia-Dagestani Relations. Coll. Lekianism. Tb. 2011, pp.20-21

highlanders, but this became increasingly difficult. After the disbandment of the rotating army, it became even more obvious that, if until then it had mainly been a tool for realising the interests of great powers (Iran, Turkey and Russia), from then on it could become a main factor for Georgia's disappearance from the political map, even independently of them.¹ But events unfolded in a completely different way: with the manifesto of 12 September 1801, the Russian Emperor abolished the Kingdom of Kartli and Kakheti and annexed it to the Russian Empire.

Russia, which dominated Georgia, continued to subjugate the North Caucasian highlanders, actively involving Georgians in this process, whose participation in the campaigns against the Lezgins was inspired by the two-century-old *lekianoba*. After the successful 1857 military operation in Dagestani villages, Grigol Orbeliani wrote to Kaplan Orbeliani: "May you have a long life, I made them roar like bears and avenged the blood of Kakheti".²

Lekianoba, which had an overwhelmingly negative impact on Georgia, was caused by a number of social, political, and economic factors. The viewpoint established in Soviet historiography, which was based on the Marxist-Leninist worldview, linked the constant attacks of the Dagestanis on Georgia with the highlanders' patriarchal-feudal system.³ At the same time, the internal disunity and fragmentation characteristic of 17th -18th century Georgia made Georgian villages easy prey, while for centuries the people of the North Caucasus had been accustomed to the income through rent or robbery-piracy. The community of Dagestani highlanders was also socially suited to permanent raids. Over the centuries, the so-called rural communities and their ties became so strong that it was very difficult for the local upper class to subjugate and exploit them.⁴ This situation forced the

1 Botsvadze T. Ibid, p.61

2 Itonishvili V. Foreigners' Brigandage in Georgia, Coll. Lekianism, Tb., 2011, p. 66

3 Mamedov R. Socio-economic and Political System of Dagestan in the 16th -early 19th centuries, Dagestani book publishing house, 1957, p. 79

4 Aliev B. Unions of Rural Communities of Dagestan in the 18th - First Half of the 19th Century (Economy, Land and Social Relations, Power Structure), Makhachkala 1999, pp. 51-71

upper class to seek ways for their enrichment, while the rural population sought other ways to improve their lives outside Dagestan. They found a way out in constant raids on Georgia, weakened by foreign invasions and internal strife. Feudalisation in mountainous Dagestan did not have a typical form. Khans and begs failed to enforce feudal obligations on the local population. Therefore, freed men were used as pirates and lived on the plunder obtained via brigand campaigns and the income received from the sale of captives.

In Dagestani historiography, this is called the spatial process of feudalisation (the process of feudalisation in breadth).¹ Of course, the possibility of exploiting highlanders was also limited by the scarcity of their agricultural resources.

The main types of economic activities in Dagestan were farming and cattle breeding. In lowland areas, farming occupied the leading place, in mountainous areas, cattle breeding. The basis for animal husbandry in the mountains was the so-called transhumance system, allowing people to effectively use food resources.² In summer, the cattle were kept on mountain pastures, and in wintertime, they were driven to lowland pastures. The situation changed dramatically in the 16th century, when the growing expansion of the Moscow principality gradually limited Dagestani highlanders in using the northern steppes as summer bases and forced them to seek an alternative in the south.

Our attention was drawn to the fact that this period coincides with global climatic cataclysms known as the Little Ice Age. According to many authoritative sources, from the late 17th century to the mid-19th century, much of the Earth experienced a particularly cold period; Glaciers in the Alps, Iceland, Scandinavia, Alaska, China, the Southern Andes, and New Zealand extended over much larger areas than they do today, significantly

1 Gajiev M., Davudov O., Shiskhaidov A., History of Dagestan From Ancient Times to the Late 15th Century, Makhachkala, 1996, p. 364

2 Amachiev A., Dagestan in the 18th Century. Social-economic and Political Development/ Internet version verified 2.06.2025 // https://toonsitli.ucoz.ru/publ/lekci_i_po_istorii_dagestana/dagestan_v_xviii_veke_socialno_ekonomicheskoe_i_politicheskoe_razvitiie/4-1-0-17

changing people's daily lives.¹ A similar situation was observed in the Caucasus, where 1598 was particularly notable (according to the observations on annual tree rings), and two other strong cooling phases were observed in the second half of the 17th century.²

The declaration of environmental factors as the main cause of all significant achievements and changes in human history (environmental determinism) is considered “movetone” (bad tone) in scientific circles, as climate itself did not determine the turn of the wheel of history, or socio-political cataclysms; it is also wrong to completely ignore this factor.³ The fact is that even in the more stable and technologically advanced 20th and 21st centuries, millions of European farmers are forced to consider the impact of climate on crops and take appropriate measures to maintain the quantity and quality of their harvest. Even though there is no direct evidence in historical sources, it is obvious that global cooling would have had no less negative impact on the economic life of the Caucasian highlanders. It is likely that the deterioration of climatic conditions limited traditional agricultural activities of the highlanders in Dagestan, forced them to earn a living by raiding Georgian villages and increased the intensity of migrations to the South.

Islam became the ideological basis for *lekianoba*. As mentioned above, according to one of the main tenets of Islam, humanity is divided not on ethnic, but on religious grounds. On one side are Muslims (the Ummah), and on the other – the followers of other faiths. The basis for Islamic policy became “ghaza” (“ghazawat”) – military actions aimed at spreading and protecting the “true faith”. The Dagestanis considered *lekianoba* a fight against the ungodly “giaours” under the banner of Islam and justified it by the norms of Sharia.

-
- 1 Fagan B., Little Ice Age: How Climate Made History, 1300–1850, Eksmo Publishing, 2022 / Internet version verified 03.06.2025/
 - 2 Solomina O., Bushueva I, et al. Glacier Variations in the Northern Caucasus Compared to Climatic Reconstructions Over the Past Millennium, doi: 101016/j. gloplacha 2016. 02.008 (Internet version verified 10.06.2025), <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921818115301089>
 - 3 Fagan B., Little Ice Age: How Climate Made History, 1300–1850, Eksmo Publishing, 2022 / Internet version verified 03.06.2025/

4. THE TUSH AND THE DAGHESTANIS

On the ridges of Chechnya and Daghestan, Mists
have drifted through the ages. Countless bodies
lie scattered in the ravines.

Kosta Markhvaidze

Of all the Georgian ethnographic groups, the Tush, who directly neighbored the Dido people of Dagestani origin, were distinguished in their intensive contacts with the Lezgins. The limitrophic location of Tusheti and the economic specificity of its dwellers (mountain and plain cattle breeding) led to a fairly high intensity of population displacement. As G. Ichuaidze says, “the majority of Tushs think that they are all migrants to Tusheti. You can ask a representative of any family about the origin of their family name, and they will tell you that their ancestors were Kists, Khevsurs, Pshavs, Didoi (Lezgins), Kakhetians, etc”.¹ It should be emphasised that, irrespective of the genetic origins of individual families, the Tush clearly constitute an ethnographic group shaped by the political, economic, and cultural processes that unfolded within the Georgian state. They are, without doubt, a full-fledged component of the Georgian ethnos.

The Tush were already known to the authors of the ancient era.² There are many opinions expressed about their origin in Georgian historical writings. I do not aim at dwelling on this issue in detail; therefore, I will only touch upon a few points of view. Renowned researcher of the history of Tusheti, G. Elanidze, considers Tushs to be a group of Meskhetian origin. He notes that the Dagestanis refer to them as Mosok/Mosokh; Meskhetian toponyms (Tao, Javakhe, Samtsikhe, Oreti, the Mount Oreti) are widespread in Tusheti, Javakhoba festival is held the day after Atengenoba. Some elders know from their ancestors

1 Ichuaidze G., Tusheti (third edition) Tb., 2021, p. 51

2 Claudius Ptolemy, Encyclopedia of the Ancient Caucasus, vol. I Sources, p. 356

that they are Meskhetians.¹ Based on these arguments, the researcher believes that – “The undoubted kinship and closeness of Tushs, Pshavs and Khevsurs, with their origins, with Moskhis, Meskhetians, in our opinion, no longer makes doubtful the fact that sometimes in Georgian or foreign written monuments all three of these regions are referred to as ‘Pkhovi’, and the people living there as ‘Pkhovians’ ”.² In my opinion, neither the above-mentioned toponyms, nor the Javakhoba festival, nor the narrations preserved in separate families about their Meskhetian origin can serve as an unshakable argument for connecting Tushetins with Meskhetians. I share R. Topchishvili’s sceptical attitude about the sameness of Meskhetians and Tushs. For the Dagestanis to refer to the neighboring Georgian highlanders as Mosokhis, Meskhetians did not necessarily have to migrate from south Georgia to the far northeast. Supposedly, in the distant past, Dagestanis applied the term *Mosokhi* to all peoples of Georgian descent residing in the south.

There is an opinion that, in the past, Tusheti was inhabited by the Didoi. This theory originates from Vakhushti Batonishvili, who considers Tusheti (along with Didoeti) to be part of Lekos: “Tushs and the Didoi are part of Lekos, who were later conquered by Georgian kings, were their tributaries; the Didoi remained servants to Davit, and from then on, were obedient to the Kings of Kakheti.”³ It should be said that, until the 1960s, in the villages of Dartlo, Dano and Chesho, people remembered the existence of the Dido shrine. Their shrine was located on the hill between the villages of Chesho and Dano of the Pirikita community. In summer, they would come here from Didoeti and offer foals to the ruins of the fortress above the road from the village of Chesho to the village of Parsma; Tushs call the fortress “The fortress of the Didoi”. According to a narration, Tushs and the Didoi used to live together in the Pirikita Gorge, but later, discontent arose between them. Tushs expelled the Didoi, and they took over the entire Gorge. Ancient settlements in the

1 Elanidze G, Issues on the History of Tusheti, Tb., 1988, pp. 6- 12

2 Ibid., p.12

3 Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, Life of Kartli, vol. IV, Tb. 1973, p. 552

Gometsari community are called *Didot nasoplari* (lit. the remains of the Didoi village). Many toponyms are also explained in the Dido-Dagestani language.¹

As I mentioned above, part of present-day Dagestan, including Didoeti, was under the political, cultural, and religious influence of the Georgian state for a long time. Under such conditions, the emergence of Didoi settlements in neighbouring Tusheti was truly possible, which was reflected in Vakhushti Batonishvili's work. Later, this was affected by the changed conjuncture. From the 17th century, frequent warfare in Kartli and Kakheti forced the population of the plains to seek refuge in the mountains and compete primarily with the Dagestani element that had settled there. Naturally, this confrontation was further exacerbated by the increasing Lekianoba (sporadic forays of the Dagestanis) into the villages of the plain. As a consequence, the Didoi were eventually expelled from Tusheti. For understanding the ethnosocial processes taking place in Tusheti is important to consider the issue of Tsova-Tushs (Batsbi). They are bilingual and, along with Georgian, they speak their own Tsova/Batsbi language among themselves. Since this language belongs to the Nakh language group, some scholars believe that the Tsova-Tush are descendants of the Vainakhs who migrated to Tusheti.²

In contrast, some researchers, such as A. Shavkhelishvili, consider that Tsova-Tushs are indigenous inhabitants of Tusheti, whose bilingualism was determined by the infiltration of the Vainakhs.³ It should also be noted that, despite the fact that the study of the Tsova-Tushetian language has a long history, the scientific literature has convinced us that much (even the name Batsbi) still remains ambiguous and linguistic research in this direction requires additional attention from Georgian linguists. N.Volkova⁴ and R. Topchishvili attempted to clarify this

1 Elanidze V. Ibid, pp. 206-207

2 Topchishvili R. Ibid., p. 24. Eristov R. About Tushetian-Pshavian-Khevsuretian District, (Internet version checked 21/08/2025) https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Eristov_R/text1.htm

3 Shavkhelishvili A. Tusheti, Tb. 1987

4 Volkova N. Ethnic Composition of the Population of the North Caucasus in the 18th - early 20th Centuries, M., 1974, p. 169

issue based on the ethnographic data. N. Volkova suggests that before moving to Tusheti, the ancestors of the Batsbi may have migrated to Ingushetia from Khevsureti.¹ R. Topchishvili collected documentary material indicating that the ancestors of the Tsova consisted of six shepherds from Kakheti and one from Pshavi (bearing the surname *Shveluri*), who settled in the Dzheyrakh Gorge in search of pastures. They were later joined by a local inhabitant. Naturally, the settlers who arrived in Ingushetia intermarried with the local population, and gradually the Ingush language became the native language for the descendants of the shepherds of Georgian origin. Later, their descendants moved to live first in Chechnya, and then to three villages of Pirikita Tusheti.² In this regard, it is noteworthy that in Chechnya and Ingushetia, there have been discovered the toponyms confirming the residence of Georgians there.³

Despite the existing hypotheses about the origin of the Tsovas, they consider themselves members of the Georgian ethnic group, and regard questioning their Georgian identity as an insult; the traditions, customs, beliefs, social relations, and agriculture of Tsovas and the rest of the Tush are absolutely identical; The names and surnames of Tsova-Tushs and the way of their formation, etc. are Georgian.⁴

We should indeed agree with I. Desheriev that, in situations of contact, relatively “strong” languages (those with larger populations and a written tradition) exert a significant influence on “weaker” languages, whereas the opposite process—borrowings, mixing, or linguistic hybridisation originating from “weaker” languages—is exceedingly rare.⁵ However, until the 1860s, the existence of script must have had only nominal significance due to the limited number of literate people. As K. Markhvaidze says: “Since time immemorial to the present day, every step and every moment in Tusheti have been imbued with the events

1 Volkova N. Ibid, p. 169

2 Topchishvili R. Ibid., pp. 36-58

3 Shavkhelishvili B., The Speech of Tushetians - Past in the Present, Tb., 2022, p. 27

4 Topchishvili R. Ibid, pp.36-58

5 Desheriev Yu. Batsbi language, M. 1952, p.19

that took place here. Sadly, until the 18th -19th centuries, there was not a single literate person in Tusheti who could write down and inform future generations about everything that had happened. Only oral narrations, passed down from generation to generation, have survived to this day.” (village of Alvani, an elderly man).”

Linguistic transformation and ethnocultural assimilation of individual groups in the Caucasus were mainly driven by linguocultural, economic, and socio-political mechanisms. Accordingly, even if Tsovas were of Vainakh origin, their Georgianization within the Georgian ethnocultural system would have proceeded as naturally as Kistization or Lezginization of the Georgians who had moved to the North Caucasus. It is symptomatic that group or individual migration to the mountains of Georgia was regulated by traditional mechanisms. For example, according to the narration, “Satusho kriloba” (lit. Assembly of Tushs) gave permission to Tsovas to settle in Tusheti.¹

It was up to the village to decide whether to grant shelter to a newcomer. Usually, he would be sheltered by some clan. The village would gather and discuss whether to accept the newcomer on probation. If the decision was positive, the village would monitor his every move for a certain period of time. He was observed for 2-3 years. If the newcomer was well-liked, the village would gather again and decide to ally him with one of the clans. They would specially brew beer and distil vodka for the Khatoba (**traditional festival**) celebration. They would slaughter a bull at the shrine. They would ask God to unite him with one clan. He would also set a large pebble into the ground near the shrine, light candles, and swear an oath at its entrance that from that day on, he would be a member of the shrine and community and a faithful performer of the community affairs.” (an elderly man, the village of Alvani).

At a certain point in history, a large number of people from Pkhovi moved to Tusheti. According to T. Ochiauri, “the abundance of the shrines of Khevsuretian origin must be the result of the mass and simultaneous settlement of Khevsurs in Tusheti.” Until the 1950s, Khevsurs (Jvarions) –

1 Elanidze V. Ibid, p. 25

Khakhmations and Karations – would visit Tusheti on holidays to pray at their shrines, to which Tushs often referred as “Khevsuretian shrines”.¹

As a result of the invasions of Shah Abbas into Kartli and Kakheti in the early 17th century, most of the population was exterminated, some were exiled to Iran, and some found refuge in the mountains of East Georgia. It was R. Eristavi who drew attention to this fact. In his opinion, the majority of the population of Tusheti was Georgian who had fled their native lands and taken refuge in the mountains as a result of the attacks by Turkey and Iran. This opinion is also supported by other authors.² This idea is further supported by the DNA marker analysis. I have already mentioned above that haplogroup J2 is dominant among Tush and the descendants of Georgians exiled by Shah Abbas to Iran in the first half of the 17th century, which must be the result of the migration of the Kakheti population to Tusheti.³

Even the fragmentary overview provided shows that Tusheti had quite intense relations with its neighbours, including the Dagestanis. V. Elanidze investigated their communication systems. The Tush maintained communication with the Dido through several routes. The most important of them is the road that starts from the village of Diklo in the Chaghma community. This road crosses the Alazani of Diklo-Shenako, flowing from the Khaa of Diklo, passes through Chero, Entsokhi (this is also the cattle-shed spot of the Didoi) and gets to the first village of the Dido – Khushet. Tusheti connects with Didoeti by other roads as well, namely through the villages of Omalo, Khiso and Tsokalta. From Kumelaurta, we get to the Oreti Mountain, pass through Vestmo plain, Kvarai spring, Velketili, Didoeti-Sadutse, and the road reaches the Dido

1 Ochiauri T., *Mythological Narrations in the Mountains of East Georgia*, Tbilisi, 1967, p. 60.

2 Eristov R., *Notes on Tushetian -Khevsuretian District*, newspaper Kavkaz, 1854, #43 (Ichuaidze G. Ibid, p.59, Elanidze V. Ibid, p.171)

3 Shengelia R. Andriadze G., Bitadze L., Chikovani N., Khmaladze E., Kekelidze M., Laliashvili Sh., *Comparative population genetic study of the population of East Georgia, Anthropology and Ethnology of the Caucasus*, Proceedings of the International Conference, dedicated to the 90th anniversary from the birth of Acad. Malkhaz Abdushelishvili, p. 157

village of Khotraqo. From the same villages, the traveller can ascend the Oreti Mountain, pass of Merts Khalabis Ceri, Velketili, the Khupri Mountain, Khupri Ortskali, and arrive at the Didoi village of Khupradz.¹

Territorial proximity naturally facilitated intensive economic, trade-economic, and personal relations between the Didoi and Tush. The Tush had particularly intense relations with the Dagestanis during the Soviet period. The Lezgins came to work as carpenters, blacksmiths, herders, etc.

In the Soviet epoch, we had good relations with the Lezgins; we all knew each other. We were friends; they knew our names and houses. They came to visit us, and so did we. There were shops in Omalo, from where they transported flour in saddlebags or on donkeys. We would also accompany them, and people would beg us to visit them. I asked once, "We don't invite you like you invite us," and they responded, "You rarely come here." They themselves would come and leave every day. They would not bring anything with them, but cattle, which they would exchange for flour and other things. There, among the Lezgins, women are more employed. Men were mostly drunk; they loved vodka very much. They would buy vodka, pour it into canisters, their wives would carry the load on their backs, men may even throw their coats on top of the load, while they themselves held a tape recorder in one hand and a canister of vodka in the other (field material, the village of Diklo, an elderly lady).

It was especially common to invite the Didoi as masters for constructing houses. V. Elanidze believes that the fortresses and towers of Tusheti were built by the Didoi, and the local population was not skilled in stonework. The Tush considered the Didoi to be the most reliable and closest of the neighbouring Transcaucasian highlanders and entrusted them with all kinds of affairs. "According to the narrations preserved in Tusheti, Pshavi and Khevsureti, it has been ascertained that the Didoi were engaged in stone masonry in Tusheti, the Kists and Chechens in Pshavi and Khevsureti. Tushs referred to the master-builders from Didoeti as „carpenters". They paid the "carpenters" a yearling ram—or its monetary equivalent—for constructing a fortress or a single floor of

1 Elanidze V. Ibid, pp.166-167

a house, while the homeowner provided the food. The entire village participated in the construction of a house or fortress, which was called *kochkhara* in Tusheti.¹

Considering only the Didoi-Lezgins as the builders of fortresses or residential buildings in Tusheti is questionable and apparently reflects a later (early 20th century) situation, this is also evidenced by the rich empirical material presented in

G. Bochoridze's work. It should be noted that there were Georgian terms that referred to: masters and workers participating in the labor process; parts of buildings (*sakhlis tvali, mashteh, shua, cherkho, bani, saskore, quntsi, бага, sakhele, khula, libo, etc.*), as well as construction materials and tools (*pitsari, qorhe, kva, lasti, tskneli, sipi, tserakvi, kedi//keti, chkde, tushuray tsuliechva, khelechva, kverisalashini, sachrebeli, satsarbavi, sagharavii, gulsaghebi//pigara, gonio, choposani, tkhelpiri, satekhi, birdabiri, etc.*), describing the construction process (*mogulva, karis sheqra*), etc.² It is also noted that in the past, mainly Tushs, and sometimes Lezgins, who had moved to Tusheti because of vendetta, were engaged in construction works in Tusheti. From the 1930s, only the Lezgins and the Didoi were carpenters here.³

S. Makalatia also considered the Dagestanis' role in the construction of Tushetian fortresses and towers to be exaggerated. He wrote: "In today's (1933 - L.J.) Tusheti, the masters of house building are the Lezgins, but when constructing these old fortresses, it is doubtful that the Lezgins, the sworn enemies of the Tush, would build such solid fortresses for them. This would not have been acceptable to the Tush either, since the fortress built by the enemy would have been of dubious strength and useless for defence".⁴

Apparently, Tushs began actively inviting Dagestani builders in the second half of the 19th century, which continued until the 1930s. Subjugation of the Dagestanis by Russia increased the scale of sheep

1 Elanidze V. Ibid, pp.220,211

2 Ibid, pp. 22-52

3 Bochoridze G. Tusheti, Tb. 1993, p.47

4 Makalatia S. Tusheti, Tb. 1933, p. 124

farming in Tusheti. As Makalatia writes, trade capital was introduced, attracted by the large supply of Tushetian sheep and wool. Reseller capital was generated, and the Tush quickly embarked on the capitalist path. In the 1880s, each household in Tusheti had an average of 232 sheep.¹ The form of sheep farming practised was the so-called transhumance, whereby the Tush seasonally drove their flocks across considerable distances between summer and winter pastures.² Under these circumstances, most men were naturally engaged in sheepherding. Economic prosperity naturally intensified the desire to improve living conditions and increased the scale of construction in Tusheti, which was reflected in the number of master-builders invited from neighbouring regions. G. Ichuaidze notes that the unified construction of the villages in Tusheti took place in 1915-1925. Instead of a flat-roofed house, almost every family built a two-story house with a polished stone roof and a balcony. As a rule, the Didoi built the walls, the Rachans and Imeretians were engaged in woodworking, and the Tush themselves herded sheep and earned money.³

According to field material, since most Tushetian men were shepherds, the Dagestanis were engaged in various activities: they worked as blacksmiths, tinsmiths, cattle breeders, mowers, wood gatherers, etc. The so-called “ploughmen” would come from Didoeti early in the spring to participate in ploughing and sowing. As a rule, hired labor was compensated primarily in grain. Mountainous Dagestan, with its shortage of arable land, lacked sufficient grain of its own. During the Caucasian wars, this deficit was replenished at the expense of Tusheti, where grain was transported from Kakheti.⁴

From the second half of the 19th century, against the backdrop of the end of the Caucasian war and the socio-economic transformations

1 Ibid., p.51

2 Azikuri N. Sheep Farming in East Georgian Mountains (based on the historical-ethnographic materials of Tusheti), dissertation for the degree Candidate of Historical Sciences, Tb. 1989, p. 53

3 Ichuaidze G. Ibid, p.91

4 Elanidze V. Ibid, p.192

taking place in the mountains of East Georgia, the intensity of economic relations increased. At the time, the scale of sheep breeding in Tusheti increased immeasurably, so that by the end of the century, agriculture had assumed a supporting role compared to cattle breeding.¹ This coincided with the gradual infiltration of the population into Kakheti. This process (in the first half of the 19th century) was first initiated by Tsova-Tushs, and later, from the 1920s to the 1930s, the residents of the remaining three communities of Tusheti: Pirikiti, Chagma, and Gometsari, gradually migrated to the plains of Kakheti. The largest part of the Tsovata and Pirikita communities settled in the village of Zemo Alvani, while the majority of Pirikita, Chagma and Gometsari communities settled in today's Kvemo Alvani (this village was previously called Gometsari). The Tush also settled in the village of Lalisquri. It was under these circumstances that the Tush constructed residential houses alongside the huts in the Aloni/Alvani valley, and women began to spend the winters there. It was at this time that the terms *mta-baroba* and *Kakhet-Tushoba* emerged, denoting a lifestyle in which a family maintained a complete farm in both the highlands and the lowlands, working seasonally in each. As N. Azikuri notes, this dual settlement pattern reflected the adaptation of the Tush to their environment and economic needs. She regards *sopel-bosloba* as the first stage of this phenomenon. During *bosloba*, the entire population of Tusheti spent the winter in the *boseli* together with their cattle, and returned to the village for the summer. *Boseli* was a compound agricultural complex with human habitation and livestock pens.²

From that period, the Tush who had settled in the lowlands were referred to as *kakhurai*, and those who had remained in Tusheti as *tushurai*. "The Tush were divided into two categories: *tushurai* and *kakhurai*. *Tushurai* were those who lived and worked in Tusheti in winter and summer. *Kakhurai* were those who lived in Kakheti, specifically in the villages of Zemo and Kvemo Alvani, Lalisquri, and Pshaveli in winter and

1 Azikuri N. Ibid, p.7

2 Ibid, pp.83-84

summer, and went to Tusheti for vacations or celebrations. Both *Kakhurai* and *Tushurai* had their own urgent matters to resolve. Winter comes early here. *Tushurai* tried to quickly finish their summer chores and be prepared to face early winter. For their part, *Kakhurai* tried to get packed and leave for the lowlands on time.” (The village of Alvani, an elderly man).

The security mechanisms existing in the Russian Empire could not operate effectively in the Caucasus Mountains. Tushetian villages, largely left without men, together with flocks of sheep guarded only by shepherds, became easy prey for the North Caucasians, who were accustomed to raiding. Therefore, for a long time, the Tush maintained armed detachments that safeguarded their pastures and settlements against marauders, whose raiding traditions were deeply rooted in the region.¹

The relations between Georgian and North Caucasian highlanders acquired elements of acute conflict in the late Middle Ages. In addition to religious factors, this development was driven by the weakening influence of the central government in the mountains and the near-total replacement of the formal legal system with customary law. Because of this, the nature of relations and the system of ethical values between clans, communities, villages and neighbouring societies in the mountains differed from those in the lowlands. Piracy, violent appropriation of the property of neighbouring people, villages or communities, became a way of life here. This circumstance significantly determined the relations between Georgian highlanders and their North Caucasian neighbours. Neither Georgian highlanders nor their northern neighbours considered it shameful to drive away or steal sheep, cows, and horses; on the contrary, such behaviour was considered bravery, and heroic poems were often dedicated to it. The highlanders did not refrain from attacking their neighbouring villages. As noted in the scientific literature, according to family customs, piracy was considered a reprehensible act only when it was committed within the family.²

1 Elanidze V. Ibid, pp.157-158

2 Janiashvili L. Agricultural and Economic Relations of Georgian Highlanders with the Peoples of the North-East Caucasus (Khevsurs and The Kists). Kek #23, 2023, p. 208

„Khevsureti was often attacked by the Kists and Lezgins; the Khevsurs themselves also raided the highlanders dwelling in the neighbourhood. They would often attack Mitkho, and even Mokhevians. Khevsurs would even attack each other to see who would win. Gudanis Jvari had the most serfs, and Khevsurs were generally subordinate to him. If someone attacked Khevsureti, the serfs of Gudanis Jvari would gather, elect a leader, and do whatever was decided. If Mitkho was attacked, people from other clans would also participate in the gathering, and then all Khevsuretian men would join the army. Only the sick, elderly and children remained at home. Otherwise, anyone who did not join the army would be disgraced forever and would not be able to leave the house because of shame.¹

T. Ochauri also describes these contradictory relations: “Pshavs and Khevsurs had a feud, yet both maintained strong ties with the Tush. The Khevsurs came to guard the border post near Tusheti’s frontier with Dagestan. The place is called Pickehkh, beyond Diklo, where a watchtower stands.²

The same situation is confirmed by the story of Giorgi Tilidze from Kvavlo, described by S. Makalatia. Tilidze killed Pshav shepherds and stole their sheep. Finally, he was defeated by Pshavs in the village of Khoshara. Tilidze prayed to St. George of Lashari to save him from this ordeal, promising to sacrifice a white steer to him in return. Tilidze really did sacrifice a white steer to Lashari in Pshavi.

Pshavs intended to kill him, but Tilidze asked Tushs and Pshavs to reconcile and declare themselves brothers. And Tushs and Pshavs swore on the cross of Lashari to be brothers.³

Thus, we should agree with N. Jalabadze’s opinion that the Khevsurs, the Tush and the Vainakhs, as immediate neighbours, engaged in piracy among themselves, which, first and foremost, had a practical purpose. Such activity was conditioned by relevant socio-economic factors: highlanders made up for the poverty and deprivation caused by harsh

1 Ochauri T. Blood-feud and wounding in Khevsureti. Tb. 2019, p.194

2 Ochauri T. Ibid, p.66

3 Makalatia S. Ibid., pp.92-93

living conditions with the help of stolen wealth, increasing their own, and ill or well, coping with life. The motive for the campaign was also to capture prisoners for ransom and collect taxes from them. At the same time, this activity associated with difficulties was also considered prestigious.¹

The Tush would form gangs of “pirates” for raids, elect leaders, go to Dagestan, attack shepherds and steal their sheep and cows. Melek-Mebake (the killer of the Lezgins – the first to attack the enemy during a pirate campaign) enjoyed special respect in the pirate squads. An enemy killed in battle had his right hand cut off. Pirates would divide their loot, hang the severed hands of their enemies on the walls of their towers and chain their captives to the walls of their houses.

Our narrator tells: *“Ilderly people told another story, the story of Khunchale. From the mills to the north, along the Sanare-Tao ridge, there is a large deep valley, called Khaa of Chigho. From here, a shepherd was attacked to steal his sheep. He fled to the village. The villagers immediately loaded their rifles, mounted their horses, and pursued the attackers. At that time, an elderly couple, Khunchale and his wife, were at the mill. The pursuer had to go that way. A pursuer, then the second and third passed by on a galloping horse. Khunchale was sitting in front of the mill, repairing his khunchas (Lezgin bast shoes) as if nothing was happening. The wife couldn’t stand it any longer and scolded her husband: “Leave those khunchas. Don’t you see what is going on?” “Wait, woman, I’ll overtake them on my mule. Bring my mule here.” (his mule was tied nearby). He grabbed a gun, jumped on the mule and followed the pursuer, swinging from side to side. (At the entrance to Khaa, there is a mountain. The peak of the mountain is considered insurmountable. Behind the ridge, there is the only passage. Akimidze Russo climbed this peak together with a German climber. Later, it was known as Russo Peak.) Kunchale used to go up this mountain on a mule to hunt, as high as he could get. He went up the mountain on a mule-*

1 Jalabadze N. The Dynamics of Georgian-Vainakh Relations, the Chechen Phenomenon in Georgian Reality, Tb. 2006, pp. 43-44

back and then continued on foot. He found a shelter and waited for the thieves. They were supposed to pass by here. Not long later, the sheep appeared on the opposite mountain. One thief was leading the sheep, the rest were following. Khunchale targeted the leader. A gunshot and the thief rolled down. Hearing the shot, the pursuers also opened fire from behind. The thieves thought that the road had been blocked, left the sheep and hid. The sheep got frightened by the sound of the gunshots and went down to the plain on their own. Khunchale stood on top of the mountain and shouted: "He-he-he!!! Chighoyans! There's one of yours rolling down. Later, this mountain was called Khunchale Mountain." (an elderly man, the village of Alvani).

In turn, the Lezgins also often raided Tushs, plundering their food supplies and taking captives. There are numerous references to this in folklore and field materials. In the village of Shenako an old lady told a typical story about Lezgin raids, she had heard from her mother-in-law: *"I'm 88 years old now and I still remember everything well, when I was a little girl, we were on the other side of Omalo, sitting around a bon fire, with bare foot, some women were spinning thread, some were doing crafts. It was night, a man came running, and said that the village had been attacked. The person who told this story was engaged. When the Lezgins came, they grabbed all the barefoot women and wanted to lock them in one room. I told the attacker who grabbed me, "Let us be brother and sister." We could hear people screaming outside; there was a massacre going on. We were in the house, and when all was over, the Lezgins had killed people and had taken women captive. We were told that it was time to leave. It was autumn, imagine walking barefoot on the stones. There was a very steep climb up the mountain, and we headed there. Sometimes they would let us rest, and would put our fathers' and brothers' right hands in front of us. They told us to weep, as Tushetian women's weeping was a blessing. Sometimes the Jews would come to the village, bringing fabrics and clothes for exchange. That was old, poor-quality fabrics, and not all of the captives could be ransomed with them. We were told that those Jews were the kind who had to drink*

human blood on a certain day of the year, and that for this purpose, they wanted to take us with them. We were exchanged, and the man to whom I swore to be a sister did not let me go and took me to his home. The family treated me very well. If he saw me a little upset, he argued with his family, blaming them for probably treating me badly. They scattered us in different villages, but we still managed to communicate with each other. Then they would take the cattle and sheep and ransom the captives. My fiancé also brought cattle and paid ransom for me, but he turned out to be a very bad husband. I wish I had stayed there, in captivity. When I was leaving, my adopted brother's wife took off her big kerchief, hugged me and wept. She said she loved me."

It has already been discussed above how difficult the situation was in the East Georgian lowlands in the 17th-18th centuries, due to the constant Lezgin raids. Highlands suffered no less from these raids, as traditionally highlanders (Tush, Pshavs and Khevsurs) were responsible for protecting the passages coming from the North. In these circumstances, the Tush, on the one hand, participated in bloody battles, and on the other hand, were restricted from using the summer pastures of Kakheti. The scale and nature of mutual attacks between Tush and the Dagestanis varied depending on who organised these attacks and what their goals were. T. Aitberov provides the information that in March 1570, near Girevi, the Tushetian united army.

Tsova-Tushs and Kakhetians defeated the army of the Avars, which came from the upper reaches of the Sharo-Arghun River for Hazavat (Divine War - L.J.). In this battle, the Georgians killed Nutsal Andunik's brother, Tururan and his son Barti.¹ V. Elanidze considers it doubtful that this campaign took place in the 16th century, since at that time the Tsova-Tush had not yet arrived in Tusheti. Participation of the Tsova-Tush in this battle is clearly confirmed by both Dagestani sources and narrations of Georgian highlanders. He believes that what is meant here

1 Aitberov T. Ancient Khunzakh and the Khushakh people, Makhachkala, 1990, p. 102; Musaev M. A look at "Iekianoba" in the context of studying legal opinions of the 18th -Century Dagestani Theologians, Fundamental Research, 2013, #.10 (part 14), p.3224

is the attack that occurred two centuries later, as reflected in the Tush's oral tradition.¹

The Dagestanis' attempts to exert influence over Tusheti grew in proportion to the intensification of their attacks on the lowlands, and in the second half of the 18th century, things even got to the point that, according to Güldenstädt, at one time Tushs paid the Khan of Avariya an annual tribute of 10 mules, or 60 sheep in exchange for one mule.² However, by the early 19th century, the Tush stopped paying taxes to the Avarians, so Uma Nutsal was even planning a campaign in this area.³

For their part, the Tush did not lag and troubled the Dagestanis with piracy so much that in 1786 King Erekle II of Kartli and Kakheti issued a special decree to settle the situation between them.⁴ The decree called on Tushs to "restrain themselves strictly from that day onward so that they would not harm or steal anything from the reconciled Lezgins, whether it be the Antsukhs, Kapuch people or anyone else".⁵

The above-mentioned document also reveals that the Tush did not shy away from raiding the Dagestanis who had settled in East Kakheti, and King Erekle tried to subject these campaigns to state control. "If the Tush want to go raiding Belakan, they must inform Mouravi (local government official) about it, get from him a letter for the residents of Kvareli and Gavazi. If they wish, an official will accompany them; if not, they can go on their own, but they must not leave without informing the officials".⁶

The situation changed during Russia's Caucasian Wars. The Tush, fed up with centuries of conflict, actively joined the Russian side in the

1 Elanidze. Ibid, pp.256-258

2 Güldenstädt's Travels in Georgia, vol. L. The German text published in Georgian and supplied with research by G. Gelashvili, Tb. 1962, p. 263.

3 Khapizov Sh. Uma-nutsal (Umakhan) the Great (an essay on the history of the Avar Khanate of the second half of the 18th century). – Makhachkala, 2013, p.67

4 Issue of the decree for Georgians, Tushetians and the Antsukhs; 17 May, 1786. Monuments of Georgian Law, vol. VI, the texts published, supplied with notes and list of contents by I. Dolidze, Tb. 1977, p. 731

5 Ibid, p. 731

6 Ibid, pp.731-732

war against the Caucasian highlanders. In turn, the North Caucasians, who previously attacked Georgian highlanders with small detachments of raiders, became more active. Apparently, initially, the Tush observed a certain neutrality in this war, since Shamil himself tried to attract East Georgian highlanders to his side and use them in the war against Russia. However, Shamil's attempt was unsuccessful, and the united Dagestani-Vainakh army invaded Tusheti several times. Of these, the 1827 and 1837 attacks are particularly notable.¹ From the report submitted to the civil governor of Georgia in 1827, we learn that the Didoi and Kists attacked the Chaghma village of Diklo. Three men and one woman were killed in the clash.²

The attack of the North Caucasians on Tushetian villages (Diklo and Shenako) in late December 1837 was especially brutal. These issues are discussed in detail in scientific literature³ and I won't touch upon them here. But the Russian command attributed the attack to Tushetian's loyal attitude towards their North Caucasian neighbours. General Golovin wrote to General Braiko on 11 October 1838 that Diklo and Shenako, to some extent, had become the cause of their own destruction. They were confident in the goodwill of the Lezghins because they paid them "shameful taxes", and Diklo even donated "parcels" as a sign that the Lezgins would safely move to Tusheti and get to Omalo through their village.⁴ Given this situation, the Russians considered it necessary to assign the defence of Tusheti and the creation of permanent checkpoints to all four communities of Tusheti; at the same time, to prohibit friendly and marriage relations with North Caucasian Muslims, to return the residents of Diklo, who had been dispersed due to the attack, and to resettle them in their former place.⁵

From the 1840s, the Tush played an important role in the

1 Elanidze V. Ibid, pp.261-265

2 P. 259

3 Elanidze V. Issues on the History of Tusheti, pp. 259-282; Ichuaidze G. Tusheti, pp. 81-86; Makalatia S. Tusheti, pp. 36-44, etc.

4 Order of Gen. Golovin to Gen.-Lt. Braico, from 11 October, 1838, No. 1736, ACAC (Acts of the Caucasus Archaeological Commission), IX, p. 140

5 Ibid, p. 141

Caucasian wars. M. Volkonsky writes that they, experienced in wars, suffered less during attacks and, in general, had fewer casualties during combat operations. Their combat tactics were determined by only two manoeuvres: having approached the enemy, without firing a single shot, they would rush like a whirlwind into the enemy's ranks and crush them with swords; in cases where a lightning attack was not considered advantageous, Tushs used all sorts of natural cover to selectively destroy the enemy from the cover when possible. Then suddenly, with shouts and screams, they would pounce on the confused victim from different sides. The Lezgins were well aware of this terrible howl of Tushs; they would lose all desire to fight and scatter in all directions like hares.¹ The historian enthusiastically describes heroic deeds of Tush warriors Levan Epishvili (Kadagadze), Shete, Khuthe, and Davit Gulukhaidze.² Tushetian oral folklore praises these folk heroes, and their memory survives in multiple narrative versions, often derived from literature and later transformed in different ways.

"Shete Gulukhaidze, from Kumelaurta, often raided both the Dagestanis and Didoi. In his memoirs, he writes: "I shouldn't have done that to the child, I shouldn't have done that, I shouldn't have cut off his head, it will probably cost me dearly." And indeed, almost all of the Gulukhaidzes died; only a few survived. His lineage was completely exterminated. There is one recollection – there was Natlismtsemloba celebration in Alvani and I was there. Women and men lit candles, women and men sat separately at the table. There was a blind man who sang heroic songs to the panduri accompaniment. Someone came on horseback and approached the blind man. Shete was a stern-looking man; he asked the blind man: Have I done any less heroic deeds? If you sing about them, why don't you sing about me? Among Tushs, it is shameful to sing and talk about the heroism of a living person. When you die, I will sing about you. I looked at him; he was an ugly man, and his

1 Volkonsky N., The Dagestan expedition (Didoi community) in 1857, [297] https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Volkonskij_N_A_5/text4.htm

2 Ibid [302]

face turned pale. Had it not been people around, he would have cut the poor man's head off. He turned his horse and left. When I asked around who the man was, I was told that he was Shete. His sons were at war; one returned from the war wounded, the other had no wounds. Shete accused him of not having been to the war. The latter went to the war again and returned with wounds. Shete praised him – you are a man now. It must have been this way back then, that's how manhood was measured. He never spared the Didoi, because there was great hostility between them. After Shamil, the situation calmed down, and from then on, friendship was born. When Shamil was captured, he refused to hand over his weapons, saying he wouldn't surrender alive. He gave his weapons to the Tush and told them not to give his weapons to the capturers. (the village of Shenako, an elderly man).

After the end of the Caucasian War, the Russian government gradually and systematically suppressed the highlanders' piracy. The hostility between the Tush, Pshavs and Khevsurs and the North Caucasians, exacerbated by the bloody clashes, gradually subsided. The socio-economic situation that developed from the 1860s further increased the share of highland-lowland sheep breeding and the tendency for Tushs to migrate to the plains of Kakheti. The decrease in the number of men permanently residing in the mountains naturally created the need to attract labour for daily life and farming, which was reflected in the increase of the Lezgins employed as builders, craftsmen, land workers, or livestock keepers from Dagestan, and in the intensification of economic relations between Tushs and the Dagestanis.

CHAPTER III

LAVRENTI JANIASHVILI, NATIA JALABADZE

1, THE DAGESTANIS IN KAKHETI: SETTLEMENT PATTERNS AND THE TRADITIONAL WAY OF LIFE

Throughout the centuries-long history of Georgia–Dagestan relations, the settlement of Lezgins in the lowlands of Georgia occurred with varying degrees of intensity. Above, we have already discussed the processes that took place in the 17th –18th centuries in Gaghma Kakheti, between the Gavazistskali and Qufu-chai rivers, as a result of which, local Georgians in “lordless communities” of the Avarians, who had migrated from the North Caucasus (Char-Belakan, Katekh, Tala, Mukhakh and Jinikh) and settled there, were de-ethnicized, and this territory was separated from Kakheti. Part of the Dagestani population made use of the winter pastures of Kakheti and remained for the season in the Bezhaniani Valley on the banks of the Shorokhevi River, and even came up to old Gavazi, west of Kak-Eniseli. Initially, the Lezgins lived here seasonally, paying for the use of pastures, and only shepherds followed the flocks of sheep; later, they started coming with families, acquired homestead plots, and established several temporary settlements. Thus, at the turn of the 18th-19th centuries, they gradually settled in this region (today they reside primarily in the villages of Chantliskure, Tivi and Saruso of Kvareli district). The history of the Dagestanis’ settlement in Kakheti and their traditional way of life is studied in N. Omarashvili’s monograph.¹ Later, this issue was touched upon by N. Jalabadze,² G. Meurmishvili,³ E. Kapustina, and I. Karpov.⁴

1 Omarashvili N. The Dagestanis residing in Kakheti, Tb. 2008

2 Jalabadze N. The Avars and other Dagestani peoples; in the book Multiethnic Georgia, Tb. 2021, pp. 230-235

3 Meurmishvili G. Crossing Borders: The Case of Ethnic Dagestani in Georgia, Bergen, 20

4 Kapustina E., Karpov Yu. The Avars of Kvareli in the 20th Century. Electronic library

The infiltration of the Khundzi (Avars) in Kvareli district is associated with close political and economic relations of the Antsukhs, Bezhtins and Khundzi with the Kingdom of Kakheti, when they intensively used this territory for pastures. Although no permanent Lezgin settlements existed here by the early nineteenth century¹ Individual communities in Dagestan sought to maintain their relations with Kakheti. They appealed to local Russian officials for assistance in restoring trade and economic ties with Georgia.² The pastures of Kakheti were so important to them that in 1818, three Antsukh “elders” went to Russian officials and asked for subordination to Russia, promising that in the future they would not disturb the peace and would even pay for the use of pastures on the Alazani River banks.³ Later, in the 1830s-1840s, they settled in three villages in Kakheti: Tivi, Tebebeljokhi, and Khashalkhuti.

As mentioned, for some Dagestanis (the Antsukhs), economic ties with Kakheti were of great importance. They sold their wares (daggers, wool fabrics, felt) and livestock in the villages of Kakheti, and wintered on the pastures along the Alazani River. They even had mills set up on the Shorokhevi River. Such relations had a long tradition, which became the basis for different opinions regarding the chronology and reasons for the Dagestanis’ settlement in Kakheti. For example, E. Abramyan believes that the left bank of the Alazani River was historically inhabited by the Dagestanis, and that Georgians appeared here later, after 1104 (battle of Ertsubki). From the 17th century, Georgians from the western part of the country settled en masse in Kakheti, which had been depopulated by Shah Abbas. They were obliged to pay taxes to the local Avars for living in this territory. To live on this territory, they had to pay taxes to the local Avars (“A massive influx of Georgian ethnic element from West Georgia into Kakheti started. New Georgian re-settlers were forced to

of Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/07/978-5-88431-187-7/>

1 The Acts collected by the Caucasian Archeographic Commission, vol. 1, Tf 1866, p. 472

2 Ibid, p. 660

3 Omarashvili N. Ibid, p. 92

pay taxes to the local Avars for residing on these territories”).¹ According to E. Abramyan, the Dagestanis residing in the villages of Kakheti today are part of the Avars expelled to Tsor from here.²

Contrary to this assertion of E. Abramyan, it should be said that there are direct reports about the migration of the Dagestanis to Kakheti during the “Caucasian wars”. To escape war and hunger, highlanders abandoned their homeland en masse and fled to various places, including Kakheti. This process was also supported and encouraged by the Russian government.³ Furthermore, if we accept the above-mentioned view as accurate—that the Lezgins indeed inhabited Kvareli district for centuries, with the majority later moving to the territory of present-day Azerbaijan—then how can we explain that the Dagestanis living in Kakheti maintained close ties with the Republic of Dagestan (and not with Azerbaijan) in the 1930s? Besides, they had not yet been firmly established in Kakheti and mainly used the Alazani banks as winter pastures. Most of the Lezgins would go to the mountains of Dagestan during the summer months, where they still owned residential buildings and plots of land.⁴ From the 1933 letter of Madiyev, then Chairman of the Central Committee of Dagestan ASSR, we learn that most of the adult population from Tlyarat district would go to Kakheti to graze cattle, and sometimes entire families would follow the cattle. In such cases, highlanders lived annually in the same place, appropriated the land and built relatively solid and substantial dwellings (“kazma//kazmaliyar”, mud huts), which differed from temporary “kutan” or “kishlag” (seasonal dwellings) characteristic of the first type of cattle breeding.⁵

1 Abramyan E., *The Avars of Kvareli: Yesterday, Today, Tomorrow* (series “National minorities of the Transcaucasia”), (internet version verified on 7 October, 2025) <https://regnum.ru/news/815707>

2 Ibid.

3 Kapustina E., Karpov Yu. *The Avars of Kvareli in the 20th Century*. Electronic library of Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/07/978-5-88431-187-7/>. 83. 121; The acts collected by the Caucasian archeographoc Commission, vol. 12, Tf. 1904, p. 1102

4 Kapustina E., Karpov Yu. Ibid, p.123

5 Ibid, p. 121

Based on the analysis of historical sources and archival documents, N. Omarashvili has ascertained that migration of the Khundzi to Kakheti, which in the early period was mainly determined by economic factors, became part of imperial policy during the Caucasian wars and fell into the general context of the ethno-demographic mosaic created by Russia in the Caucasus.¹

The number of the Lezgins residing in Kvareli district is known to have increased in the 1930s (until 1944). Resettlement of the population from the land-poor regions of Dagestan to lowland regions, including Kakheti, was also supported by the Soviet Government. On 17 November 1937, the USSR Central Committee of the Council of Commissars adopted the resolution "On benefits for agricultural emigrants" ("On benefits for agricultural emigration"). Under the program, the state provided benefits to each resettled family. With the help of the state, houses and farm buildings were constructed for 400 families resettled from Tlyarat to Kvareli district.²

In the 1930s-1940s, the Khundzi resided in three villages of Kakheti: Tivi, Tebeljokhi (after the deportation of the Avars to Chechnya in 1944, this village no longer exists; its lands were joined to the village of Chikaani) and Khashalkhuti (modern-day village of Mtisdziri). Only the Antsukhs lived in Tivi and Tebeljokhki; the Kapuchts, who had migrated from the villages (Bezhit, Tlad, Nakhad, Gharbut, Endzeb, Khashalkhut) of Tsunta and Tlyarat districts of Dagestan, lived in Khashalkhuti.³

It should be noted that at that time, the Lezgins had not finally settled in Kakheti and were still considered the residents of Dagestan. Most of them would return to their native villages in the summer; therefore, they could not cultivate land and would lease it to Georgians, which contradicted Soviet rules of land use (land was considered the

1 Omarashvili N. Ibid, p.103

2 Ramazanova D., Doomed to resettlement: Kvareli issue in the decisions of the authorities in Soviet and post-Soviet periods (internet version verified on 7.10.2025) <https://cyberleninka.ru/article/n/obrechennye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v-resheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody/viewer>

3 Omarashvili N. Ibid, p. 103; Komakhia M. The Avars and other Dagestani Peoples, in the book Multiethnic Georgia, Tb. 2021, p. 229

property of collective farms and the harvested crops were mainly donated to the state). Since the Lezgins spent only half of the year in Georgia, the issue of labor and taxes was also unsettled. They paid part of the taxes in Georgia, and part in Dagestan.¹

Conflicts over the ownership of pastures were frequent, and disputes sometimes ended in bloodshed. For example, the summer pastures located within Sighnaghi district: Kudagora, Didi and Patara Mskhalgori, Ninigora, Bashlakheri, and Sochali, were leased to the Dagestanis along with Georgian shepherds. The pasture in Kudagora was given to a certain Amarulov, but the chairman of the regional executive committee of the Republic of Dagestan appointed other shepherds there, which led to a conflict. A special commission was created to resolve this issue, but before it could begin working, a clash broke out among the Dagestani shepherds, resulting in the death of two.²

It should also be noted that the issue of using summer pastures became a subject of dispute between the Georgian SSR and the Dagestan ASSR in the 1920s-1930s. The Dagestanis oppressed shepherds from Kazbegi district, who had used winter pastures in the North Caucasus on the territory of Dagestan for almost a century. From the 1920s, local authorities restricted their rights.

Correspondence of the Association “Tergis Khevi Shepherds” to the Central Executive Committee of Dagestan SSR reveals that certain measures taken by the People’s Commissariat of Dagestan negatively impacted the status and development of shepherding in Khevi. Specifically, Georgian shepherds were deprived of pastures where they had cattle sheds (*kutani*), which were considered quite expensive. In 1924, their land plots along the Tergi River in Kizlyar were confiscated. It should be said that at one time, local authorities promised them pastures for a long period. The shepherds believed their promise; they built expensive “cottages” (dwellings) and hired people to guard

1 Omarashvili N. Ibid, pp.104-105

2 On the use of the pastures in Republic of Dagestan by the residents of Georgia from 28 February to 17 September, 1927. Central Historical Archives of Georgia. Fund 284, folder 420, p. 35

these cottages during the summer. Despite this, the pastures (part of Thalov, Chernorikov, and Karanoghay) were confiscated in 1926, and the expenses incurred were lost.¹

In terms of managing the Lezgins living in Kakheti and organizing cultural and economic issues, this created a lot of inconveniences and caused discontent among local authorities, which is why the question of whether they should permanently settle in Kakheti or return to Dagestan was repeatedly raised.² The situation somewhat stabilized in 1941, when a special decree specified the lists of the Lezgins living in Georgia, and from then on, they were considered permanent residents of Georgia.³ However, this situation lasted only until the Vainakh deportation to Central Asia in 1944. The territories of the deported Chechens and Ingush were joined to the Georgian SSR and the Dagestan ASSR, and the vacated areas were filled with the families resettled from Georgia and Dagestan.⁴ This contingent also included the Khundzi, who had settled in Kakheti, and who, together with other Dagestanis, were resettled in Vedensk, Novolaksk, Ritlabsk and Andalalinsk districts.⁵

Georgian Soviet officials developed an ambiguous attitude towards the Lezgin problem, which some authors consider a manifestation of Georgian chauvinism. For example, D. Ramazanova equates this problem with the mass deportations carried out by the Soviet Union. She writes: "On 31 July 1944, to protect the state borders of Georgia SSR and the USSR, the State Defence Committee of the USSR adopted Resolution No. 6279, classified as 'Top Secret', on the deportation of the Turks, Kurds, and Hemshins from the border zone of Georgia SSR. Simultaneously deporting supposedly 'unreliable' ethnic groups from its territory 'on state orders', the Georgian leadership also attempted to get rid of other national minorities that had lived in Georgia from olden times, although they were not accused of anything by the state. On 31

1 Ibid, pp. 17-18

2 Omarashvili N. Ibid, pp.108-114

3 Ibid, pp. 113-114

4 Central Historical Archive of Georgia, Fund 600 or 1, folder 6942, p.76

5 Ramazanova D., Ibid; Omarashvili N. The Dagestanis Residing in Kakheti, p.115

July, 1944, “to protect the state border of Georgia SSR and the USSR,” State Defense Committee adopted Resolution # 6279, classified a “top secret,” on the eviction of Turkish, Kurdish, and Hemshin households from the border zone of Georgia SSR—a total of 17,394 households. However, while expelling supposedly “unreliable” ethnic groups from its territory “on state orders,” the Georgian leadership also tried to get rid of other national minorities that had long lived in Georgia, without being accused of anything by the state.”¹

In archival materials, information about preparations for the deportation of the Muslim population of Southern Georgia can be found from the spring, 1944. M. Natmeladze traced a document dated May 1944, in which K. Charkviani, Secretary of the Central Committee of Georgia, and V. Bakradze – Chairman of the Council of People’s Commissars, justified to the USSR Ministry of Internal Affairs the expediency of deporting part of the population from the border zone. A detailed resettlement plan of the Georgian population from various parts of Georgia in these regions is also provided here. Apparently, local leadership was preparing to resettle Muslims from Samtskhe-Javakheti in the villages of East Georgia. According to the plan, 77,500 people were to be resettled in well-supplied collective farms in Shida Kartli and Kakheti (up to 50-60 households each). Of course, the leadership of the republic could not have taken such an initiative without proper directives. It is noteworthy that no one in the Central Committee of Georgia even thought about taking these people outside the republic.² By the way, the aforementioned plan was partially implemented when people from Javakheti villages moved to the Kvareli district in 1944 to replace the Lezgins who had been deported from Kakheti to Dagestan. It should

1 Ramazanova D., Doomed to resettlement: The Kvareli issue in the decisions of the authorities in Soviet and post-Soviet periods 10/7/2025) <https://cyberleninka.ru/article/n/obrechennye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v-resheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody/viewer>

2 Natmeladze M, Demographic Processes in Georgia in the 1940s, Tb. 2002, pp.28-29; Janiashvili L., Ethnohistorical problems of the deportees from Southern Georgia in 1944: (cultural isolation, peculiarities of intergroup relations and prospects for repatriation), Tb. 2006, p. 41

also be noted that individual families from Dagestan also came to live in this region during this period (1945-46)¹ During the field expedition, the local Georgian population of Lagodekhi district (the descendants of Imeretians who migrated here in the 19th century) expressed a positive attitude towards their Dagestani neighbours and believed that they were displaced instead of their neighbouring Azerbaijanis. "The first to settle here were Tush. They would usually raid Zakatala and then go back to the mountains. They had close fraternal relations with the Avars and Didoi, considering them as their people.

They were on friendly terms and would clear the road for them. They would cross the mountains but never go down to the Alazani. Our grandfathers were also usually friends with the Lezgins; they would come here, and our people would go there. They would take vodka from here and bring cheese from there. It was a normal trade; they were craftsmen who made pots and things like that, and brought them here. The largest village of the Lezgins in this area was the present-day Mtsidziri, from where the Lezgins were expelled. They had their own collective farm; our neighbour was head of the collective farm during the War. There were rumours that it was planned to evict the Azeris from here. As if it was planned to empty the village of Kabali and settle Georgians from Meskheti there. They say that in Kabali, a certain Simona Gelashvili ran over an Azeri child with his car. He was chairman of Kvareli district committee or something like that. The Azeri aqsaqals said, "We know what the plan is for us, please leave us alone. The man in charge of this evicted the Lezgins and left the Azeris here" (middle-aged man, the village of Baisubani). It seems that this narrative is the result of a free interpretation of state policy in popular memory. Obviously, they link the prospect of evicting the Azeris from Kabali with the deportation of the Muslim population from southern Georgia. Presumably, the story about the deportation was brought by Javakhetians who moved here in 1944.

1 Meurmishvili G. Crossing Borders: The Case of Ethnic Dagestani in Georgia, Bergen, 2014, p. 15

After the repatriation of the Chechens (1957), the Avars displaced from Kakheti left their new places of residence and returned. Initially, they were dispersed into Georgian villages, then, at their request, and with the consideration of the religious factor, they were settled separately, and thus emerged the Avar villages: Tivi, Saruso, Tkhilistsqaro (the Lezgins no longer live in this village since the 1990s), and Chantliskure. All four villages are located on the Kvareli-Lagodekhi road. These events are described in detail in scientific literature,¹ so I will not dwell on them here; let me only note that the Didoi, or Tsez people, live in the village of Tivi, and the Khundzi live in Saruso and Chantliskure. They speak different dialects and often use Georgian and sometimes Russian to communicate with each other. Besides, some of them also know the literary Avar language. The villagers also highlight differences in customs and characters among themselves.²

Separate Lezgin families are also found elsewhere in Kakheti. For example, in the village of Matsimi, adjacent to the border checkpoint in Lagodekhi municipality, the main population is Georgian, who migrated from Kiziki (Tibaani, Anaga, Vakiri, Jugaani) and Imereti in the 19th century. Three Lezgin families also live there, who, according to neighbours, are quite integrated, speak Georgian, and are characterised by religious tolerance. It is known that the entry of the Dagestanis to the Lagodekhi area is related to nomadic cattle breeding. They occupied land for pastures. Mainly, the Lezgins from Tebel and Churmut settled there.³

As a result of the well-known events that occurred in Georgia in the late 1980s, part of the Lezgins decided to return to their historical homeland and sold their houses in Georgia. The state purchased some of the houses, mainly for large families. In the 1990s, the remaining families of the Avars, scared by political instability and economic

1 Omarashvili N. Ibid, pp.116-121

2 G. Nodia. The Avars from Georgia: Seclusion versus Development, Tbilisi 2018, pp. 5-6

3 Komakhia M. The Avars and other Dagestani Peoples; in the book Multiethnic Georgia, Tb. 2021, pp.229-230

crisis, also expressed a desire to return to Dagestan. Since the 2000s, the main factor in the migration of the Dagestanis from Georgia has been economic. They see greater economic prospects in the Russian Federation; this is why they are moving to their historical homeland, Dagestan. However, they maintain ties with Georgia and often come to visit, especially in the summer. Most of them maintain their homes in Georgia; in Chantliskure, Tivi, or Saruso, one will see closed houses belonging to the Lezgins who have left.

According to the 2002 census, there were 1,996 Dagestanis (4,230 in 1989), 210 Laks (426 in 1989), and 44 Lezgins (720 in 1989) living in Georgia. Of these, only the Khundzi (Avars) live compactly. Their vast majority live in the aforementioned villages of the Kvareli district. According to the 2014 census, the number of the Avars has halved, to 1,060.¹

The Dagestani villages of Kakheti*, which do not differ from typical Kakhetian villages, are separated from each other by ravines. They have roadside planning. Parallel and interconnected small streets join the central street leading from the main highway into the villages. The settlement is represented by courtyards located on both sides of the street, where residential buildings and small outbuildings (barn, winter shed for cattle, etc.) are connected. In the past, farm buildings were located at the end of the village, directly in the agricultural zone, but after the villages obtained their current form, they were moved to the homestead area. The village is divided into neighbourhoods. In the centre of every village, near some administrative institution, there is a square *godekani*, a common (assembly spot) of the village. Previously, every neighbourhood had its own *godekani*, but today this principle has been broken and *godekani* has lost its original functions. The smallest unit of Lezgin settlements is *qae* – a constituent neighbourhood of a village, which is polygenic in nature, i.e. is represented by several clans. As a result of population growth, villages have also increased, and new

1 Omarashvili N. The Dagestanis Residing in Kakheti (History of Resettlement, Culture and Mode of Life), Tb. 2008, p.83.

*The material below is partially published in Jalabadze N., *Avars and Other Peoples of Dagestan*, in the book *Multinational Georgia*, Tbilisi, 2022.

polygenic neighbourhoods have emerged.

At the turn of the 19th-20th centuries, large families existed only as remnants in Dagestan; there were mainly individual clans. The needs of individual clans resettled in Kakheti were fully met by the flat-roofed mud houses common here. Initially, the Avars lived in mud huts, but later they started constructing residential buildings from various materials. Here, there are wicker, plank and mortared stone houses. The wicker house is no different from the Georgian house of the same type. Mortared-stone houses in Avar villages followed the same path of development as similar houses in Georgia. They were constructed primarily by Kakhetian stonemasons and carpenters. Later, two-story houses with a glazed or open, iron-railed balcony (veranda), tin roof and marble staircase became widespread. Sometimes roofs and balconies are decorated. The ground floor was previously used for agricultural purposes, but is now used for residential purposes.

Avar families in Kakheti are individual; the polygamy, characteristic of Islamic culture, is less common here. Nowadays, old traditions of marriage have been almost forgotten. Permitted is marriage within the clan (*Tukhum*). Women are either married within their own community or brought as brides from Dagestan. Mixed marriages with Georgians and representatives of other ethnic groups, with rare exceptions, do not occur. The criteria for evaluating a woman have always considered her hard work, family authority, number of brothers, and popularity. In the past, the decision to marry off a woman was made by her parents, without asking her. Today, getting married at an early age is avoided; Young people themselves show more initiative when choosing a future spouse. Much attention is still paid to women's honesty.

The cycle of marital relationships consists of two stages: engagement and wedding. Today, an Avarian woman's dowry is more varied than in the past. The influence of Georgian (Christian) culture is noticeable in wedding ritual (musical accompaniment, table traditions, etc.). Marriage must be celebrated with solemnity. Wedding terminology includes Georgian words such as: *machankali* (matchmaker), *maqari*

(groomsmen), *mejvare* (best man, or bridesmaid).

The process of land seizure in Georgia by the Dagestanis was initially based on economic interests. They enjoyed the rich winter pastures of Georgia from olden times. The Antsukhs and Kapuchi would come to spend winter on Bezhaniani Valley (old Gavazi, today's Akhalsopeli) and the banks of the Shorokhevi River. Some Dagestani communities occupied pastures in Kartubani; Tebel and Churmut communities settled in Lagodekhi. Their settlement was further facilitated by the nomadic character of agriculture. They lived in Kakheti seasonally (from September to the end of May) and paid "grass tax" for the use of pastures. Initially, sheep flocks were accompanied only by shepherds; over time, they began to arrive with their families. Soon, they occupied homestead plots and engaged in farming on site. From the 1880s, nomadic Avars who roamed the pastures of Georgia appropriated 200 decimas of land from the State Land Fund in the Avani Gorge (Avani/Avaniskhevi — a river in the Kvareli district, a left tributary of the Alazani, originating in the watershed of the Kakheti Caucasus).

Having resettled from the high mountainous zone to the fertile lands of Georgia, the Avars were given the opportunity to refine their agricultural traditions and diversify their field of labour activity. From the Georgians, the Dagestanis adopted the spheres of agriculture, previously alien to them (viticulture, poultry farming, sericulture, and fruit growing). Their economic environment, conditions and tools of labour changed. The share of agriculture increased, and it gradually took on an important place in the Avar family economy. The plough they used in the mountainous conditions of Dagestan was first replaced by a Georgian plough, and then by modern techniques. The Avars adopted winemaking from the Kakhetians. It is noteworthy that, today, many Muslim Avars no longer refrain from consuming alcoholic beverages. In Georgia, the Avars preserved the tradition of nomadic cattle breeding for a long time, the so-called double grazing, which involves driving cattle in summer to mountain pastures and farming there. Functions were distributed among family members in the highlands and lowlands. This

type of farming continued practically until the 1940s. Sheep breeding is one of the traditional forms of farming that has survived among the Avars. Until recently, they drove their sheep to the mountains of Dagestan. The proximity of the border with Russia in this area completely eliminated such practices. The Avars' attitude towards trade has changed significantly. Although this occupation was considered non-prestigious among both Georgians and them, lately some Lezgins have taken up trade. Before the introduction of the visa regime with Russia, they established private trade ties with the North Caucasians, from where they could relatively easily import livestock products and exchange them for flour, fruit, and vodka. The exchange was primarily of a barter nature, with the type of goods determined in advance according to need. Lively trade was conducted in the village of Qvitulo (a village of the Kapuch in Dagestan), and the Dagestanis mainly came to the fairs of Signaghi and Telavi. But today, when the motorway connecting with Russia passes through Lars, the Kvareli Lezgins can no longer communicate for trade purposes, and this practice has also become a thing of the past. Today, some Avars work in construction. They also do seasonal work; however main occupation in Dagestani villages is still agriculture. They grow watermelons, vegetables, and other crops.

The Avars are officially Sunni Muslims, although their faith is a mixture of the elements of archaic, Islamic and Christian religions. Traces of Christian culture, although relatively faint, are still clearly visible; the Lezgins' tradition of celebrating Christian holidays – Alavardoba and Nekresoba – together with Georgians, is an example of this.

Islamic traditions are evident in funeral practices. The body is first washed, wrapped in a white shroud, and buried on its right side, facing south, before sunset. On the day of the funeral, it is forbidden to fire weapons, cultivate the land, or leave the village. To honour the soul of the deceased, a funeral repast is held. On the day of the funeral, the family's table is laid. The table is also laid on the third or seventh Fridays after the passing, on the fortieth day, and on the anniversary. They have a joint meal on the occasion of Eid al-Adha. The influence

of Georgian culture is noticeable in the design of cemeteries (stone painting, Georgian inscriptions, mostly from Georgian friends), and depiction or placement of an image of the deceased on the gravestone, which is prohibited by Islamic law. Lately, they have started fencing off the graves and decorating them with flowers. However, even here, modern processes of re-Islamization are evident: on the tombstones we find Islamic symbols —crescent moon, images of mosques, Arabic inscriptions, dates by Hijri calendar, etc. Mosques are functioning in Avar villages.

CHAPTER IV

NATIA JALABADZE

THE GEORGIA-DAGESTAN BORDERLINE AND RELATED ETHNOPOLITICAL SITUATION

1, THE BORDER PROBLEM BETWEEN TUSHETI AND DAGESTAN

From ancient times, the peoples of Georgia maintained intensive contacts with the communities of the North Caucasus, particularly with the Dagestanis. These interactions were shaped primarily by shared physical and geographical conditions. Owing to ecological and geographical factors, neighbouring ethnic groups living along the border zone interacted more frequently with one another than with the populations of their respective lowland regions. Prolonged and heavy snowfall in the high mountain areas, which often rendered mountain passes impassable, further redirected the vector of communication between these groups towards each other. As a result, close ethnocultural ties emerged between the Dagestanis and the Tush, the Khevsurs and the Ingush and Chechens, the Tush and the Kakhetians, the Mokhevians and the Ossetians, and others, which were manifested across all spheres of their socio-economic and cultural life. Economic exchange, social relations—including family and kinship networks—as well as religious connections contributed to the development of shared cultural elements among the neighbouring Caucasian highlanders. However, as noted in previous chapters of the book, these interrelations were not always harmonious and peaceful.

The situation in the Caucasus following the collapse of the Soviet Union and the policy of the Russian Federation indefinitely severed the bridge between a number of peoples of the South and North Caucasus.

Due to the tragic events of the post-Soviet period (two Russian-Chechen wars, the so-called South Ossetian, Abkhazian and Karabakh conflicts, the 2008 Russia-Georgia war, its accompanying borderization, etc.), the relations between Georgian and North Caucasian peoples took a completely different direction compared to the Soviet epoch. The political entities of the North Caucasus that remained part of the Russian Federation experienced negative consequences of isolation from Georgia not only in terms of political and socio-cultural relations, but also in terms of interethnic ties. The artificial severance of physical—and, consequently, socio-cultural ties between the peoples of the North and South Caucasus represented a violation of the historical regularity that had long underpinned the unity of the Caucasian peoples. From ancient times, Georgians attached great importance to relations with the peoples of the North Caucasus, and this remains the case today. Despite the existing barriers, Georgians are striving to restore and maintain traditional ties with the North Caucasians.

The National Security Concept of Georgia states: *“Creation of an atmosphere of cooperation and establishment of peace in the North Caucasus region of the Russian Federation is of particular importance for Georgia. Georgia recognises the need for deepening and developing relations with the peoples of the North Caucasus. This will help increase their awareness of Georgia’s goals and political course, create an atmosphere of trust in the Caucasus, and establish peace and stability”*.¹

Earlier chapters have already emphasised the continued importance of Georgia’s border regions and their populations in ensuring the country’s security—particularly in cases where non-titular ethnic groups reside in frontier areas. Such configurations have, in fact, contributed to the outbreak of the so-called South Ossetian conflict; against the backdrop of the geopolitical aims of external powers, Georgia’s borderlands populated by non-Georgian ethnic groups may constitute zones of potential vulnerability. The presence of Dagestani settlements

1 National Security Concept of Georgia, 2025. Available at: <https://mfa.gov.ge/national-security-concept>

in the Kvareli district, which borders Dagestan, does not currently pose a threat of separatism or irredentism. Nonetheless, these communities may become significant pawns on the Kremlin's geopolitical chessboard.

Following the collapse of the Soviet Empire, the process of establishing the borders of independent Georgia with Russia posed a number of problems for our country. A. Kvakhadze notes: *"The Georgia-Russia border has not been demarcated to this day, and therefore, the risk of arbitrary border moving is quite high. In addition to the creeping occupation of the occupied territories, a similar process is also underway on the Georgia-Russia border."* In his opinion, from a geographical point of view, the regions of Georgia – the Arkhoti Gorge, Pirikita Khevsureti (Dusheti municipality) and Tusheti (Akhmeta municipality), located in the northern part of the Caucasus, that is, on the other side of the Greater Caucasus watershed, are most vulnerable in this regard.¹

As noted above, Georgia is separated from the Republic of Dagestan within the Russian Federation by a 143-kilometre section extending across Tusheti and Kakheti. Actually, there is not a single road connecting this strip of East Georgia with the North Caucasus. The border can only be crossed by pedestrian paths. During the Soviet period, Georgia was connected to the Russian Federation by six border crossings situated along the perimeter of the Caucasus Mountains in the direction of the Republic of Dagestan. The only exception was the Bezhta–Akhalsopli section, which was used exclusively for the passage of all-terrain vehicles. Drawing on the historical and ethnographic background of settlement patterns, the spatial configuration of villages, population density, and ethnic composition, J. Kekelia identifies nine settlement zones within the 15-kilometre-wide Georgian–RSFSR border belt. Of these, the Shatili–Omalo (partially) and Napareuli–Shilda sections correspond to the areas relevant to our research.. According to Kekelia, the Shatili–Omalo section is encircled by high mountains and includes the upper reaches of the Asa River, the Arghuni, the Andaki, Tusheti, and the Pirikita Alazani

1 Kvakhadze. A. Disputed Borders in the North Caucasus and Their Echo in Georgia, available at: https://gfsis.org.ge/ge/publications/view/2699?__cf_chl_tk=9.L_s9FgCxtSBovRaU9P8_Ds2t1GA0Xfcly7nJKQntk-1673455782-0-gaNycGzNCL0

gorges, encompassing 15 settlements. The population here is exclusively Georgian by ethnic composition. The principal economic activity is livestock breeding, particularly sheep herding. The Napareuli–Shilda settlement section covers the territory stretching between the left bank of the Alazani River and the Caucasus Mountains. It is the most densely populated part of the border zone, comprising small, medium, and large settlements. At present, this area includes three villages inhabited by Dagestanis (Avars).

Section of the Tusheti-Dagestan border neighbours Tsunta district of the Republic of Dagestan, where the Didoi (Tsez) reside. On this territory, the legal ownership issue of the villages of Chero and Intsukhi in Chanchakhovani Gorge, which historically were part of Tusheti, remains unresolved. These villages are known to have been emptied in the 19th century. According to official, valid maps of Georgia, Chero and Intsukhi are part of the state of Georgia. But, since the delimitation process of the Georgia-Russia state border has not been completed, this section is currently undefined.¹ As T. Lekaidze notes, migration processes resulting from the incorrect, often deliberate policy of the Soviet government left the territory of Tusheti without population, thus creating the threat of losing its border part.²

The list of villages in Tusheti compiled by S. Makalatia does not include Chero and Intsukhi; however, it mentions the road from Tusheti to Leketi, which leads to Dagestan from the village of Diklo, through Chero-Khushet.³ Apparently, by that time, the Tush no longer lived here. The 14-kilometre motorway from Omalo through the village of Shenako ends in Diklo. 2 kilometres from it, there is old deserted Diklo, 4-6 kilometres from which, to the northeast of old Diklo, there are Chero and Intsukhi. From this point, 4–6 kilometres to the northeast, are the villages of Chero and Intsukhi. The route then ascends through the Sarmaghelhe Pass, situated at 2,600 meters above sea level. On the

1 Jalabadze N., *Ibid.*, p.175

2 Lekaidze. Socio-political, Socio-economic and Cultural State of Tusheti in the 1920s-1980s, Doctoral Dissertation, Tbilisi 2024, p. 151

3 Makalatia S., Tusheti. Tbilisi 1933, p. 17

Dagestani side, the first settlement encountered is Khushet, located about 3.5 kilometres from Intsukhi.¹

The information about the disputed territory is encountered in specialist literature, as well as printed and social media, folklore and ethnographic records.

According to ethnographer Nugzar Idoidze, *“Chero and Intsukhi are the territory of Tusheti, but the Tush no longer lived there from the second half of the 19th century. These are the villages cut off from Diklo; they are very difficult to reach, and when the local population, disturbed by the Dagestanis, were forced to leave the area, they moved to Diklo, bringing with them the niche of Metseba – shrine of fertility. The Lezgins from neighbouring Khushet moved into the abandoned villages. The Intsukhi floodplain below the village constitutes the lowest point in all of Tusheti. It accommodates tree and fruit species that do not grow elsewhere in the region. One locality is even known as Navenakhari (literally “former vineyard site” in Georgian).supposedly, there used to be a vineyard here. It is a very fertile land..Across the road from Chero in the direction of Intsukhi, there is a stone wall with a doorway; the door was formerly kept locked from the western side. A border marker once stood on the Sarmaghelhe Pass, marking the boundary between Georgia and Dagestan, and a boundary pit filled with charcoal was also located there.”*² When the border delimitation process began, however, this marker disappeared, and the pit was shifted toward Chero.³

„The border was subsequently shifted to the ridge, and the entire gorge was taken away. Historically, Didoeti formed part of Georgia, and

1 Mtvlishvili G., *When and how did Chero and Intsukhi in Tusheti come under Russian control?* 2018, available at: <https://mtisambebi.ge/news/people/item/792-rodisha-rogor-moeqza-tushetshi-cheroda-inxuxi-rusetis-kontrolqvesh>, last retrieved: 29.11.2025

2 When arranging boundary, crushed charcoal was placed at the bottom of the pit; if the boundary was destroyed, traces of charcoal would still remain and the boundary was easy to find.

3 N. Jalabadze. *Some Aspects of the Relations between Georgian Highlanders and Their Neighboring Caucasians on the North-Eastern Border Zone of Georgia (According to folklore data)*, Kek XIII, p.185. <https://www.youtube.com/watch?v=Q6wZq4QynHE>.

according to Soviet-era administrative boundaries, these two villages lay within Georgian territory. Even today, they are officially recognised as belonging to Georgia, yet they have effectively been appropriated, and access to them is no longer possible. Only two Lezgin families lived in Chero; Lezgins resided there during the Soviet period as well. Notably, however, when a Dido person died, they were never buried in Chero, as it was considered the land of the infidel; the deceased was instead taken to Dagestan for interment. Chero contains both Georgian graves and sacred sites. Traditional Tushetian houses with two-sided pitched roofs are found in both Intsukhi and Chero; flat-roofed houses do not occur there. The Didoi historically lived beyond the Sarmaghelhe Pass—a natural historical boundary between the Tush and the Didoi located past Chero and Intsukhi. The Didoi, however, have allegedly dug a pit at this location, filled it with charcoal, and continue to assert that this marks the legitimate border. The towers of Keselo Fortress, situated above the village at an elevation of approximately 2,300 meters, dominate the landscape. In the Tushetian dialect, kesi means „the highest“. (Field material, Omalo 2024).

According to the respondent from the village of Shenako: “In my memory, the Tush lived in Chero and Intsukhi; they moved upward later. The Sarmaghelhe Pass is located above. On the Sarmaghelhe ridge, there is a stone wall with loopholes—this was the border. Walls were running along the boundary line, and the loopholes faced toward the Dido. The Alazani River flows at the foot of that mountain; on the opposite bank lies a village and cattle sheds. The area beyond the Alazani is called Navenakhris chala. There must once have been vineyards there—otherwise, why would it be called Navenakhari? The Lezgins themselves have told me that this was the border between us and them. There is a large pit filled with charcoal. Charcoal does not decay, so it served as a boundary marker, did it not? I have not personally seen the charcoal, but I have seen the sign placed at the pit—a metal post marking the border. Later, during a period of unrest, it was broken. There had been a Russian inscription on the post. I was present during that disturbance; the metal stand had

been destroyed. They must have removed the border sign because they intended to appropriate the territory of Chero and Intsukhi. Afterwards, Chero and Intsukhi were made neutral zones: they are allowed to enter, but we are not. This is how the new border was established. In the past, we defended our own positions—we kept watch and patrolled on horseback.” (Field material, village of Shenako, 2024).

The respondent’s remark that the Didoi “did not bury their deceased in the land of the infidel” is highly revealing. Among Caucasian peoples (and not only them), the tradition of interring the dead on ancestral land—close to the graves of forebears—is a deeply rooted norm. Although large-scale migrations and contemporary globalisation have altered many aspects of traditional life, this rule continues to be observed in traditional societies as far as possible. For instance, in 2008, ethnologists documented a similar case among Azerbaijanis who had migrated from Shikhilo to the village of Samghereti in the Tetrtskaro district: they continued to transport their deceased back to Shikhilo for burial.

In the case of the Didoi, adherence to this rule suggests that the land they claim does not constitute their ancestral territory. Consequently, the evidence implies that the disputed land belongs to the Tush.

According to material recorded in the village of Shenako, *“Chero belongs to Tusheti, Georgia. The Russians introduced a new map on which the border runs through Diklo, where they are now stationed. Our representatives meet them and argue that this territory is ours, but they insist it is theirs... There was a Lezgin man, and I once asked him why they took their deceased to be buried in Dido. He replied: ‘You know that our people cannot be buried in Christian soil.’ I told him: ‘I know that—go and make them understand it!’ I explained: this man was born and raised in the village below, he lives there with his wife and children; if this land were theirs, would he really carry a deceased person fifteen kilometres on his shoulders to bury them elsewhere? Why not bury them here? They fell silent and withdrew behind the mountain, but then declared this area neutral. They hold 1,500 hectares of our land. They come here; we cannot go there—what kind of neutrality is that?! Around 4,000 hectares*

at the Qadori Pass, including the slopes along the road from Kakheti, are also in their hands.

The Tush lived in Intsukhi and Chero at the end of Shamil's time. Later, they moved to Diklo, and those places were automatically taken over by the Didoi. The Didoi faced difficulties there; they lacked meadows for haymaking. When they mowed the grass, they took only what they needed per head and brought the remaining produce here to sell. At that time, it was the Soviet Union—who would have objected? They assumed that since the Tush were leaving, they would settle in their place, and so they did.”(Field materials, Shenako, 2024).

According to a respondent from Diklo: “Chero is Georgia, it belonged to us, but it is inaccessible. It is very steep; no one can get down there except donkeys.” One has first to go down to the Alazani, and then go up. We used to plough and sow there; whatever was sown shouldn't be left there! The Didoi would take and consume it, of course. We had to carry it on our backs; it was very difficult to bring it here. The Tush failed to benefit from the fruits of their work and abandoned it. Now, Chero has been declared a neutral zone. It is a warm place, with lands to mow; the Didoi go there in winter; they say, one or two families live there during winter; our people can't go there, the border runs over that high mountain. Since the time we have been separated from Russia, our people can no longer go there. Our shrines have remained there. One shrine on that hill – Pichekhi, and another one is over there, a cattle shrine – called Metseba. After the separation from Russia, we went there to light candles, and the military followed us, watching as though something alarming were taking place, with their spotlights turned on. Now they do not allow us to go beyond that hill, though they themselves come down here. Earlier, they used spotlights to illuminate the high mountain, but no longer; yet we are still denied the right to cross it. In the past, nine or ten Didoi families lived in Chero and Intsukhi. I believe they were deported during Stalin's time. Now the Lezgins claim—and the Russians support them—that the territory up to the point where the Alazani flows belongs to them.”(Field material, the village of Diklo 2024).

According to the archival documents, in 1958-1961, an attempt was made to change the borders of Georgia and Dagestan; this was based on the Dagestanis' claim that, as a result of incorrect decisions made by the Soviet government in 1945, the village of Chero and the surrounding area remained outside their borders. From V. F. Komarov's letter¹ of 1959, it follows that Georgia should allocate about 40 square kilometres of Tusheti territory to Dagestan, since the Khushet rural council of Tsumadin district of the Dagestan ASSR traditionally served the village of Chero and its surrounding villages, and the brigade of Khushet collective farm was also located in the village of Chero. The Dagestanis received a refusal from the Georgian government. The State Geodetic Supervision Department of the Ministry of Internal Affairs for the Stavropol district attempted to transfer the vast territory of Tusheti to Dagestan through negotiations. Whilst the Georgian side used the maps officially recognised between the republics to determine the authenticity of the border between Tusheti and Dagestan. The border between Georgia and Russia, established in 1949, recognises the borders indicated on the topographic map of the Russian Empire of 1894–1897, according to which the disputed villages belong to Georgia.²

The decision to alienate part of Tusheti belonged to Nikita Khrushchev, the then First Secretary of the CPSU Central Committee and Chairman of the Council of Ministers. In exchange for the land of Tusheti, Dagestan gave up pastures across the Caucasus Mountains opposite Kvareli district. Preservation of the afore-mentioned territory of Tusheti is associated with the name of Vasil Mzhavanadze, first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Georgia.

Mzhavanadze's daughter recalls: *"In 1957, Rasul Gamzatov met with Khrushchev and, citing the shortage of pastures in Dagestan, "requested" the transfer of the sparsely populated villages of Tusheti to Dagestani livestock breeders. Khrushchev summoned my father and*

1 Head of the State Geodetic Supervision Department of the Ministry of Internal Affairs for Stavropol district.

2 T. Lekaidze T., Socio-political, Socio-economic and Cultural State of Tusheti in the 1920s-1980s, Doctoral Dissertation, Tbilisi 2024, p. 141.

demanded that the famous poet's "harmless plan" be implemented. My father assured Khrushchev that he would study the matter, but he fully understood the situation and immediately departed for Tusheti. The other members of this "expedition" were Javakhishvili and Inauri.¹ I also know that, due to the impassable roads in Tusheti, the delegation travelled on horseback from Akhmeta. Father later recalled that he saw a miracle in the form of Tusheti, but the region was sparsely populated... Something had to be done... To avoid losing Tusheti, swift action was needed, and necessary measures were planned. Within a few days, generators were brought to the villages of Tusheti and, along with houses, even the towers were illuminated. This created the impression that Tusheti was far from uninhabited, contrary to the Dagestani poet's portrayal. Not long after this trick, father called Khrushchev and told him about the 'dense' settlements of Tusheti villages ... After that, the Russians flew a plane over Tusheti twice at night, checking how well-lit and populated this beautiful region of Georgia was. That's how Tusheti remained part of Georgia".² This episode was followed by a government decree restoring the collective farms in Tusheti, intended to demonstrate to the Soviet authorities that the region had not been abandoned and that life continued there. Although the Georgian authorities of the time succeeded in preventing the loss of part of Tusheti, the question of the ownership of these territories unfortunately remains unresolved to this day.

The story of how Vasil Mzhavanadze saved Tusheti from being joined to Dagestan and how generators were installed in Tushetian villages is often heard today from the local Tush as well.

Mzhavanadze's name is also associated with putting an end to the uncontrolled logging in Tusheti, which the Dagestani side had been intensively carrying out for years: *"Up there the slopes survived thanks to Mzhavanadze; there had been an inter-republic agreement permitting*

1 Givi Javakhishvili - Chairman of the Council of Ministers; Alexi Inauri - Chairman of the State Security Committee.

2 Londaridze Sh., How Vasil Mzhavanadze saved Tusheti from joining Russia – Interview with Mzhavanadze's daughter. Media Holding "Kvira" 2023, available at: <https://kvira.ge/871520>

the export of timber to Dagestan. Three brigades worked: one cut the trees, another slid them down the slopes, and the third threw them into the river to float downstream. There was no control; if they were supposed to cut a thousand trees, they cut two thousand. In 1964, Mzhavanadze arrived. He asked who had planted the forest. 'No one,' they replied, 'it grew on its own, and soon we will have none of it left—look how rare it has become. The trees are taken to Dagestan...' I did not realise we were the owners of such wealth. He said: 'I will leave now, and within a week there will be no one here.' Indeed, no Dagestanis were seen again; all three brigades departed. He said: "The time will come when a road is built here, and our own people will make use of this forest." (Field materials, Shenako, 2024).

In 1983, negotiations were held with the Russian side to return the Tush to Chero and Intsukhi; *"On the initiative of T. Ichirauli – the then-director of the Tusheti state farm, shepherds with cattle were sent there in the summer; they stayed there the whole season. The Lezgins who lived there at the time used our villages for agricultural purposes. The Tush and the Lezgins had no conflicts, but it is very difficult to live there. The footpaths are so narrow that it's hard for a horse with saddlebags to pass. Our shepherds couldn't stay and came back"*¹.

Russian and Georgian border guards alternately patrolled the disputed border between 1993-1995, but from 1996, the Georgian side was not actively involved. The issues concerning this section are discussed in D. Gamtsemlidze's 1998 publication. The author notes that the object of dispute is Mount Diklo, situated on the Dagestan–Georgia border. More precisely, the debate centres on which valley the border should traverse, a decision that would determine whether Georgia retains or loses several dozen square kilometres. The publication states that, despite the presence of Georgian border guards, *„The Dagestanis ... are behaving increasingly insolent and defiant in Tusheti: they are invading empty Georgian villages, occupying houses, transporting goods, and, imagine, even opening schools—under the control of the Russian*

1 <https://www.youtube.com/watch?v=Q6wZq4QynHE>

Ministry of Education. This can actually be considered annexation of the territory."According to the author, the Dagestanis (Didoi) took advantage of the extreme depopulation of Tusheti. The situation was further complicated by the fact that the bilateral commission on the delimitation and demarcation of the Russia–Georgia border had not yet completed its work. The article suggests that Russia might seek to satisfy Dagestani ambitions at the expense of Georgian territory and warns that, if migration processes are not halted, Georgia will eventually lose this land.

The author also refers to a "new topic," quietly introduced in the so-called "wasp nest"—the Moscow Miklouho-Maclay Institute of Ethnography—concerning the alleged non-Georgian, Chechen origin of the Tsova-Tush. He fears this narrative could become another "mine" aimed at undermining Georgia. Furthermore, he suggests that the interests of the Russian border guards also included exploring the possibility of inciting "Tushetian separatism" and organising "ethnographic sabotage".¹

Although the article does not specify the villages in question, it is evident that the reference is to Chero and Intsukhi. As for the claim that schools were opened under the Russian Ministry of Education in these villages, the reliability of this information remains doubtful.

The above-mentioned villages are also touched upon in A. Aslanishvili's 1998 publication: *"On the border with Dagestan, on our side, there are two villages: Chero and Intsukhi, inhabited by the Didoi (Tsez people). These are small villages, with a total of 7 households living in both, 35-40 people, but not seasonally like the Tush, but permanently. On the map of the General Staff of the Soviet Army from the 1980s, this place is also indicated as the territory of Georgia, but the villages are marked as uninhabited. Nearby, there is a marker hammered into the rock in 1920 indicating that this is the border of Georgia. Until 1952, the Diklo collective farm had livestock in these villages, and the Didoi tended them in the summer. Diklo collective farm was absorbed by Kvemo*

1 Gamtsemlidze D., Ibid.

Alvani, and the Tush abandoned this place. The Didoi gained strength, and this territory and border of Georgia are being disputed now”.¹

From the publication, we learn that during A. Aslanishvili’s stay in Tusheti, a census of the local population was conducted. The general population census in Georgia was scheduled for January 1999; however, in high-mountain and hard-to-reach settlements, legislation permitted a preliminary local census to be carried out during a season suitable for the procedure. This was also the case in the Omalo community council, which comprised ten villages. Owing to the unresolved situation, however, the census commission refrained from entering Chero and Intsukhi.

A.Aslanishvili writes: *“It is true that, like many villages in Tusheti, Chero and Intsukhi are classified as uninhabited and therefore are not included in the list of officially registered villages of the Omalo Community Council. Yet, despite this, they are in fact inhabited. They invited Teimuraz Beridze (then Chairman of the State Department of Statistics – N.J.), and knowing in advance that he would come, they also summoned a representative from those villages, Maksuma from Dido, who spent the entire day riding on horseback over rocky terrain to reach Omalo (since there is no road to Chero and Intsukhi, only a footpath). The daring Maksuma showed his ID card (produced to the highest standard, with colour photographs), which stated on behalf of the Dagestani authorities that Maksuma Such-and-Such was the head of the administration of the villages of Chero and Intsukhi of the Khushet Community Council of the Dagestan ASSR of the RSFSR. There was no point in arguing with Maksuma! ‘Fine with me, sir... but check about this “up there,” and until then don’t come for the census, lest the people revolt,’ he apologised, and added with a chuckle: ‘This is our land.’”*

Teimuraz Beridze found the most pragmatic solution. It was decided that Maksuma, as village headman, would compile a list of the names, dates of birth, and occupations of the residents of these villages and pass them on to Sergo Sulakauri, director of the agro-tourism company

1 Aslanishvili A., Tusheti is More than Sheep and Dollars, newspaper Sakartvelos Respublika #252, Tbilisi 1998, p.6.

Tusheti in Omalo.“¹

In 2003, at the meeting of border representatives of Georgian and Russian border guards, an agreement was reached according to which the territories around Chero and Intsukhi would be guarded jointly by Georgian and Russian border guards in turns, on a 10-day rotation basis.

According to the narrator, *“Until 2003, we controlled the territory of Chero and Intsukhi, but after 2003, the Russians took over. The Didoi had dug a pit in the ground down from Chero and placed charcoal as a boundary in it, in other words, they moved the border”* (Field material, Omalo 2024).

In 2006, an incident occurred between Georgian and Russian border guards, after which the authorities decided to stop patrolling there.² After the “Rose Revolution”, in the area surrounding the Mount Diklo in Tusheti, Russia actually arbitrarily moved the border by 3 km and occupied 24 sq. km.³

The Russian-language weekly socio-political newspaper *Chernovik* of the Republic of Dagestan published an article by journalist M. Shakhbanov – *New Problems of Old Khushet* . According to the author, the case concerns one of the most pressing problems for the residents of Khushet, which they faced after the collapse of the USSR, and which the letter, published in the republican newspaper *Khiakyikyat* on behalf of the entire community of the village of Khushet. Shakhbanov writes that, according to the borders drawn in Soviet times, half of the lands that had belonged to the people of Khushet and their ancestors from time immemorial, remained part of Georgia. The author notes that the Khusheti community, in addition to the main village, includes several settlements on these lands; here common is *khutor* (farmstead) system of settlement, with the farmsteads located far from each other. Two of these settlements - Chero and Intsuki (Ibtsokh) are completely, and Kivon (Kion) is partially, within the new borders of Georgia. There are 4 households in Chero, 7 in Intsukhi, and several families in Kivon.

1 Ibid

2 Kvakhadze A., Ibid.

3 Areshidze M., Ibid, p. 41

The residents of Khushet claim these lands as their property, and all sources and data confirm the legitimacy of their claim. As an example, Shakhbanov refers to the scientific work of German alpinist and geographer Gottfried Merzbacher (who visited these places in 1892), where he talks about the Avars living in Chero, and the border between Avars and Tusheti is fixed between the village of Chero in Khushet and the village of Diklo in Tusheti. According to the author of the publication, the existence of the border fortress of the Tush, *Dzveli Galavani*, also confirms that these lands belonged to the Dagestanis. This fortress and several buildings around it are located on a mountain ridge, near the only path connecting Avaria and Tusheti, between Georgian Diklo and Avarian Chero; *Dzveli Galavani* fortress protected the Georgian ethnic group from the attacks of the Avarian tribes of Nutsal and Unkratl. Fortresses were usually constructed on the border between lands, not in the middle, so this fortress also serves as a “border fortress” between Dagestan and Tusheti. The author notes that although only about 100 people live in this area today, from time immemorial, the people of Khushet grazed their flocks of sheep on these lands, which were their only source of livelihood. The best lands and forests of the split-into-two Khushet community are currently on the Georgian side, while the community centre and... bare rocks are on the Russian side. Therefore, along with the absence of roads and all other benefits of civilisation, the rural population is left without the land necessary for farming.¹

This article, as noted above, was written in 2005—at a time when Georgian border guards still patrolled the territories around Chero and Intsukhi, and Russia had not yet unilaterally shifted the border. One phrase in the article is particularly noteworthy: *“half of the lands, which from time immemorial belonged to them and their ancestors (i.e., the Dido people), according to the borders marked in Soviet times, remained part of Georgia.”* The assertion that these Georgian lands belonged to the Dido people since ancient times represents an explicit attempt to falsify history. However, the subsequent statement leads us to the opposite

1 Shakhbanov M., New Problems of Old Khushet, newspaper *Chernovik* 2005-06-10¹²²

conclusion: according to the borders drawn during the Soviet period, the lands that had originally belonged to Khushet remained within Georgia.

Logically, land cannot “remain” part of a country if it has never belonged to it. The land “remained part of Georgia,” which means that it was Georgian territory before. The author should instead have used a formulation such as “the land ended up”, which would have more convincingly supported his argument regarding the alleged loss of Dagestani territories in favour of Georgia as a result of biased Soviet-era border delimitation.

We find similar illogical claims in the 2017 monograph “On the History and Ethnography of the Avars” authored by Sh. Khapizov and S. Galbatsev. The book presents a list of settlements in the historical region of Tusheti (along the administrative border between Georgia SSR and Dagestan ASSR) and their ethnic composition (according to the 2002 general population census for Georgian settlements and the author(s)’ field expedition data from 2008 for Avar settlements). The population of the villages in Tusheti is almost 100 per cent Georgian, while Chero, Intsukhi and Kivon (I have not encountered the latter in Georgian literature or in relevant materials available to me) are populated only by the Avars.

One chapter of the monograph presents data on the population of the Avar-inhabited villages: Chero had 5 households with a total of 15 residents; Intsukhi had 4 households with 9 residents; and Kivon had 7 families with 16 residents. The authors also discuss the etymology of the village names within the Khushet community: *Chero* (члeр in Avar) means “roasted grain,” possibly referring to a semi-finished product used for oatmeal porridge; *Intsukhi* (Инцухъ in Avar) translates as “at the source”; the origin of the toponym *Kivon* remains unclear.

According to Georgian specialists, “*Chero is a Georgian border term meaning ‘to take possession of a place.’ A similar term appears on the other side of Tusheti, on the route toward Chechnya. Although no village exists there, a traditional border checkpoint once operated at that location, controlling and guarding the Thebulo passage—hence*

*the name Chero. The winter passage from Intsukhi to Khushet is called Cherekhi; there is also a border checkpoint there, situated near a cliff (cher-ekhi, with ekhi meaning 'rock'). Intsukhi is interpreted as 'a place of sorrow' it is a place isolated from Diklo, which is very difficult to get to."*¹

If we accept the Dagestani etymology of *Chero*, a logical question arises: why would a checkpoint on the Georgia-Chechen border bear a Dagestani name meaning "roasted grains" used as a semi-finished product for oatmeal porridge? The narrator provides interesting material on this issue:

"We had some problems in Dagestan—our horses were stolen—so I went there. The Dido people tried to convince me that Chero is a Dido word, that it comes from there. It seemed as though the Russians had already 'prepared' them. They could not have had such information on their own. When the Russian border commission presented this claim, the Dagestanis learned about it for the first time; before that, they had never even heard of it. And now they are explaining to me that it is a Dagestani word!"(Field material, Omalo, 2024).

The afore-mentioned work states: *"The Land Commission of the Caucasian Viceroyalty of the Russian Empire, investigating this issue, concluded that 'the Chero tract and Mount Hai, which had previously belonged to the Khusheti people and constituted their undisputed property, were assigned for use by the land surveyor to the residents of Diklo and Shenako."* However, the authors then present an entirely illogical conclusion: they claim that, therefore, the dispute was resolved in favour of the Khusheti Avars—who indeed had farms in this area—yet these lands subsequently became part of the Georgian SSR and later of independent Georgia."

In this section, the logical line of reasoning presented by the authors is again disrupted: *Chero* and *Intsukh* originally belonged to the Khushet Avars —as a result of the dispute, they were transferred for use to the inhabitants of Diklo and Shenako—the dispute was allegedly resolved in favour of the Khusheti Avars— the lands ultimately ended up

1 <https://www.youtube.com/watch?v=Q6wZq4QynHE>

within Georgia. This chain of assertions contradicts itself at every step, revealing the lack of internal logic in the authors' argument.¹

As the authors write, in total, there are 2,600 hectares of pasture and hayfields on the disputed territory, as well as several hectares of arable land. Before the collapse of the USSR, this territory was actively used by the Khushet people, without any conflict with the Tush. simply because at that time the administrative border between the Georgian SSR and Dagestan ASSR was drawn based on the topographic map, without considering the real spatial situation. While this circumstance caused no difficulties in Soviet times, today it has become a subject of dispute between the states. After the collapse of the USSR, regardless of the existing borders, the population had communication with the rest of Dagestan, but after tightening the border control on 7 March 2003, these contacts were almost completely severed. This created additional difficulties for the Avars living on farms, as it is a several-hour drive along dangerous paths to the first, more or less large settlement in Khushet, and another 96 km from there to the regional centre of Aghval.²

As mentioned above, after the "Rose Revolution", Russia arbitrarily moved the border, and Chero and Intsukhi fell into Russian-controlled territory; thus, the movement for the residents of these villages to Dagestan was not restricted in any way, nor was there any condition for breaking contacts with the Dagestani world, especially at the publication time of this book (2017). Intentional or unintentional distortion of historical or real facts in such publications or works creates a favourable basis for the third power to implement its geopolitical plans.

-
- 1 Поземельная комиссия кавказского наместничества Российской империи, расследовавшая этот вопрос, пришла к выводу, что «урочище Черо и гора Хай, раньше принадлежавшие, хушетинцам составлявшие бесспорную собственность их, землемер отдал в использование жителям Дикло и Шенако». Соответственно спор был решен в пользу хушетских аварцев, имевших в этой местности хутора, однако позднее они все же оказались в составе Грузинской ССР, а позже - независимой Грузии..
 - 2 Khapizov Sh.M., Galbatsev S.M. On the History and Ethnography of the Avars (research and materials), Makhachkala 2017, pp. 33-34

Today, the village of Diklo hosts a Georgian border police checkpoint, which remains operational even during the winter months. On the Russian side, a border checkpoint is maintained at the Sarmageli Pass. Russian border guards have not been observed patrolling the areas of Chero and Intsukhi, and Russian troops do not permit Dagestanis to enter without prior authorisation. To avoid potential provocations from the Russian side, Georgian border guards generally restrict Georgian citizens from crossing beyond the boundaries of old Diklo. For instance, in 2017, a tourist was denied permission to hike to Chero and Intsukhi. This issue, however, remains unresolved.

Empirical evidence, corroborated by historical sources and scholarly literature, allows us to assert with confidence that these villages belong to Georgia. This conclusion is further substantiated by cartographic data from both the Russian Empire and the Soviet period, which consistently confirm their inclusion within Georgian territory.¹

2, THE KHUNZI PEOPLE OF KVARELI DISTRICT, AVARO-KAKHETI ROAD

As noted above, the compact settlements of Dagestanis in Kvareli district pose no threat of separatism or irredentism; however, it cannot be excluded that a third power might, if necessary, attempt to use them for its own political purposes. A similar practice already existed in Georgia-Dagestan relations in the Soviet epoch in the 1930s, 1950s-1960s, 1990s, which continued to manifest itself from time to time, even after the collapse of the Soviet system.

The political situation in Georgia during Zviad Gamsakhurdia's period, i.e., the late 1980s - early 1990s, which was further exacerbated by xenophobic propaganda and provocative actions targeting non-Georgian groups by the forces seeking unrest in the state, forced some of these groups to leave Georgia. One of the monographs published by the

1 Topographic maps from the Soviet period can be viewed at: <https://za7gorami.ru/img/karty-gruzii/topo-karta-gruzii-13.html>; <https://za7gorami.ru/img/karty-gruzii/karta-tushetii-gruziya.html>

European Centre for Minority Issues (ECMI) notes that the early years of independent statehood were marked by a growing alienation of national minorities from the state and a widespread sense of insecurity among the country's non-Georgian population.¹ Part of the representatives of non-titular ethnic groups mainly migrated to Russia or to their historical homeland. In the early 1990s, a large part of the Avars living in Kvareli district immigrated to Dagestan, Russian Federation. By that time, Tkhlitsqaro – one of the four Avar villages here – had been completely depopulated, while in the other villages, mostly elderly residents remained.

One of the documents of the Centre for Social Justice reads: *"In the 1990s, chauvinistic statements directed against the Avar community created a tense environment on ethnic grounds. In their interviews, elderly respondents recall that the government at the time actively sought to clear the villages of Avars and settle Georgian families there. To this end, financial incentives were offered, while simultaneously harsh living conditions were imposed on the Avar residents (blocking access to villages, banning the import of food, etc.). A resident of Tivi recounts: 'During Gamsakhurdia's time, everything was closed; there were pickets, and people were not allowed to drive. There was a shortage of bread. Twenty cars were parked at the entrance to the village, and we were not allowed in. We were told we had to leave. Some did leave. Once, while driving to Akhalsopeli to buy bread, we were stopped on the road and everything was taken from us. Many of our people left then. Tkhlitsqaro completely emptied; now only Georgians live there.'"*²

According to the respondent from Chantliskure, *"in the 1990s, there were talks about our deportation. Gamsakhurdia said, 'Everyone should go to their own homeland!'"* In the 1990s, there was a lot of fear. There were constant shouts: *"Go away, know your place!"* At that time, at least 40 per cent of the population left both Tivi and Saruso. The entire

1 Trier T., Turashvili M., Resettlement of the Persons Displaced Due to Ecological Reasons: Solving the Existing Problems or Creating New Ones? Eco-Migration in Georgia 1981–2006. ECMI-Monograph, No. 6, August 2007, p. 51.

2 Nodia G., *ibid*, pp.8-10

village of Tkhilistsqaro was resettled, but we stayed...” There was no money; otherwise, we would also have left. There was a period when we were harassed. There are no problems now, only peace and mutual understanding. “(Field material, Chantliskure 2025).

The situation related to the Lezgins in the Kvareli district in the 1980s-1990s is discussed in the works of E. Kapustina, I. Karpov and D. Ramazanova; the authors note that the motive for the conflict between Georgians and the Dagestani community was the murder of a local Georgian shepherd, for which two Lezgins were accused. It is noted that the situation became particularly tense, as the slogan “Georgia for the Georgians” became widely voiced. On 14 June 1990, armed Georgian formations blockaded the Avar villages of Tivi, Saruso, and Chantliskure. For a week, these villages were cut off from the outside world, the Lezgins were demanded to leave the territory of Georgia. Authorities at the district and republic-wide levels were unable to normalise the situation, which sparked widespread resonance in Dagestan. Delegation, headed by Sh. Ramazanov arrived in Kvareli district from Dagestan. As a result of the negotiations, the blockade was lifted, although contradictions still existed. The Georgian side demanded that Georgians also be settled in Lezgin villages and that teaching the Georgian language be made obligatory in schools. Amidst the continuing violence and discord, in April 1991, an agreement was signed between Georgia and Dagestan on the organised resettlement of Lezgins from Kvareli district to the Dagestan ASSR. Under the terms of the agreement, both parties were to ensure the resettlement of 4,000 people (over 600 families) between May 1991 and May 1994. The Georgian side was to pay full compensation to the residents in exchange for buildings, perennial plants, and other primary and auxiliary means of production, as well as cover relocation expenses and provide transportation. The Dagestani side was to develop a program and ensure the settlement of people in Dagestan. Relevant resolutions were adopted, both at the republican and federal levels, providing for financial assistance to the migrants and the provision of housing,

schools, and infrastructure.¹ But the resettlement process dragged on. In turn, Dagestan (and, in fact, the Russian Federation behind it) deprived the Georgian side of the right to lease the pastures in the Kizlar zone. After the agreement came into force, about 200 families were resettled in Dagestan, and the Georgian side lost 100,000 hectares of pastures (one-third of their total area). However, already in the autumn of the same year, these processes were frozen; the Georgian side demanded the right to lease pastures in Dagestan.

As the authors note, by 1996, only a part of the Avars had moved to Dagestan on their own; the Georgian side was unable to provide them with compensation. The economic crisis and lack of federal funding significantly hampered the implementation of the program. Many families in Kvareli district found themselves in difficult social conditions: lack of schools, health service and basic infrastructure was a daily reality for them. By 2000, the situation had not changed significantly. Of more than 4,000 Avars in Kvareli district, approximately 2,000 remained there. Their villages were administratively subordinate to Georgian communities; local self-government did not exist. The issues of citizenship, unfair land distribution and compulsory military service for young people were acute; there was no gas, no medical facilities, the population was supplied with electricity only for 2-3 hours a day, children did not receive educational literature in schools; pensions and social assistance were not provided.²

I would also like to note that in the first years after the collapse of the Soviet Union, such a situation was typical not only for the Dagestani

1 Kapustina E.L., Karpov Yu.Yu., The Kvareli Avars in the 20th Century. Electronic library of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences (Kunstkamera). https://lib.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-187-7/978-5-88431-187-7_08.Pdf. 2010; Ramazanova D., Doomed to Resettle: Kvareli Issue in the Decisions of the Authorities in the Soviet and post-Soviet periods, Journal, Izvestiya of Dagestan State Pedagogical University. Social Sciences and Humanities, 2011, file: file:///C:/Users/admin/Downloads/obrechennye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-v-resheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody%20(2).pdf

2 Kapustina E.L., Karpov Yu.Yu., ibid p.127.

community, but also for other non-Georgian communities in Georgia. In general, the entire population of Georgia suffered the consequences of the collapse of the Soviet system, regardless of autochthony and ethnicity. The position of the authors of the afore-mentioned works, that the Dagestani community in Georgia was oppressed and did not have support from the Georgian state, is exaggerated, since at that time the entire population of the country was “oppressed” equally.

The afore-mentioned document of the Centre for Social Justice states that the period of pressure on the Avar community lasted for about a year. Several cases of burning of Avar houses are mentioned, although there was also a suspicion that they were burned by the Lezgins themselves as a protest against the deportation. It also says that both the activists from Tbilisi and residents of neighbouring Georgian villages participated in the anti-Avar demonstrations (Lezgin narrators note that local people were more active in the riots than those from Tbilisi – N.J.). The document also states that some residents of Georgian villages helped the Lezgins and supplied them with food during the blockade. Typically, the Avars moved to Dagestan, where relatives or, at least, an ethno-culturally native environment awaited them. In most cases, they did not sell their houses in Kvareli district and started returning to Georgia after the situation stabilised. Those who more or less successfully built a life in the Russian Federation never returned, although they retained their ancestral homes.¹ As the locals say, “Those who left have already settled down there, they don’t want to come back anymore. Some are in Moscow, some in Dagestan. They are better off, have more income, what do they want here?” (Field material, Chantliskure, 2025).

Even though there were no serious interethnic tensions in independent Georgia, these events significantly contributed to the emergence of mistrust between the communities. The incidents involving the Lezgins of Kvareli from that period are remembered as an expression of state policy rather than as a confrontation between local communities.

¹ Ibid.

Representatives of the Avar community consider Zviad Gamsakhurdia to be the person who wanted and initiated their expulsion from Georgia. The catchphrase attributed to him, “Georgia for Georgians,” turned into a tool of anti-Georgian propaganda. Although Zviad Gamsakhurdia later noted that this slogan did not belong to him and his policy never supported discrimination against non-Georgians,¹ but the Russian/Dagestani propaganda press of the time referred precisely to this expression. For example, well known is the statement made by Vazif Meylanov, Dagestani human rights activist and political figure, before the Council of the Human Rights Conference [“Vilnius-Leningrad 1990”]. The statement reads: *“The first protests against the Avars began on 14 June 1990, during a rally of thousands. In the Georgian village of Akhalsopeli, Gamsakhurdia, under the slogan “Georgia for the Georgians, publicly advocated the “expulsion of the Avars from Georgian lands.” In addition, Gamsakhurdia began to publicly insult and punish the district leaders who had sold lands to the Avars or helped them solve their economic and communal problems. Interesting is Gamsakhurdia’s other statement, made during the same rally: “People may come to you and say: ‘The Dagestanis are our brothers’ – send them away.” After these statements, not a single Georgian living next to the Avars would dare to help or protect them. After the June 14 rally, the village of Tivi was besieged at night, and a seven-day blockade started, followed by continuous Georgian-Avar clashes and a local purge. As a result of brief clashes, Georgians managed to completely evict the Avars (approximately 100 people) from the village of Tkhillistsqaro”.*

In his speech, V. Meylanov discredits Gamsakhurdia and compares him to Saddam Hussein.² E. Abrahamyan shares the same narrative.³ Meylanov’s anti-Georgian sentiments are also evident in his series of

1 <https://www.facebook.com/watch/?v=2943264382592863>

2 Meylanov V., History: Gamsakhurdia: “Cleanse Kvareli from the Avars, 2007! Available at: https://kvkz.ru/history/332-amsakhurdia_zachistit_kvareli_ot_avarcev.html

3 Abramyan E., The Kvareli Avars: Yesterday, Today, Tomorrow (the cycle “National Minorities of Transcaucasia”), www.regnum.ru/news/815707.html].

publications: *Another Sky. The False Stereotypes of Russian Democracy*.¹

The fact is that in the 1990s, xenophobic sentiments towards ethnic minorities in Georgia were largely provoked by external forces seeking to destabilise the country. Publications like those by Meylanov, Abramyan, and others are examples of the anti-Georgian propaganda taking place in the academic space.

The topic of the Avars living in Kvareli was again connected with the security issue of our state later, in the post-Soviet period. One of the publications of Human Rights from 22 February 2006 concerned the issue of dual citizenship of the Lezgins living in the villages of Kvareli district. The publication wrote that, along with Georgian birth certificates and identity cards, they also had Dagestani documents, which they had obtained with the help of Omar Davudov, a gynaecologist sent from Dagestan to the village of Chantliskure. Allegedly, at the request of the local population, he was sent to Chantliskure by Makhachkala district administration several years earlier and received a salary from Dagestan. Davudov assisted Avar women in childbirth in his apartment at a low cost and, for a fee, provided the newborns with birth certificates issued in Bezhta. According to Georgian legislation, a person's place of birth is defined as the administrative territory where the birth occurs; therefore, the babies born in Chantliskure also received Georgian birth certificates and were granted dual citizenship. According to a then-member of the Chantliskure village council, quoted in the publication: *"Omar Davudov may not have had an official license to practice medicine, yet he provided services to people at a reduced price, and local officials believed that prohibiting him from doing so would cause serious problems with the Lezgin community."* Residents viewed the granting of Dagestani citizenship to newborns positively: *"Many cannot afford to pay for medical services, so they prefer to give birth at home. Afterwards, they apply to Omar Davudov for a birth certificate. What is wrong with that? There are 30–40 pupils in the Chantliskure school who received*

1 Meylanov V., *Another Sky. False Stereotypes of Russian Democracy*. Available at: <https://lib.ru/POLITOLOG/mejlanow.txt>

their birth certificates in Dagestan and, after graduating, continue their studies there." The authorities were certainly aware of Davudov's presence and activities in Chantliskure. With Dagestani documents, Lezgins from Kvareli could cross the Georgia–Dagestan border without difficulty. At that time, many elderly people in Chantliskure lived without registration. 3-4 people in a family of five were registered in Dagestan and received their pension there. However, some also had dual citizenship. Children were enrolled in Chantliskure primary school with the certificates issued in Dagestan. The publication also notes that in those years, along with smuggled goods, the Kvareli Lezgins would also smuggle drugs from neighbouring Dagestan. As for the structures responsible for the problems at the time, they claimed that they were not aware of the situation in the Avar community.¹¹³

Omar Davudov, who had been sent to Kvareli from Dagestan—allegedly at the request of the Avar community—and who 'issued' Russian birth certificates and identity cards to Avars, was unlikely to have come to Chantliskure merely out of concern for providing low-cost childbirth services to Avar women. More plausibly, he was one of the participants in Russia's broader strategy to distribute Russian passports among the populations of former Soviet republics. It is well known that the Kremlin's so-called 'passportization' policy entails the rapid issuance of Russian passports to residents of administrative territories located near Russia's borders. The Kremlin employed this method to advance its strategic objectives in Abkhazia and the so-called South Ossetia as early as 2002–2008; subsequently, from 2014, in Crimea; and, by the end of 2019, in the two self-proclaimed republics of Ukraine—Donetsk and Luhansk. The purpose of this passport policy is to formalise Russian influence and to provide a legal basis for potential future annexation.

In researching the consequences of Russia's occupation of the former South Ossetia Autonomous District, I noted that this allows Russia to have its citizens as a base on the territory that is within its sphere of

1 Mtivlishvili G., How dual citizenship used to be obtained in Kvareli, HumanRights.ge, 2006, February 22, available at: <http://www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=6066&lang=geo>

geopolitical interests; they do not hide that this would be a possibility for annexation, one of the ways for expanding the “Russian world”.¹¹⁴ Russia may bring its citizens into Georgia, orchestrate a provocation, and then, under the pretext of protecting them, undertake radical measures, including the deployment of troops. Today, a portion of the Kvareli Lezgins hold dual citizenship; however, the direct road from Akhalsopeli to Dagestan is currently closed, direct contacts have been severed, and residents must enter Dagestan through Lars or Baku.

It should be noted that at that time, the Russian Federation’s Republic of Dagestan openly interfered in Georgia’s jurisdiction, exerting control over the fate of Georgian citizens and making decisions concerning various aspects of their daily lives. Unfortunately, for reasons unknown to us, the Georgian side remained content with the role of a passive observer.

The Decree of the President of the Russian Federation of 22 June 2006 approved the program promoting voluntary resettlement of the compatriots living outside the Russian Federation (this program is still in effect today).² It was aimed at returning to Russia those who remained outside the Russian Federation after the collapse of the USSR and wished to live in Russia. Support and assistance in the implementation of this program were provided by the organisation “Rossotrudnichestvo.” This information was confirmed by the Dagestan News Agency, the Dagestan branch of the Federal Migration Service of Russia, and members of the Lezgin community.³ On 22 February 2008—exactly two years later—reports surfaced indicating that a mass resettlement of

1 Jalabadze N., *The Ossetians of Kazbegi District in the Context of Georgian-Ossetian Relations*, Tbilisi 2019, p.85; Nozadze M., *Russia, Now Will Attempt to Annex Post-Soviet Countries Through Total Passportization*, 2017, Available at: <https://for.ge/view/47230/ruseTi-amJamad-postsabWoTa-qveynebis-aneqsias-totaluri-pasportizaciiT-Seecdeba.html>

2 Program for the Return of Compatriots to Russia. About the program see: https://ruvek.mid.ru/relocation/#!;Program_for_the_return_of_compatriots_to_Russia

3 Mtvlishvili G. , *Mass Resettlement of the Lezgins from Kvareli to begin in May*, HumanRights.ge, 2008, February 22, available at: <http://www.humanrights.ge/index.php?a=text&pid=7011&lang=geo>

Lezgins from Georgia's Kvareli district to Dagestan was being planned, with implementation expected to begin in May. The stated rationale for this relocation was the community's untenable living conditions in Georgia. At the time, Georgian government agencies had received no official communication regarding the process; nevertheless, accounts of ongoing negotiations circulated informally.

The program gave new hope to the Lezgins of Kvareli. A 'relocation committee' was formed, consisting of about ten representatives from all three villages, with delegates from Chantliskure showing the greatest initiative. The committee began preparing the documents required for resettlement and reviewing possible programs. The Avars were motivated by the prospect of financial assistance and state benefits. They expressed a desire to move to Dagestan; however, the Dagestani government stated that, under the terms of the interstate agreement, it was prepared to provide them with other forms of support but would not accept their resettlement in Dagestan. At the same time, Georgian media reported that the Lezgins had received an offer from the authorities of the Republic of Dagestan to relocate there. As one account recalled: *"We were really offered to resettle in Dagestan. Back last September we were informed that the relevant service of Makhachkala district had already sent to Moscow an official request regarding our resettlement from Georgia to Dagestan, to which they did not refuse. We also want to move to Dagestan because the conditions are better there. Actually, here we live in very bad, unbearable conditions, and nobody pays attention to us. As we know, our relocation process will begin in May."*¹

In exchange for relocation to Dagestan, the Russian authorities offered the Lezgins two locations: Tyumen and Lipetsk districts. The residents of all three villages wanted to settle together; disputes arose over the choice of relocation site, and the problem became so acute that the Chantliskure community (jamaat) actually split into two parts. One group favoured the Tyumen district, believing it offered better conditions for cattle breeding. Supporters of the Lipetsk district were drawn by its

1 Mtvlishvili G., idem.

favourable climate and proximity to Moscow. Disagreements, however, prevented a final decision, and the relocation did not take place.¹⁹ In fact, following Dagestan's refusal, no further groups of Kvareli Lezgins expressed willingness to move to Russia.

Here, certain suspicions arise from the fact that, in February 2008—just months before the August war—the Kremlin was simultaneously planning the relocation of the Kvareli Lezgins and the construction of the Avaro-Kakheti road.

In early February 2008, Russian President Vladimir Putin personally visited the military base in the mountains of Dagestan and inquired about the possibility of building a road across the Mushak Pass, as well as how convenient it would be to move military equipment in this direction. According to military officials, heavy equipment, including tanks, would be able to pass from Dagestan into Georgia without difficulty. He stated: *'This road passes through Tsumadin District ... which borders Georgia, and this will constitute another corridor leading into Georgia.'*¹

In response to this fact, an interview with a military expert I. Aladashvili was published in February 2008, where he noted that Russia's initiative to build a road connecting Dagestan and the Kakheti region could put Georgia's security at risk in the long run. He expressed suspicion that the Kremlin's goal behind the reconstruction of the road on the Mushak Pass was not economic, but military-political interests. He cited the Psou Bridge and the Roki Tunnel as examples, which caused serious problems for Georgia's territorial integrity and therefore considered it unacceptable to repeat the same mistake.²

The project to build a road on the Avaro-Kakheti section was under consideration from the mid-19th century, and from the time of Tsarist Russia, it was considered strategically important, both from a military and economic point of view; its construction began three times (in 1860, 1885, 1891), but various wars and political events halted the process. In the late 1980s, construction of the road was resumed on the initiative

1 Military expert speaks out against new road with Dagestan available at <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=17525>

2 Ibid.

of local Dagestani representatives, but in 1997, the Russians opened a border checkpoint on the Georgia-Russia border, and the issue with the road was soon closed. The planned highway crosses the main watershed of the Caucasus from the Bezhta district of Dagestan and connects to the existing dirt road in the Kvareli municipality. This section is located at the lowest point of the Caucasus Range; this allows for the road to function smoothly throughout all seasons, making it more efficient.¹

The need to build the Avaro-Kakheti road became particularly urgent for Moscow after the 2008 war. V. Putin and D. Medvedev repeatedly noted the need for a new land route directly connecting Dagestan and Georgia, which would make it possible to move from Russia to Georgia and the Black Sea. At the opening ceremony of the Gimri automobile tunnel in October 2012, D. Medvedev announced that the construction of the Avaro-Kakheti road would be actively launched in the near future. In 2013, the government of Dagestan officially raised the issue, and in July 2014, a round table discussion was held in Makhachkala dedicated to the construction of the Avaro-Kakheti road; it was planned to build a 95-kilometre highway, 25 bridges and 5 tunnels, the cost of which was estimated at 30 billion rubles. In 2015, Russia began the gradual rehabilitation and expansion of the road on its side of the border, without Georgia's consent." The sections from Gidmost to Antsukh have already been paved. In 2018, it was extended to Kosob, and in 2019–2020, the work was planned on the Antsukh-Bezhta section.

In experts' opinion, the main idea of the Avaro-Kakheti road project was to connect the Caspian and Black Seas. For Russia, this route would have obvious economic benefits, as it would connect its ports and Dagestan to Georgia, Armenia, and the Black Sea. For Georgia, the economic benefits were minimal and did not outweigh the security risks. From a strategic perspective, experts regarded Kakheti as the "backbone" of the country, since no road connected the region directly with Russia. The construction of such a road would make Kakheti vulnerable and render Tbilisi more accessible from a military standpoint. Moreover, the

1 Lukianovich K., *Ibid.*, p. 95

route would provide Russia with an alternative highway to Armenia, an additional link to Azerbaijan, and the potential for military use toward Iran. Thus, the Avaro-Kakheti road was seen as serving Russia's interests while undermining Georgia's security.¹

In Georgian news sources of 2014 we find different opinions on this matter; Georgian experts generally consider less acceptable Russia's arguments that the construction of the road has economic and humanitarian goals, *"so that Georgia can effectively fulfill the role of a transit country and, for example, products from Armenia, a member of the Eurasian Union, can more easily reach Dagestan and vice versa"*.² Different positions emerge within the Government team.³ The then Minister of Economics, G. Kvirikashvili, considered the project as an alternative to the Larsi checkpoint and believed that this road would bring economic benefits to Georgia. Deputy Minister of Foreign Affairs D. Jalaghania considers the construction of the Avaro-Kakheti road dubious under the conditions of Russian occupation. According to some, the section of the road under construction, which is part of the 470-kilometre Makhachkala-Tbilisi highway project, is located on the Russian side, and it is up to Russia to decide what type of projects it will carry out on its territory.⁴

Expert A. Kvakhadze also evaluated the issues related to the Avaro-Kakheti road in 2014. In his view, the fact that the construction is financed by the Russian federal budget already signals the Kremlin's strategic interests. The road will have three main purposes: to facilitate a military offensive in the direction of Georgia, create an additional transport corridor with Armenia, and encourage the Khundzi separatism in north-eastern regions of Azerbaijan, which implies strengthening

1 Samadbegishvili S., Review of crossings and potential highways connecting Georgia and the North Caucasus from a security and economic perspective; available at: <https://geocase.ge/ka/publications/192/> 2020.

2 Lukianovich. Ibid., p.96

3 Government team on the Avaro-Kakheti road, available at: <https://tabula.ge/ge/news/567908-mmartveli-gundis-ganskhvavebuli-pozitsiebi-avaret>

4 Avaro-Kakheti Road: Threats and Opportunities, 11.12.2014, available on the analytical media portal of the "Caucasian House" www.regional-dialogue.com

separatist sentiments in Azerbaijan and contributing to the deterioration of Georgia-Azerbaijan relations. A. Kvakhadze writes: *“In the immediate vicinity of the aforementioned road are Qakh, Belakan, and Zaqatala districts of Azerbaijan, where the majority of the population is ethnic Khundzi. There are separatist sentiments among the Khundzi, although they do not have a direct transport connection with the Khundzi living in Dagestan and can reach each other only via a fairly long route through Baku. The opening of the Kakheti-Dagestan road will have the same effect as the construction of the Roki tunnel in the 1980s.*

All this will lead to the economic and political attachment of Azerbaijani territories inhabited by the ethnic Khundzi to Dagestan, which will increase the threat of separatism. All this will hurt Georgia-Azerbaijan relations and threaten the strategic partnership between our countries. We should not forget the ethnic Khundzi living in the villages of Tivi, Chantliskure, and Saruso of Kvareli municipality, who could become Russia’s blind weapon against Georgia.”

In the expert’s opinion, the Caucasus Range is Georgia’s natural defense, and any attempt to “break through” it will lead to disastrous consequences for the country.¹ Later, in 2017, in an interview with Sputnik Georgia, regarding the Avaro-Kakheti road M. Areshidze stated: *“The threat may be what everyone is talking about. That is, if you ask an ordinary citizen of Georgia, they will tell you that extremists may invade in the South Caucasus by this road. But that’s not an argument for me... On the positive side of this issue, every well-built road provides an opportunity to earn money, since it is a transit road. But in a sense, if this road is constructed, it will compete with the Georgian Military highway, which could be forgotten”.*² The topic of the Avaro-Kakheti road caused a stir again in 2020, after the Road Construction Agency of the Republic of Dagestan posted a new video on social media; the video featured

1 A. Kvakhadze, exclusively for the “Free Zone” available at: <http://www.fmabkhazia.com/news/9142-daghestan-kaxethis-gza-rogorc-meore-rokis-gvirabi.html>

2 The Expert on the Pros and Cons on the Construction of Avaro-Kakheti Road, available at: <https://sputnik-georgia.ru/20170718/Jekspert-o-pljusah-i-minusah-otkrytija-Avaro-Kahetinskoj-dorogi-236672403.html>

the construction of the Gunib Highway-Vantlyashevsky Pass road was progressing.

The attitude of the Kvareli Lezgins themselves towards this road is positive. According to the narrator from Chantliskure, *“We have ties with Dagestan. 90 per cent of our people are the citizens of Dagestan. They are hopeful about the Russians. Our children are there. If something goes wrong, they will support us. We can’t go there from here anymore; this is the border. It is possible to go there on horseback and come back in one day. The border is well controlled. It is impossible to cross it illegally. There was such a case before, and they were arrested. There are cameras everywhere. We have relatives there. My children are also in Russia. Now we commute through Lars.”* (Field material, Chantliskure 2025).

The construction-rehabilitation of the Dagestan section of The Avaro-Kakheti road is still actively underway on the Russian side, and the plan is to extend it to the border with Georgia. Whether the Georgian state will implement the Georgian part of the project or not – in this regard, only a negative position has been expressed so far, both by the government, opposition groups, and civil society. The reason for this is, again, the undesirable balance between economic and security components.¹

3. THE LEZGINS OF KVARELI DISTRICT AND THE PROBLEM OF EDUCATION

Preservation of language and traditional culture of the ethnic minorities living in Georgia is one of the priorities for our state. In Georgia, special attention is paid to the Diasporas of the North Caucasus peoples and their support. The National Security Concept of Georgia states: *“The languages, cultural and historical heritage of the peoples of the North Caucasus are part of the world heritage, and concern for their preservation and development is important for Georgia”*.² The

1 Samadbegishvili S., *ibid*.

2 The National Security Concept of Georgia, available at: <https://mfa.gov.ge/>

Lezgins living in Kvareli district, as representatives of our neighbouring Dagestani people, also fall within this category.

The 2021-2030 State Strategy for Civic Equality and Integration aims at implementing long-term and irreversible positive changes and relevant policies, for which it identifies five priority areas, including access to quality education and cultural dialogue.¹ Certainly, their implementation is impossible without the knowledge of the state language; therefore, special importance is attached to the issue of the state language among national minorities, which remains one of the main challenges for our multiethnic country. It is noteworthy that the situation in the regions populated by ethnic minorities is not uniform in this regard. Georgian language proficiency among the representatives of non-Georgian ethnic groups living in compact and isolated communities is lower than among those living in mixed communities.

Permanent reforms implemented in the educational system in the Soviet epoch led to a decline in the level and quality of proficiency in the Georgian language among national minorities. In the case of the Lezgins from Kvareli, this was compounded by their resettlement from Georgia to the territory of Chechnya (1944), then their return to Georgia (1957), the difficulties associated with arranging new settlements, the transformations caused by the collapse of the Soviet Union, the migration of some of them from Georgia in the post-Soviet period, etc.

Talks about the education of the Lezgins in Kvareli district became possible from 1957, after the rehabilitation of the Chechens, when the Dagestanis who returned to Georgia from exile were allocated four spots for living in Kvareli district. At this time, a resolution of the USSR Council of Ministers instructed the Ministry of Education of the Republic to resolve the education issue for the school-age children of the Avars who had settled in Kvareli district. The conducted census revealed that there were 215 school-age children in all four villages (Chantliskure, Tivi, Saruso, Tkhilistskaro). In primary grades, children would study in

national-security-concept

- 1 The 2021-2030 State Strategy for Civic Equality and Integration, p.6; available at: https://smr.gov.ge/uploads/Files/strategiis_proeqti_12.03.2021_1.pdf

their native language, while senior grade students would continue their studies in the appropriate classes of the nearest Russian schools. 74 children from Chantliskure and Saruso were transferred to the schools in the villages of Oktomberi and Akhalsopli of Kvareli district. Teachers were selected from among the Dagestani immigrants. The Ministry of Education was responsible for providing the educational process with all necessary equipment. Curricula and textbooks had to be imported from Dagestan. The children of the Dagestani immigrants were taught primarily in Russian and, naturally, could not read or write Georgian.

In the subsequent period, until the 1970s, schools in the Avar villages of Kakheti became Georgian-language, as a result of which local population of that period learned Georgian and, consequently, the integration process proceeded relatively painlessly. However, from the 1970s, schools in the minority-populated areas of Georgia gradually switched to teaching in Russian. The Russian language became a priority, and due to limited proficiency in Georgian, young Dagestanis often went to Russia for higher education. During the Soviet period, there was free movement between the republics, and the Lezgins living in Kvareli maintained regular connections with Dagestan. These connections continue to this day, although the closure of the border has made mutual travel much rarer.

From the early 1990s, due to the grave situation in the country, the situation of the Avars living in Kvareli district gradually worsened in both socio-economic and educational terms. The buildings of educational institutions in all three Avar villages were in need of rehabilitation, the schools had not received textbooks for a long time, and most of the Avar teachers had resigned due to low wages and delayed payments.¹

In this regard, Y. Karpov and E. Kapustina write:

„In the 1990s, not a single young person from Chantliskure enrolled in Georgian higher educational institutions. Main reasons cited by the

1 Ramazanova D., *Doomed to Resettlement: The Kvareli Question in Government Decisions in the Soviet and Post-Soviet Periods*, 2011, p. 8. available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrechennyye-na-pereselenie-kvarelskiy-vopros-vresheniyah-vlastey-v-sovetskiy-i-postsovetskiy-periody>

village population were: fear for their children's lives, hostility towards the Lezgins in Georgian society and shortcomings in the local education system. The education level in the nine-grade school of the village is relatively low. In the 1990s, when no teachers were sent here at all, the villagers decided to teach themselves, despite lacking the necessary qualifications. An electrician, who became an elementary school teacher, still works at school. Teaching is conducted in Russian, but the children, lacking conversational practice, practically do not understand the language. Schoolchildren know the Georgian language, the language of the district centre and television, but only at a conversational level. Literary Avar language, taught by unqualified teachers, is practically foreign to them. In addition, English is also taught according to the school curriculum. As a result, the children know all languages badly— except for their own, unwritten family language”¹

As mentioned above, due to the situation during Gamsakhurdia's time, some Dagestanis from Kvareli returned to their historical homeland; an agreement was reached between the two states to accommodate the remaining families wishing to move from Georgia to Dagestan by 1994; however, the process was delayed and hindered. Through the efforts of the leaders of both states, bilateral meetings were held (1992, 1993, 1996 and 1999); joint plans were developed to eliminate the existing difficulties and improve people's social and economic conditions. Part of the Avars were awaiting resettlement in the houses to be built for them in Dagestan, as well as the creation of the infrastructure and conditions there, which needed time. In April 1996, the Dagestan Ministry of Nationalities presented a new concept for resolving the problem of the Kvareli Avars. It was aimed at providing them with social protection and determining their status during the transitional period. The document provided for the preservation of the status of internally displaced persons, continuation of pensions and medical services, as well as the creation of a special committee to organise resettlement. In terms of education, one of the main points of the concept was to continue education in

1 Kapustina E., Karpov Yu. Ibid, p.11

the schools of Avarian villages using the Dagestan curriculum and to give priority to the Avarian youth when enrolling in higher educational institutions of the Republic of Dagestan. Particular attention was also paid to the issue of citizenship: during the transition period, the Avars of Kvareli were to have the right to freely choose between Georgian and Russian citizenship, as well as the opportunity to move freely between the states. In addition, the validity of their Soviet passports and the granting of border-zone resident status—which would facilitate their movement between Georgia and Dagestan—were also raised as issues.¹ On 1 March, 2000, a meeting was held in the government of the Republic of Dagestan regarding the issue of the Avars living in the villages of Tivi, Saruso, and Chantliskure of Kvareli district; it turned out that many of the events, planned back in April 1996 had not been implemented, and years later the same tasks were rewritten in the protocol transmitted to the ministries and agencies of the Republic. The transitional period was extended. In the education sector, on 24 September 2000, the Kvareli local government and the Bezhta administration of Dagestan signed a protocol under which Dagestan assumed responsibility for training specialists and teachers, as well as supplying schools in Avar villages with textbooks, teaching and demonstration materials, and other necessary literature.²

I will not dwell on the events of the early 2000s, as they are discussed in a separate chapter. It is worth noting, however, that after the Rose Revolution, following a radical shift in Georgia's state policy and the privileging of the state language, Russian schools were effectively abolished, and bilingual or multilingual educational programs were introduced for smaller ethnic groups. In general, education for the representatives of national minorities is considered a means not only of improving their academic achievements, but also of integrating them into society and securing employment in the labour market. According to experts, *"Multilingual education in Georgia should be perceived as an*

1 Ramazanova D. Ibid.

2 Ibid, p.11

effective tool of civic integration policy, which gives the representatives of national minorities a better opportunity to master the state language and simultaneously, ensures preservation of their mother tongues".¹⁷ However, it must be said that the implementation of bilingual education in Avarian schools of the Kvareli district is hampered due to the shortage of teachers knowledgeable in the Avar language.

Today, in all three Avar villages, there are Georgian incomplete secondary, basic schools. Children finish 9 grades, and then, those who want to finish secondary school continue their studies in a neighbouring village, mainly in Akhalsopeli. According to the respondent from Chantliskure: *"There are nine-grade schools in all three Avarian villages. These are Georgian schools. Dagestani, Khundzi/Avar languages are taught twice a week. After the 9th grade, pupils are transferred to a school in another village. Those determined and enthusiastic continue their studies at the schools of Akhalsopeli. There are 111 children in the school of Chantliskure, the village of 104 households; in the village, we have our own language, which we refer to as the Hatola language. We have spoken language, but no writing system. We don't have a kindergarten; there is only a primary school. The community unites three villages: Chikaani, Chantliskure and Zinobiani. These villages are in a close neighbourhood. The madrasa has been moved away from the school; they said it is not allowed.*

Children finish twelve grades in Akhalsopeli, Zinobiani and Chikaani. There is a problem with admission to higher education. Last year, a girl passed exams at a higher educational institution, but her parents could not afford the payment and she had to quit. In the past, when there were Russian-language schools, everyone went to Makhachkala to continue their studies. Now, when they finish Georgian school, they won't be able to continue their studies in Dagestan. They don't have much interest in studying either. Upon finishing school, most young men go to work in Poland, some in Russia. The locals who have moved to Dagestan cannot

1 Chanturia R. Integration of National Minorities through Multilingual Education, Bilingual Education, #1, 2010, pp. 3-4.

be taken to the war, as they are not registered; otherwise, now they take the Dagestanis to the war” (Kvareli, the village of Chantliskure, 2025).

According to Gaji Magomedaliev, school director of the village, Chantliskure is inhabited by the Kapuchi; the Kapuchi unite Kapuch, Tlyadal, Bezhta, and Kalak. Mainly Tlyadal live in Chantliskure. Gaji himself studied here until the third grade, then moved to Bezhta in Dagestan; he studied there for eight years and graduated from the Faculty of Chemistry and Biology in Dagestan. He came to Kvareli in 1990 and learned Georgian there. According to him, there was a Russian school until 2008, which was converted to Georgian school. Today’s children don’t have much interest in learning Georgian, although now they know Georgian better.

The interview with the school director revealed that there is an American organisation – ‘Trace of the Future’, with whose financial support Gaji is preparing a dictionary and textbook of the Tlyadal language: *“I work for an American organisation, ‘Trace of the Future’, in Telavi, which is funded by the Americans. Essentially, it’s the study of our nation and language. I go there once a week, on Wednesdays, and teach two classes. They are professors, they learn our language. I’ve worked with them for 12-13 years now. We are in big trouble; we are losing our language and are trying to save it! We’re creating the alphabet now. Tlyadal alphabet is being created, I’m creating it. I am preparing a dictionary and working on this book. It is not only me, I am being helped; we consult with our people, we invite the villagers and discuss every word. There is zero grade in our school, and this book will be allowed to be used there. Mother tongue is translated into the dialect of our language, and the alphabet is in Cyrillic. There are 55 letters in the alphabet. The letter “a” alone has four variants pronounced differently. The Americans wanted to make the alphabet in Latin, but we did not agree; the alphabet in Dagestan is also in Cyrillic, and they don’t like it any other way. The Tlyadals in Dagestan don’t have a textbook either. We’re doing this for the first time, we’re in touch with professors there, and we specify which word is which. This textbook will also be in use*

in Dagestan, where there is more demand. A dictionary will also be published; we have fairy tales in our language.” (Kvareli, the village of Chantliskure, 2025).

As it turned out, the organisation “Trace of the Future” was created in 2014 on the initiative of an international group of linguists and specialists to collaborate with the peoples of the Caucasus for the development and preservation of their languages and culture. The organisation supports people in exploring and preserving the richness and diversity of their mother tongues and cultures. Its primary focus is on documenting and developing languages. In addition to working with the local population, the organisation also collaborates with academic and scientific institutions involved in the research of these languages. They work to create language archives to preserve languages for future generations. “Trace of the Future” creates multimedia products, publishes materials in the languages of small nations of the Caucasus, and also holds educational seminars. “Trace of the Future” serves as a sort of bridge between the public and academia, offering the data and archives of linguistic and cultural materials. The founder of the organisation is Kathleen Seckett, a specialist in applied linguistics with several years of experience working in the Caucasus. Publication of the textbook and dictionary of Tlyadal is not the only project supported by “Trace of the Future”. Magomed Rasulov, former director of the Saruso village school, is also engaged in the same activity: *“Gaji and I are involved in the project of the American foundation ‘Trace of the Future’ in Telavi; the Americans are studying our languages. I am the first person to create the alphabet for our language. Our alphabet is in Cyrillic. I am also working on the dictionary and poetry. I write in the Hundzib language, and Gaji writes in the Kapuch language. We need to save our languages; we need funding to publish these. In Dagestan, no one is concerned about this. Our language is more lost in Dagestan; only those in the villages know it. Our alphabet has 70 sounds. I have created 50; only the letter “a” has eight variants in our language, and I have left four. Our dictionary has 343 Georgian words, 467 Avar words, 257 Russian words, and 31 Arabic*

words. Russian is spoken in Dagestan. Schools there teach in Russian, and a few hours are allocated for the Avar language. It was the same in the past as well; they studied in Avar language until the fourth grade, then in Russian. It is different now, in the beginning, only 4 hours in the Avar language, the rest in Russian. Our children speak Hundzib at home, and when they go to Akhalsopeli or Chikaani, they speak Georgian there. The Georgian school in our village teaches 2 hours of Russian from the fifth grade onwards; the rest is in Georgian. Our language is not taught; there are no specialists.” (Kvareli, the village of Saruso, 2025).

The same narrator provides interesting data about the state of language and education in Saruso: “Saruso dwellers have their own family language. We are Hundzibs. There are only three villages in all of Dagestan. Here, the Hundzibs mainly live in Saruso, about one hundred families (about 450-500 people, both young and adult) in total. In Saruso, there are three or four Kapuch families; the rest are Hundzib. Since we live side by side, we understand each other, but our language and that of the Kapuch are different. Gaji’s language is different from ours. The tribes – Kapuch, Tlyadal, Bezhta, Kalak – speak Gaji’s language. Among ourselves, we speak Kapuch–Gaji’s language. They have large villages with numerous inhabitants; people speak the language of those who are larger in number. For example, Svans and Georgians, Svans have their own language, but they speak Georgian. Everybody knows Georgian. I was school director for 30 years. Georgian was taught from the first grade. Now there are about 50 children in the school. When people left the village during Gamsakhurdia’s time, not all of them returned; there were about 200 pupils in the school then. Now it is a nine-grade school, offering two hours of Russian language from the fifth grade. Previously, there were two hours allocated for Dagestani and Avar languages per week. Currently, it is an entirely Georgian school. The teachers are local, from Akhalsopeli and Kvareli. Akhalsopeli is an entirely Georgian village. The pupils willing to study continue their studies after school. I remember four or five pupils who continued their studies in Tbilisi and graduated from higher schools. Earlier, when there was a Russian school, it was a bit

difficult. Changes took place at least three times. When we first arrived, teaching was conducted in the Avar language, later in Russian, then in Georgian. Primary classes were in the Avar language. The teachers were those who had finished ten classes in Dagestan. Pupils would finish four grades and remain uneducated. Now they finish nine grades, and that's it." (Kvareli, the village of Saruso, 2025).

The village of Tivi is inhabited by the Antsukhs. According to a respondent from Saruso, *"The Maarulals live in Tivi. Their language is being taught. Some of their words are different in terms of dialect, but they speak literary language. When I meet Tivi dwellers, I talk in Georgian with them. We speak more Georgian and Russian with the residents of Tivi."* (Kvareli, the village of Saruso, 2025).

Interesting is E. Kopaliani's assessment, presented in the review of the educational needs of small ethnic groups in Kvareli municipality. According to the researcher, the main challenge in the educational and social life of the Avar community is insufficient access to preschool and informal education. The absence of kindergarten limits children's ability to master the Georgian language at an early age, complicating their further education. For local children, Georgian is considered a second language; they speak their mother tongue at home. Due to the lack of preschool education and opportunities to learn the Georgian language at this level, children have to overcome difficulties in learning Georgian at the basic school level. Furthermore, the lack of a bilingual education system also poses a threat to the preservation of the Avar language. The locals believe that a one-hour school lesson is not sufficient to master the Avar language. Another problem is the shortage of Avar-language textbooks. The community itself is doing its best to collect textbooks published in Dagestan, which is also complicated by the bureaucratic difficulties associated with their transportation across the border. The lack of preschool institutions also negatively impacts women's involvement in social and economic activities, which aggravates the financial state of families. The residents of Tivi, where the number of children is relatively small, are demanding that local authorities provide

transportation for them to at least take their children to the neighbouring village kindergarten.

The community also suffers from the absence of spaces for socialisation and cultural exchange, hindering the integration of youth and the development of cultural relations.

Under these conditions, it is necessary to introduce bilingual education, improve preschool infrastructure, and promote informal education, significantly reinforcing the community's social integration.¹

In Avarian villages, the level of women's education and social inclusion is limited. Families avoid the daily commute to work in other villages, thus leaving many girls without secondary education. Families often disregard girls' wishes and marry them off at an early age. Economic hardships and unemployment lead women to believe that starting a family is the only solution. The number of young people seeking higher education is low; many girls are unable to continue their studies due to family opposition. Some young people choose vocational education. Relatively more girls from Tivi continue their studies in higher education, including some in Tbilisi or Russia; however, young Dagestanis in Kvareli district see no opportunities for employment or development, which forces them to choose between staying in the village and migrating.

Thus, it can be said that access to education, employment opportunities, participation in political activities, etc., remains a challenge for the Dagestanis in Kvareli.

1 E. Kopaliani. Overview of the needs of small ethnic groups in Kvareli Municipality, Social Justice Centre, 2023, pp.10,13.

CONCLUSION

The border regions of Georgia and their populations have played and continue to play a significant role in ensuring the country's security, particularly in cases where non-titular ethnic groups reside in these areas. The present interdisciplinary study of Georgia-Dagestan borderland communities relies on historical, ethnological/ethnographic, and geographical methodologies. Ethnographic approaches are particularly central, as they provide an experiential, practice-oriented perspective on everyday life in the borderland. This perspective facilitates the conceptualisation of the border not merely as a territorial demarcation but as a social and cultural construct. In turn, such an approach enables a more nuanced and human-centred interpretation of the border.

The dynamics of the border zone along the Greater Caucasus Ridge intensified markedly in the nineteenth century, following Georgia's annexation by the Russian Empire. In subsequent periods, the Soviet legacy and the political realities of the post-Soviet era further compounded these dynamics. To this day, the Georgian-Russian state border remains undemarcated, generating risks of legal uncertainty and potential arbitrary alterations to the boundary. As a result, certain territorial adjustments or corrections appear unavoidable; however, any modification of borders is regarded as highly sensitive within the Caucasus region. Although the Georgia–Dagestan border encompasses only a relatively limited area of contested territory, it nonetheless carries the potential to become a source of significant tension. Accordingly, this study provides a detailed account of the history of this border and of the relations between the Georgian and Dagestani peoples.

Historically, mountainous Dagestan maintained close relations with the Kingdom of Kartli, which, together with Byzantium and Caucasian Albania, played a significant role in the spread of Christianity in the North Caucasus. The rulers of Kartli actively employed the Lek peoples in their struggles against external enemies, a fact clearly attested in Georgian written sources.

In the late Middle Ages, the initially positive character of relations changed, and attacks on Georgia from Dagestanis became more frequent, gradually assuming a catastrophic scale, particularly after the strengthening of Islam. Georgians referred to this phenomenon as *Lekianoba*. *Lekianoba* had all-encompassing negative consequences for Georgia. In Soviet historiography, a prevailing view linked the continuous raids on Georgia by Dagestanis to the patriarchal-feudal system of the mountaineers, interpreted through the prism of Marxist-Leninist ideology.

The principal economic activities of the population of Dagestan were agriculture and animal husbandry, with agriculture predominating in the lowlands and pastoralism in the mountainous areas. Mountain livestock breeding was based on a shifting, transhumant system that enabled efficient use of available food resources: herds were kept on alpine pastures in summer and moved to lowland pastures for the winter. This situation changed dramatically in the sixteenth century, when the expanding Muscovite principality increasingly restricted access to the northern steppes, which had served as summer grazing grounds for the Dagestani highlanders, thereby compelling them to seek alternative pastures to the south.

This period coincided with the global climatic upheavals known as the Little Ice Age. According to numerous authoritative sources, from the late seventeenth to the mid-nineteenth century, large parts of the Earth experienced markedly colder conditions. Although direct evidence is absent from historical records, it is evident that this global cooling had a similarly adverse effect on the agricultural practices of the Caucasus Mountain populations. It may be presumed that the deteriorating climatic environment constrained the traditional subsistence activities of the Dagestani highlanders, compelled them to seek livelihoods through raids on Georgian villages, and intensified southward migration flows. Islam became the ideological foundation of *Lekianoba*, with Islamic policy grounded in *ghaza* (*ghazavat*)—military campaigns aimed at spreading and defending the “true faith.”

The persistent raids of the Lek tribe created severe challenges in the eastern Georgian lowlands during the seventeenth and eighteenth centuries. The mountainous regions were equally affected, as the local populations—Tush, Pshav, and Khevsur—traditionally bore responsibility for defending against incursions from the north. Within this context, Tusheti found itself in a dual position: on the one hand, engaged in violent confrontations, and on the other, constrained in its access to the summer pastures of Kakheti. The scale and character of reciprocal attacks between the Tush and the Dagestanis varied considerably, depending on the organisers of these raids and the objectives they pursued.

During the Russian–Caucasian Wars, the situation changed significantly. Weary from centuries of conflict, the Tush actively sided with Russia in the fight against the North Caucasian mountaineers. After the war, the Russian authorities gradually and systematically suppressed mountaineer raiding, which led to a gradual decline in the hostilities that had been fueled by bloody clashes between the Tush, Pshavs, Khevsurs, and the North Caucasians. At the same time, economic relations between the Tush and the Dagestanis increased.

The migration of the Khundz (Avars) into Georgia, which in earlier periods had been driven primarily by economic factors, became part of imperial policy during the Caucasian Wars and must be understood within the broader context of the ethnodemographic mosaic established by Russia in the Caucasus. The infiltration of the Khundz (Avars) into Kvareli region is connected to the close political and socio-economic ties that the Antsukh, Bejtians, and Khundzibs maintained with Kakheti, as they intensively used this territory for pastures. By the early nineteenth century, there was no evidence of permanent Lezgin settlements in the area, but certain Dagestani communities sought to maintain relations with Kakheti and to restore trade and economic links with Georgia. Later, from the 1830s–1840s, they began to settle seasonally in the Kvareli district, and by the 1930s to 1940s, they established permanent residence in three villages.

In the late 1980s and early 1990s, the political situation in Georgia,

exacerbated by the xenophobic propaganda and provocative actions of forces seeking to destabilise the state against non-Georgian groups, forced part of the Lezgin population in Kvareli to leave the country. Some, however, remained in Georgia under difficult social conditions. Subsequent attempts at resettlement by Dagestanis occurred, but these never took an organised form. Individual families moved to Dagestan and Russia, while still retaining their homes in Georgia. Today, most Dagestanis in Kvareli hold dual citizenship, also possessing Russian passports. In general, the practice of dual citizenship and the issuance of Russian passports to border populations can be seen as part of Russia's broader strategic policy, aimed at increasing influence and potentially establishing a legal basis for future annexation.

The road from Akhalsopli to Dagestan is currently blocked, cutting off direct contact. People must now enter Dagestan via Lars or Baku. The Kremlin has initiated the construction of the Avaro–Kakheti Road. Russia is actively building and rehabilitating the Dagestani section, and plans to extend it to the Georgian border. In Georgia, both the government and opposition, as well as civil society, have expressed negative views, mainly due to concerns about the balance between economic benefits and security risks.

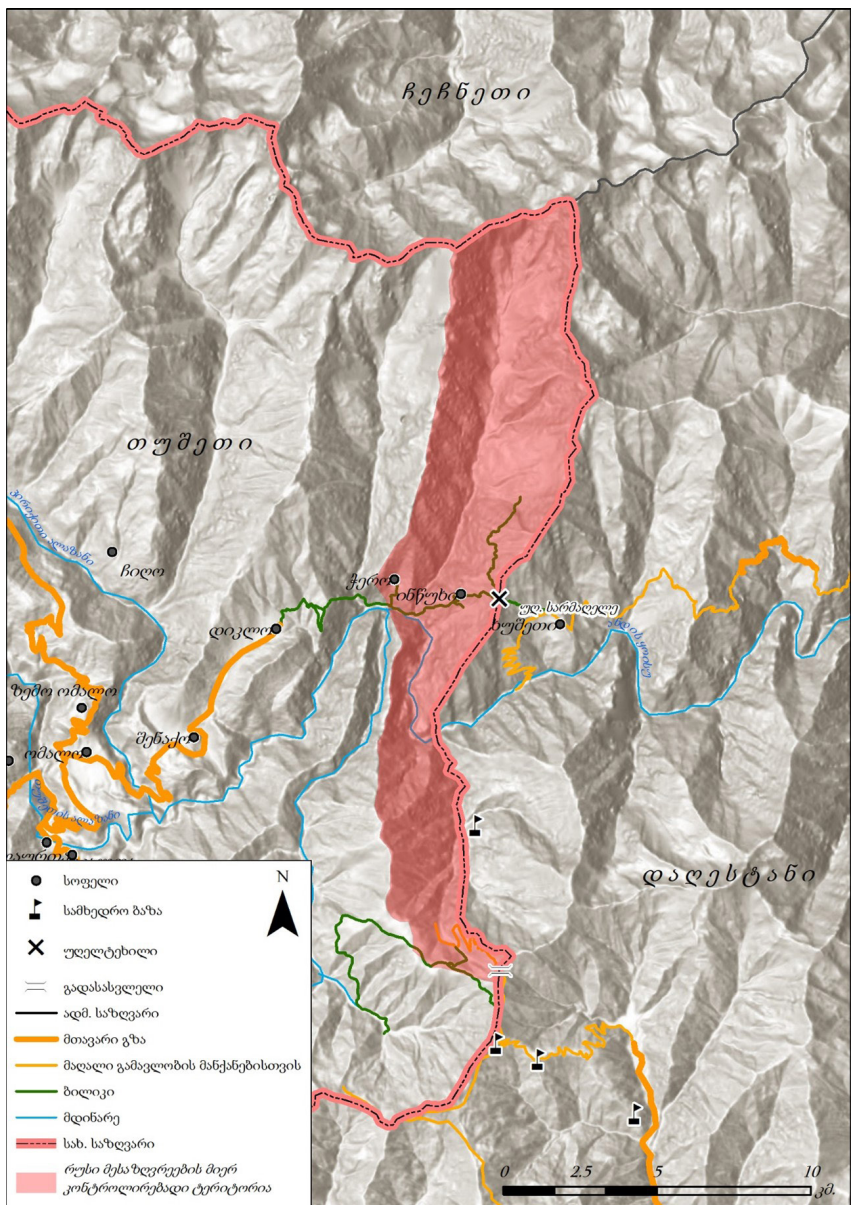
Dagestanis living in Kvareli face challenges in accessing education, employment, and participating in political life.

Another issue concerns the ownership of the villages of Chero and Intsukh. Historically, these Georgian villages border the Tsunta district of Dagestan, inhabited by the Dido people, and were abandoned in the 19th century. Official Georgian maps include them in Georgia, but since the Georgian–Russian border has not been fully delimited, their status remains unresolved. Historical records, empirical data, and maps from the Russian Empire and Soviet periods confirm that these villages belong to Georgia.

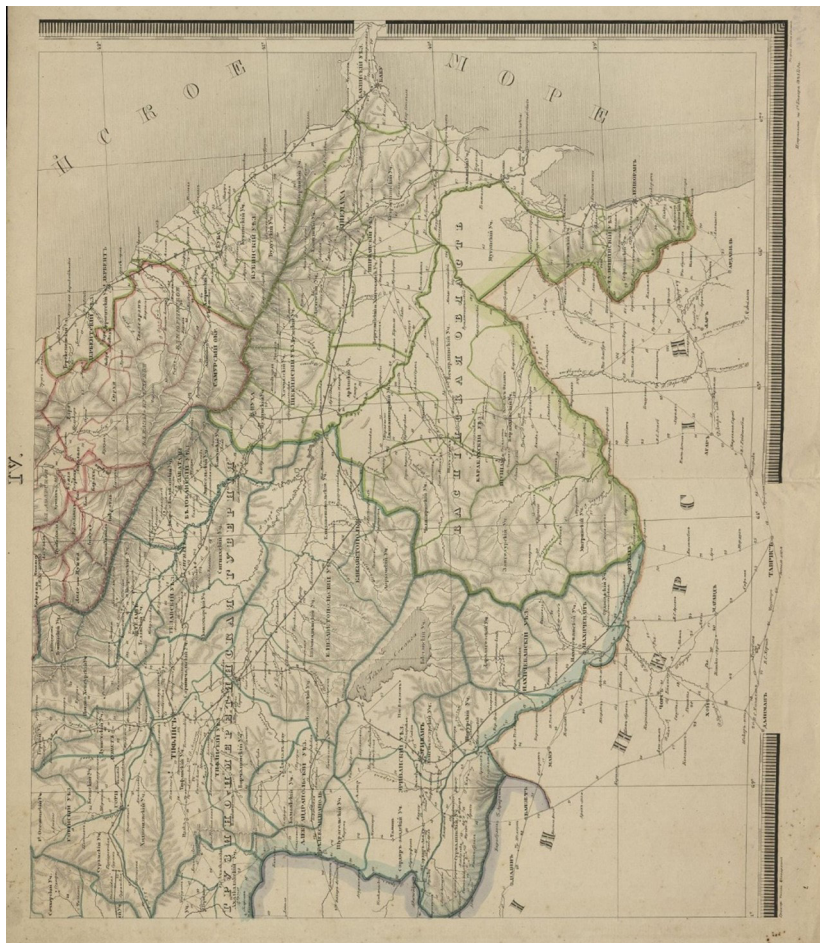
Today, Dagestani settlements in Kvareli district do not pose a threat of separatism or irredentism, though they may potentially become an important piece on the Kremlin's political chessboard.

[illegible]

295

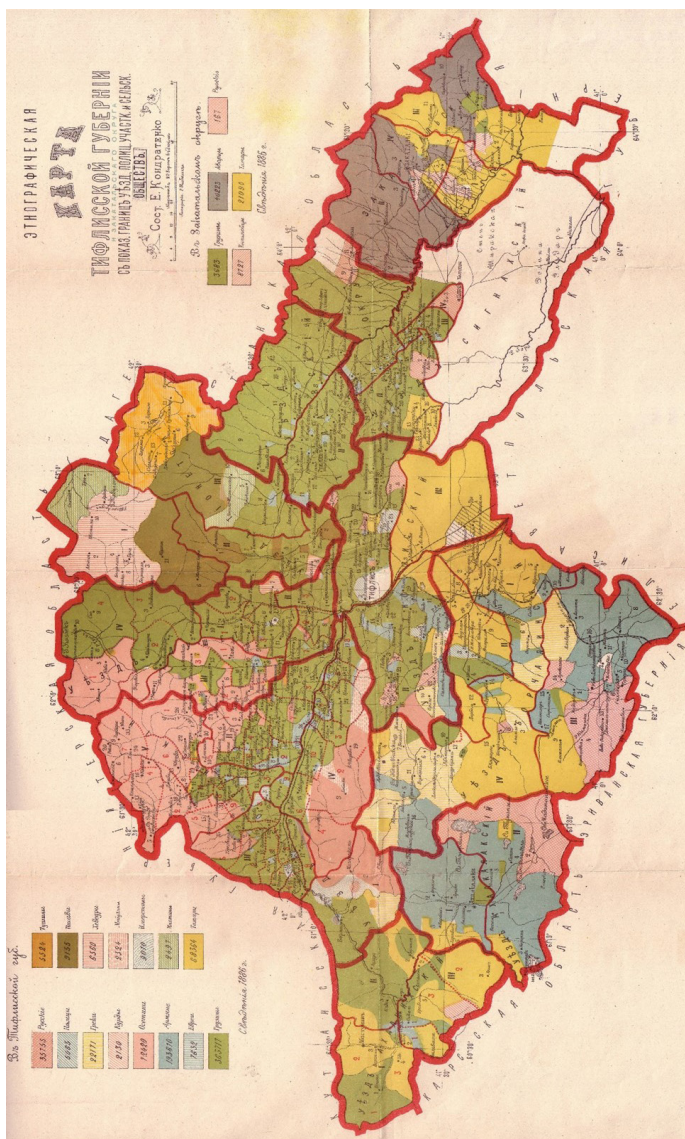

რუკა 2 თუშეთი დაღესტნის საზღვრის მონაკვეთი

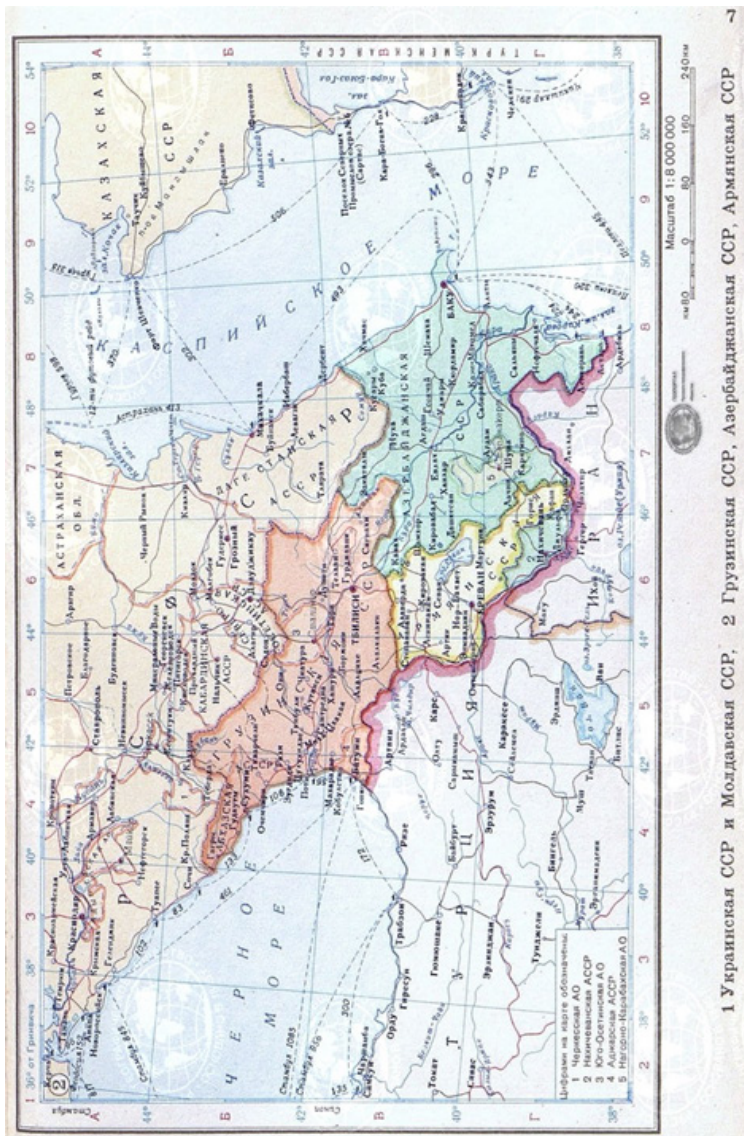
რუკა 3 საქართველო იმერეთის გუბერნია (1845წ.)¹

1 რუკა მომზადებულია ცალკეული კავკასიის კორპუსის გენერალურ შტაბში (Отдельный Кавказский корпус) 1845 წელს. ხელმისაწვდომია: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/7/%D0%94%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0_%D0%9A%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%8F_%281845%29.jpg ნანახია: 18.10.2025

რუკა 4 ტიფლისის გუბერნიის ეთნოგრაფიული რუკა¹

- 1 კონდრატენკო, ე. წიგნიდან "ამიერკავკასიის მხარის სტატისტიკური ცნობების კრებული". ე. კონდრატენკოს რედაქციით, ტიფლისი, 1902 (რუსულ ენაზე). ხელმისაწვდომია: <https://xmf.wikipedia.org/wiki/%E1%83%A4%E1%83%90%E1%83%98%E1%83%9A%E1%83%98:Map-etno-tiflis.jpg> ნანახია 15.10.2025

რუკა 6 საქართველოს სსრ, აზერბაიჯანის სსრ, სომხეთის სსრ, 1947 წელი¹

1 სენდეროვა, ე. საქართველოს სსრ, აზერბაიჯანის სსრ, სომხეთის სსრ. წიგნიდან: სსრკ ატლასი 1947. გამოცემული სსრკ მინისტრა საბჭოს გეოდეზიისა დაკარტოგრაფიის მთავარი სამმართველოს მიერ, 1947 წ. ხელმისაწვდომია: geoportal.rgo.ru/record/10017. ნანახია 10.10.2025

